

GERIAUSIŲ
RAŠTO DARBŲ

ALMANA- CHAS

2022–2023 m.

GERIAUSIŲ
RAŠTO DARBŲ

ALMANA-
CHAS

—
2022–2023 m.

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA

2023

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto Studentų mokslinė draugija (VU TSPMI SMD) džiaugiasi galėdama pristatyti 2022–2023 m. geriausių rašto darbų almanachą. Geriausių rašto darbų almanachas yra svarbi VU TSPMI SMD tradicija, kuriama ir puoselėjama kartu su instituto administracija, dėstytojais bei *Corp! RePublica* nariais. Leidinyje publikuojami instituto dėstytojų, VU TSPMI SMD ir *Corp! RePublica* narių atrinkti geriausi akademiniais metais parašyti rašto darbai. Almanachas yra platforma, kurioje galime pasidžiaugti per akademinius metus išryškėjusiais studentų talentais, jų keltais klausimais, naujomis idėjomis, išvalgomis bei atradimais. Tikimės, kad almanachas ne tik bus vertingas TSPMI bendruomenei, bet sudomins ir platesnį skaitytojų ratą.

Almanachui rašto darbų rekomendacijas pateikę dėstytojai:

Prof. dr. Natalija Arlauskaitė	Dr. Mariusz Antonowicz
Prof. dr. Vitalis Nakrošis	Dr. Valentinas Beržiūnas
Prof. dr. Ainė Ramonaitė	Dr. Gintas Karalius
Prof. dr. Margarita Šešelgytė	Dr. Ieva Petronytė-Urbonavičienė
Doc. dr. Liutauras Gudžinskas	Dr. Jelena Šalaj
Doc. dr. Algimantas Jankauskas	Rasa Bortkevičiūtė
Doc. dr. Mažvydas Jastramskis	Jūratė Kavaliauskaitė
Doc. dr. Thomas Peak	

Almanachą rengę VU TSPMI bendruomenės nariai:

Skirmantė Sakalauskaitė	Karolis Kindurys
Benas Putrimas	Rūta Marija Remeikaitė
Elžbieta Žutautaitė	Ugnius Sejonas
Ineta Aleknavičiūtė	Rytis Stankevičius
Austėja Dūdonytė	Nikita Ščiupakov
Vestina Gudeliauskaitė	Vaiva Šileikytė
Gabija Januškaitė	Greta Valtaitė

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

ISSN 1822-5195 / eISSN 3030-0002

© Vilniaus universitetas, 2023

TURINYS

BAKALAURO STUDIJŲ DALYKŲ DARBAI

Martyna Banytė. Dalinės mobilizacijos vengimas Rusijoje: ar tai politinis protestas prieš karą Ukrainoje? / 5

Juta Nalivaikaitė. Kaip išoriniai dirgikliai veikia nusistovėjusias valstybių vidaus normas? Konstruktyvistinis žvilgsnis į Švediją, neutralitetą ir NATO / 23

Eglė Baužytė, Mykolas Kralikas, Karina Masoit, Juta Nalivaikaitė, Armandas Pribelskis. Kodėl (ne)įvyksta demokratijos nuosmukis? Lenkijos ir Čekijos lyginamoji analizė / 36

Nikita Ščiupakov, Rokas Linkevičius, Skirmantė Sakalauskaitė. Kūniškumo ir erdviškumo raiška Ukrainos palaikymo performansuose / 94

Viltė Čerņiūtė, Lukas Jančiauskas, Ugnius Sejonas, Matas Žutautas. Nevalstybinių veikėjų įsigalėjimas / 116

Rūta Marija Remeikaitė. What are the most significant obstacles to implementing the Paris Agreement? / 147

Benas Putrimas. Neliberaliosios demokratijos sąvokos konceptualizavimo ir taikymo problemos / 158

Skirmantė Sakalauskaitė. Performatyvios lyties portretas žurnale „Moteris“ / 170

MAGISTRO STUDIJŲ DALYKŲ DARBAI

Donata Judickaitė. Albanijos ir Irano diplomatinių santykių nutraukimas / 183

Silvija Ancutaitė. Agonizmas ir vyriškumo krizė: *incels* atvejis / 197

Austėja Šataitė. Migrantų krizė Lietuvoje. Savivaldybių ir centrinės valdžios sąveika / 210

Indrė Bručkutė. Postatminties konstravimas ir reprezentavimas dokumentinėje animacijoje: filmo „Souvenir Souvenir“ atvejis / 236

Dalia Jadvyga Lee-Lewis. Kiemo galerija: archyvinė dabartis veidrodžių karalystėje / 251

Dalinės mobilizacijos vengimas Rusijoje: ar tai politinis protestas prieš karą Ukrainoje?

Martyna Banytė

Doc. dr. Mažvydo Jastramskio komentaras:

Pasirinkta sudėtinga ir empiriškai sunkiai nagrinėjama tema dėl duomenų, tyrimų trūkumų. Tačiau su užduotimi susitvarkyta, ypač kaip pirmam rašto darbui, labai gerai. Žinoma, kritiškesnis recenzentas galėtų pasakyti: gal atsakymas yra savaime aiškus, nes protestavimas prieš karą ir pasireikštų protestais, o mobilizacijos vengimas yra asmeninių naudos ir kaštų apskaičiavimas? Pagirtinas gilus teorinis pagrindas, sąvokų pristatymas. Tinkamai panaudota kurso metu nagrinėta literatūra, pvz., Hirschmanas. Autorė aiškiai ir nuosekliai dėlioja mintis, argumentai sklandūs. Matyti mokslinis mąstymas, kai neskubama prie išvadų, teiginių, apsvarstomos alternatyvos, galimos teorinės faktų interpretacijos.

ĮVADAS

2022 m. vasario 24 d. Vladimiras Putinas išsiuntė apie 200 tūkst. karių į Ukrainą ir pradėjo karą su šia šalimi (Rusijos žiniasklaida tai vadina „specialiąja operacija“). Vadovas tikėjosi greito ir sklandaus įsiveržimo, lengvos Kyjivo okupacijos ir valdžios nuvertimo. Rusų pajėgos greitai užėmė daug teritorijos, bet patyrusios Ukrainos pajėgų pasipriešinimą per keletą mėnesių buvo priverstos gėdingai atsitraukti¹. Dėl šių priežasčių šis karas tęsiasi jau daugiau nei devynis

1 Paul Kirby, „Why did Russia invade Ukraine and has Putin’s war failed?“, BBC, paskelbta 2022 m. lapkričio 16 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 17 d., <https://www.bbc.com/news/world-europe-56720589>.

mėnesius. Besikartojančios nesėkmės, karinės paramos prašymas iš užsienio valstybių bei paskelbta dalinė mobilizacija vertė suabejoti Rusijos kaip karinės supergalios statusu pasaulyje².

2022 m. rugsėjo 21 d. Rusijos Federacijoje buvo paskelbta dalinė mobilizacija³, kurios siekis – surinkti 300 tūkst. rezervistų. Tai sukėlė didelio masto mobilizacijos vengimą. Yra manoma, kad apie 700 tūkst. rusų emigravo iš šalies⁴, taip pat išaugo sufalsifikuotų medicininių dokumentų poreikis⁵, suaktyvėjo protestai (kurie buvo brutaliai malšinami). Ir nors ši (su pilietiniu pasipriešinimu) susijusi veikla šiuo metu šalyje yra griežtai teisiškai ribojama, peršasi klausimas, ar mobilizacija paskatino Rusijos visuomenės savimovinės formavimąsi, kuris padėtų vystyti tolesnę kolektyvinę veiksmą ir leistų nusakyti tolesnę karo Ukrainoje eigą. Kaip interpretuoti disonansą tarp šalies valdžios skelbiamo visuotinio pritarimo kariniams veiksams ir iškilusio visuomenės pasipriešinimo, didelio pilietinių prievolių nevykdymo masto? Ar galima šį atsaką laikyti Rusijos visuomenės protestu prieš brutalius veiksmus Ukrainoje, ar

- 2 Daniel W. Drezner, „Is Russia still a great superpower?“, *The Washington Post*, paskelbta 2022 m. kovo 15 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 17 d., <https://www.washingtonpost.com/outlook/2022/03/15/is-russia-still-great-power/>.
- 3 ПРЕЗИДЕНТА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, Указ Президента Российской Федерации от 21.09.2022 г. № 647 „Об объявлении частичной мобилизации в Российской Федерации“, Maskvos Kremlius, 2022, <https://upch.mosreg.ru/deyatelnost/voprosy-chastichnoi-mobilizacii/27-09-2022-15-32-25-dokumenty-i-informatsiya-kasayushchiesya-chastichn>, (žiūrėta 2022 m. lapkričio 17 d.).
- 4 Елена Тофанюк и Юлия Сапронова, „Россию после 21 сентября покинули около 700 000 граждан“, *Forbes*, paskelbta 2022 m. spalio 4 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 17 d., <https://www.forbes.ru/society/478827-rossiu-posle-21-sentabra-pokinuli-okolo-700-000-grazdan>.
- 5 Robert Hart, „Russians Use Drastic Measures To Avoid Putin’s Military Draft –Including Self-Mutilation“, *Forbes*, paskelbta 2022 m. spalio 4 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 17 d., <https://www.forbes.com/sites/roberthart/2022/10/04/russians-use-drastic-measures-to-avoid-putins-military-draft-including-self-mutilation/?sh=64d77bde6d1b>.

tai tik žmogiškosios savisaugos reakcija, nesiekianti jokio konkretaus politinio pokyčio?

Šio darbo tikslas yra išnagrinėti šią įvairialypę problemą per pilietinio nepaklusnumo, protesto, emigracijos bei šalyje giliai įsišaknijusių karinės tarnystės vengimo tradicijų prizmę. Analizė remsis vakarietišku šių politinių procesų aiškinimu bei interpretacijų galimybėmis pasitelkiant akademinę literatūrą, kurios apie minėtuosius aspektus yra ganėtinai daug. Su šaltinių problemišku susiduriama tik remiantis informacija, susijusia su dabartiniais įvykiais Rusijoje. Tarptautinė nevyriausybinė organizacija „Freedom House“ Rusiją charakterizuoja kaip autoritarinę valstybę, kurioje politinis veikimas, institucijų darbas ir spauda yra sukoncentruoti prezidento Vladimiro Putino rankose ir yra jam pavaldūs⁶. Taigi skelbiama nacionalinė statistika bei įvykių apžvalga gali būti falsifikuota ir nepatikima, o Vakaruose veikiančios žiniasklaidos informacija – šališka ir ribota.

Šis darbas suskirstytas į keturias potemes, kiekviena jų – šio fenomeno analizės lygiavertis fragmentas. Pilietinio nepaklusnumo sąvokos narpliojimas ir jo koreliacija su protesto išraiška padės nustatyti, kokio tipo nepaklusnumui yra priskiriamas mobilizacijos vengimas, o tolesnė protestų masto ir pobūdžio apžvalga leis geriau įvertinti šio fenomeno reikšmę susiejus su požiūriu į karą Ukrainoje. Apžvelgiamos emigracijos tendencijos ir jos potencialios pasekmės taip pat yra svarbūs šaukimo vengimo aiškinimo faktoriai, galintys pagilinti supratimą apie išvykimo reikšmę ir jos galimas sąsajas su protestu prieš vykstantį karą. Galiausiai, karinės tarnystės vengimo tradicijos, įsišaknijusios Rusijos istorinėje praktikoje, leis išvelgti alternatyvių motyvacijų, susijusių su mobilizacijos vengimu, ir padės objektyviau įvertinti šio fenomeno reikšmingumą karo Ukrainoje kontekste.

6 Freedom House, „FREEDOM IN THE WORLD 2022“, *Freedom House*, žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., <https://freedomhouse.org/country/russia/freedom-world/2022>.

1. PILIETINIS NEPAKLUSNUMAS

Filosofas Henry Davidas Thoreau atsisakė patikėti absoliučią sprendimo galią valdžiai, pripažindamas jos netobulumą, ir teigė, jog individas turįs moralinę pareigą nepaklusti etišškai neteisintiems įstatymams pasitelkiant nesmurtinį pasipriešinimą, tai – taikus socialinės kaitos katalizatorius⁷. Taigi pilietinis nepaklusnumas skatina pilietį savo principus ir vertybes iškelti aukščiau savo ištikimybės valstybei, net jeigu tai gali sukelti nemalonių pasekmių.

Kita vertus, narpliojant pilietinio nepaklusnumo sąvoką, verta paminėti socialinio kontrakto doktriną, tiksliau, politinio įsipareigojimo teoriją, gerai aprašytą Johno Rawlso. Jis teigia, kad jeigu valstybės socialinės institucijos yra teisingos ir jų darbas efektyvus, tai mūsų, kaip piliečių, prigimtinei pareigai joms nespriešinti ir prisidėti prie jų veikimo. Taip yra todėl, jog priimame institucijų teikiamą naudą ir tikimės kitų visuomenės narių prisidėjimo prie šios naudos garantavimo⁸. Ir nors pabrėžiama, jog toks racionalizavimas veikia tik demokratinėse šalyse, o autoritarinėse sunku tikėti teisingu institucijų darbu, vis dėlto yra naudojamos institucijų efektyvumu, todėl pilietinių pareigų nevykdymas prieštarauja politinio įsipareigojimo teorijai. Rusijoje vykusios dalinės mobilizacijos atveju piliečiai, tikėdamiesi efektyvios kariuomenės gynybos ir neprieštaraudami veiksams, vykdomiems Ukrainoje, turi pareigą paklusti šaukimui.

Pilietinis nepaklusnumas yra terminas, apimantis gana platų pilietinės veiklos spektrą, ir jo supratimas gali varijuoti, priklausomai nuo pilietinio nepaklusnumo tipo. Pasak Hugo A. Bedau,

7 Henry David Thoreau, *Civil Disobedience* (Bedford, Massachusetts: Applewood Books, 2000), 9–11.

8 John Rawls, „The Justification of Civil Disobedience“, kn. *Arguing About Law*, sud. Aileen Kavanagh ir John Oberdiek, (London: Routledge, 2008), 244.

pilietinis nepaklusnumas yra dviejų tipų. Pirmasis – pozityvus veiksmas, apimantis darymą kažko, kas yra uždrausta įstatymo, o antrasis – negatyvus veikimas, nusakantis atsisakymą vykdyti įstatymo nustatytą tvarką⁹. Remiantis šia kategorizacija, mobilizacijos vengimas yra priskiriamas antrajam apibūdinimui.

Susiduriama su problema aiškinant šios sąvokos koreliaciją su protestu. Markas R. MacGuiganas pilietinį nepaklusnumą aiškina kaip viešo protesto aktą, kuris yra nelegalus (arba abejotino legalumo) ir nenaudoja smurto¹⁰. Mobilizacijos vengimas atitinka šio apibrėžimo kriterijus – tai yra viešas reiškinys, vengimas savaime nereikalauja smurto ir už jo vykdymą gresia baudžiamoji atsakomybė (už „rimtus“ nepaklusnumo veiksmus gali būti baudžiama iki 10 metų laisvės atėmimu¹¹). Yra rašoma, kad pilietinis nepaklusnumas nėra savaiminis, jis skirtas įgyvendinti kažkokiam tikslui. Taigi autorius mato nepaklusnumą kaip socialinės kaitos katalizatorių. Iš jo įvardytų siekių šiame kontekste verta paminėti vidinės politinės laisvės ir universalios taikos (per karo atsisakymą) siekius¹². Minimi istoriniai atvejai, kuomet pilietinis nepaklusnumas pašalinius asmenis paveikė teigiamai per konversiją arba dėl pasibjaurėjimo valdžios taikomomis represinėmis priemonėmis¹³. Ar tokio pilietinio nepaklusnumo, turinčio protesto bruožus, galimybė tikėtina mobilizacijos vengimo atveju, sunku pasakyti, ka-

9 Hugo A. Bedau, „On Civil Disobedience“, *The Journal of Philosophy*, sud. American Philosophical Association, (Atlanta City: Philosophy Documentation Center, 1961), 654.

10 Mark R. MacGuigan, „Democracy and Civil Disobedience“. *The Canadian Bar Review* 49, No. 2 (1971): 225.

11 Kyiv Post, „Putin Signs New Laws to Punish Russian Draft-Dodgers“, *Kyiv Post*, paskelbta 2022 m. rugsėjo 27 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., <https://www.kyivpost.com/russias-war/putin-signs-new-laws-to-punish-russian-draft-dodgers.html>.

12 MacGuigan, „Democracy and Civil Disobedience“, 222–223.

13 MacGuigan, 247.

dangi kol kas galime tik numanyti paskatas ir motyvaciją, lėmusias rusų piliečių elgseną. Kur kas įtikinamesnė šio reiškinių interpretacija pateikiama Hugo A. Bedau, kuris teigia, kad nors pilietinis nepaklusnumas ir gali sutrukdyti valdžiai vykdyti įstatymą, tai nėra garantas, jog tokie veiksmai yra motyvuojami siekiu pakeisti patį įstatymą geresniu – gali būti, jog pilietis siekia išvengti įstatymo pritaikomumo tik sau¹⁴. Tai yra įtikinamesnis naratyvas Rusijos atveju, turint omenyje svarbų asmens savisaugos faktorių ir gan smarkų visuomenės karo Ukrainoje palaikymą (tai detaliau apžvelgiama vėlesniame skyriuje).

Jamesas Q. Wilsonas nurodo, kad protestavimas turi būti plačiai paplitęs arba pakankamai dinamiškas, kad šviestų visuomenę apie naujai užimamą laikyseną, protestuotojas privalo užtikrintai žinoti, ką nori iškomunikuoti, protestas turi turėti aiškų tikslą¹⁵. Mobilizacijos vengimas savaime šių kriterijų neatitinka, nėra iki galo žinomas šio elgesio priežastingumas.

Taigi pilietinis nepaklusnumas kyla iš nenoro vykdyti pareigybių, užtikrinančių efektyvų institucijų darbą. Mobilizacijos vengimas charakterizuojamas kaip negatyvus veikimas, kuomet yra atsisakoma veikti įstatymo nustatyta tvarka. Ir nors pilietinis nepaklusnumas turi potencialą veikti kaip savotiškas protestas ir pokyčio katalizatorius, šiuo atveju, iki galo nežinant veikėjų motyvacijos, vargu, ar toks pilietinis nepaklusnumas savaime gali būti laikomas protestu prieš karą Ukrainoje.

14 Bedau, „On Civil Disobedience“, 658.

15 Harrop A. Freeman, „The Right of Protest and Civil Disobedience“. *Indiana Law Journal* 41, No. 2 (1966): 253, cituoja iš James Q. Wilson, „The strategy of protest: problems of negro civil action“. *Journal of Conflict Resolution* 5, No. 2 (1961): 291–303.

2. PROTESTAI PRIEŠ MOBILIZACIJĄ RUSIJOJE

2.1. Protestų pobūdis ir mastas

Rugsėjo mėnesį, paskelbus dalinę mobilizaciją, Rusijoje prasidėjo protestų banga. Praeitame skyriuje jau buvo minėti sėkmingo protestavimo reikalavimai. Jamesas Q. Wilsonas taip pat yra išskyręs keturias jo formas: žodinę, fizinę, ekonominę ir politinę¹⁶. Protestai, vykę Rusijoje, daugiausia apėmė žodinę bei fizinę kategorijas. Daugelyje Rusijos didmiesčių bei etninių mažumų regionuose žmonės būrėsi į demonstracijas, piketus, kūrė satyrinę atributiką, platino peticijas prieš visišką ir dalinę mobilizaciją, vyko susirėmimai su saugumo pareigūnais¹⁷. Protestuotojų minios buvo girdimos skanduojant posakius „ne karui“ ir „ne mobilizacijai“, taip išreiškiant nepritariamą vykdomai Rusijos valdžios politikai¹⁸. Rusijos pareigūnai taip pat privalėjo sustiprinti apsaugos priemones karinės registracijos biuruose dėl padaugėjusių išpuolių ir padėgiimų¹⁹. Žymių incidentų, susijusių su ekonominiu bei politiniu protestavimu, tokių kaip streikai, boikotai, ir pasikeitusių balsavimo tendencijų nebuvo.

16 James Q. Wilson, „The strategy of protest: problems of negri civil action“, *Journal of Conflict Resolution* 5, No. 2 (1961): 293.

17 Valerie Hopkins, „At least 1,252 people are detained in protests across Russia“, *The New York Times*, paskelbta 2022 m. rugsėjo 21 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., <https://www.nytimes.com/2022/09/22/world/europe/russia-protests-arrests.html?searchResultPosition=5>.

18 „Anti-war protests break out across Russia after Putin announces partial mobilisation“ nufilmuota 2022 m., *YouTube* vaizdo įrašas, 0:00–1:31, paskelbta „Guardian New“ 2022 m. rugsėjo 22 d., https://www.youtube.com/watch?v=CEqoy_3eqsM&ab_channel=GuardianNews.

19 Katharina Krebs, Chris Liakos ir Lianne Kolirin, „Russia suspends ‘partial mobilization’ of citizens for Ukraine war“, *CNN*, paskelbta 2022 m. lapkričio 1 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., <https://edition.cnn.com/2022/10/31/europe/russian-mobilization-suspended-intl/index.html>.

Šiuo metu yra sudėtinga nusakyti tikrąjį protestų mastą dėl patikimų duomenų stokos. Kol kas galime remtis tik sulaikytųjų asmenų skaičiumi, kuris savaitę po dalinės mobilizacijos pradžios siekė 2 377²⁰. Reikia turėti omenyje, jog šis suimtųjų skaičius greičiausiai yra gerokai mažesnis nei visų protestavusiųjų. Sulaikymai nuo karo Ukrainoje pradžios yra stebimi OVD-Info (rus. ОБД-Инфо), kuris yra nepriklausomas žiniasklaidos projektas, skirtas žmogaus teisių gynimui bei politiniam persekiojimui Rusijoje matuoti. Lig šiol yra žinoma, jog suimtų žmonių skaičius (nuo vasario 24 d. iki lapkričio 10 d.) viršija 19 tūkst. asmenų²¹. Šis skaičius gali pasirodyti gan didelis, tačiau, turėdami omenyje, kad Rusijos populiacija 2021 metais viršijo 143 mln. gyventojų²², galime suabejoti protestavimo mastu. Tai parodo, jog tiek į dalinės mobilizacijos paskelbimą, tiek į Rusijos veiksmus Ukrainoje dalis visuomenės reagoja su nepritariamu ir yra pasiruošę šį nepritariamą viešinti, bet tai santykinai mažas žmonių skaičius.

Išskyrus pavienius atvejus, paskelbus mobilizacijos pabaigą protestavimo banga nuslūgo. Kodėl taip nutiko, gali turėti keletą paaiškinimų. Vienas jų yra galimybė, jog šie protestai buvo nukreipti ne į karo Ukrainoje (kuris vis dar vyksta) sustabdymą, o tik į dalinės mobilizacijos atšaukimą. Bet turint omenyje šių veiksmų glaudžią koreliaciją, tai tikriausiai nebuvo pagrindinė priežastis. Antras paaiškinimas yra susijęs su griežtos baudžiamosios atsakomybės grėsme protestuotojams. Už nustatytos piketo, de-

20 Ravina Shamdasani, „Arrests in Russia at protests over troop mobilization“, United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, paskelbta 2022 m. rugsėjo 27 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., <https://www.ohchr.org/en/press-briefing-notes/2022/09/arrests-russia-protests-over-troop-mobilization>.

21 ОБД-Инфо, atnaujinta 2022 m. lapkričio 10 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., <https://ovdinfo.org/>.

22 The World Bank, „Population, total“, World Bank, žiūrėta 2022 m. lapkričio 19 d., <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>.

monstracijos, mitingo, susirinkimo, eisenos organizavimo tvarkos pažeidimus (iš Rusijos Federacijos administracinių nusižengimų kodekso 20.2 straipsnio), už Rusijos Federacijos ginkluotųjų pajėgų panaudojimą diskredituojančius veiksmus (20.3.3 straipsnis) ir panašią veiklą yra skiriama iki 15 metų kalėjimo²³. Dar vienas galimas paaiškinimas yra susijęs su stiprios opozicijos nebuvimu Rusijoje. Kaip yra nustatę organizacija „Freedom House“, valstybės daugiapartinė sistema yra valdoma Kremliaus, kuris toleruoja tik paviršutinišką konkurenciją su kitomis egzistuojančiomis partijomis. Jos, manoma, visos turi ryšių su valdančiąja partija ir nė viena nekelia reikšmingesnės politinės grėsmės. Rusijos teisingumo ministerija yra pakartotinai atsisakiusi įregistruoti Aleksejaus Navalno politinę partiją ir 2021 metais paskelbė jo Antikorupcinį fondą ekstremistine organizacija, kadangi tai yra vienintelis pajėgesnis politinės opozicijos darinys²⁴. A. Navalnas taip pat buvo neteisėtai areštuotas ir nuteistas 2021–2022 metais²⁵. Opozicijos nebuvimas atgraso žmones nuo protestavimo, kadangi šie politikos srityje nemato jokios rimtos atsvaros valdančiajai partijai, galinčios realizuoti jų siekius.

Tad galima teigti, kad mobilizacijos paskelbimas Rusijoje išprovokavo protestus, kilusius didžiojoje dalyje šalies regionų. Protestai buvo gana aiškiai nutaikyti į prezidento V. Putino vykdomą politiką: išreikšti prašymai sustabdyti mobilizaciją bei nutraukti

- 23 Прокуратура города Москвы, «Прокуратура Москвы предостерегает об ответственности за призывы и участие в несогласованных массовых мероприятиях», Прокуратура города Москвы, paskelbta 2022 m. rugsėjo 21 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., https://epp.genproc.gov.ru/web/proc_77/mass-media/news?item=76855721.
- 24 Freedom House, „FREEDOM IN THE WORLD 2022“, Freedom House, žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., <https://freedomhouse.org/country/russia/freedom-world/2022>.
- 25 Amnesty International, „President Putin: Free Aleksei Navalny“, Amnesty International, žiūrėta 2022 m. lapkričio 18 d., <https://www.amnesty.org/en/petition/russia-aleksei-navalny-putin-moscow/>.

karo veiksmus Ukrainoje. Ir nors šiuo metu sunku nustatyti tikrąjį protestavimo mastą, jis greičiausiai nebuvo itin didelis. Protestuotojų veikla greitai pasibaigė dėl mobilizacijos pabaigos, griežto baudžiamumo ir silpnos opozicijos.

2.2. Karo Ukrainoje ir dalinės mobilizacijos palaikymas

Laikotarpyje nuo karo Ukrainoje pradžios iki šių dienų buvo matuojamas Rusijos gyventojų palaikymas valstybės vykdomai politikai. Šios apklausos gali padėti tikslingiau nusakyti visuomenėje vyraujančias nuotaikas. Šiame poskyryje bus remiamasi Levados centro (rus. Левада-Центр) surinktais duomenimis (tai yra nepriklausoma Rusijos nevyriausybinė apklausų ir sociologinių tyrimų organizacija), taip pat apžvelgiama Rusijos populiariosios žiniasklaidos bei opozicijos skelbiama statistika. Ši apžvalga skirta rezultatams palyginti.

Levados centro surinkti duomenys 2022 m. rugsėjo pabaigoje, paskelbus dalinę mobilizaciją, parodė beveik nepakitusių karinių veiksmų Ukrainoje palaikymo lygį. Rugsėjūčio mėnesį apklaustųjų procentas, kurie į klausimą „Ar jūs asmeniškai palaikote Rusijos karinių pajėgų veiksmus Ukrainoje?“ atsakė „Taip“ ir „Tikrai taip“, siekė 76 proc. Rugsėjo mėnesį šis procentas nusileido iki 72 proc. respondentų. Į klausimą, kokius jausmus mobilizacijos paskelbimas sukėlė, vyraujantys atsakymai buvo „baimė, siaubas, nerimas“ (47 proc.), „didžiavimasis Rusija“ (23 proc.), „šokas“ (23 proc.) ir „pasipiktinimas“ (13 proc.). Abejingi šiam klausimui buvo tik 9 proc. atsakiusiųjų²⁶.

Kalbant apie pritarimą dalinei mobilizacijai, verslo dienlaiškyje „Vedomosti“ (rus. *Ведомости*) buvo paskelbta statistika, kuri paro-

26 Levada-Center, „CONFLICT WITH UKRAINE: SEPTEMBER 2022“, Levada-Center, paskelbta 2022 m. spalio 7 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 19 d., <https://www.levada.ru/en/2022/10/07/conflict-with-ukraine-september-2022/>.

dė, kad 64 proc. piliečių palaikė dalinę mobilizaciją, 31 proc. nepalaikė ir 4 proc. nežinojo²⁷. Kitokia statistika buvo paskelbta Aleksejaus Navalno oficialioje „Twitter“ paskyroje, kur 29 proc. respondentų pritarė mobilizacijai, 48 proc. nepritarė, o 23 proc. nebuvo tikri²⁸.

Apibendrinant tiek dėl nustatyto pribloškiamai didelio įvykių Ukrainoje palaikymo, tiek dėl neilgai trukusių protestų galima teigti, jog Rusijos visuomenė nėra itin suinteresuota nutraukti karą Ukrainoje. Mažiau palankumo susilaukė dalinės mobilizacijos paskelbimas – tai buvo sprendimas, paskatinęs neigiamų emocijų bei protestų proveržį.

3. EMIGRACIJA PO MOBILIZACIJOS PASKELBIMO

Apie 700 tūkst. rusų paliko šalį paskelbus dalinę mobilizaciją (emigrantų skaičius gali būti netikslus)²⁹. Šiame skyriuje aptariama šio skaičiaus reikšmė Rusijai bei jos visuomenei.

Pasak Alberto O. Hirschmano, organizacijoje, atsiradus narių nepasitenkinimui, šie gali pasirinkti vieną iš dviejų variantų: balsu viešinti savo nepasitenkinimą ir pasilikti bendrijoje arba išvykti iš jos³⁰. Itin didelė dalis mobilizacijai tinkamų vyrų pasirinko

27 Анастасия Майер, «Россияне в целом поддерживают решение о мобилизации», *Ведомости*, paskelbta 2022 m. spalio 4 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 19 d., <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2022/10/04/943715-rossiyane-podderzhivayut-reshenie-o-mobilizatsii>.

28 Alexey Navalny (@navalny), «Мы на днях завершили очередной соцопрос ФБК». *Twitter* įrašas, 2022 m. rugsėjo 21 d., <https://twitter.com/navalny/status/1572512483402977281>.

29 Елена Тофанюк и Юлия Сапронова, «Россию после 21 сентября покинули около 700 000 граждан», *Forbes*, paskelbta 2022 m. spalio 4 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 17 d., <https://www.forbes.ru/society/478827-rossiu-posle-21-sentabra-pokinuli-okolo-700-000-grazdan>.

30 Albert O. Hirschman, „Exit, Voice, and the State“. *World Politics*, 31, No. 1 (1978): 90.

emigracijos kelią kaip alternatyvą tarnystei ir protestui. Išvykimas yra patraukli išeitis nepatenkintiems, kadangi tai minimalizuoja konfliktą. Po didelio masto emigracijos pasinaudojimas balso funkcija ženkliai sumažėja. Taip yra todėl, kad, išvykus nepatenkintai žmonių daliai, lieka visuomenė, kuri bent iš dalies patenkinta bendruomenės veikimu. Tai kuria homogeniškumą, kuris mažina nepasitenkinimo reiškimo reikiamybę³¹.

Yra nustatyta, jog į emigraciją neproporcingai dažnai pasitraukia jauni vyrai (normaliomis aplinkybėmis tai lemia ekonominis nusivylimas). Ši individų grupė yra tinkamiausia verbuoti sukilėlių grupuotėms³². Rusijos dalinės mobilizacijos atveju ši demografijos dalis kaip tik buvo kviečiama tarnystei. Taigi nenuostabu, jog didžiausią emigrantų dalį sudarė jaunesni, geriau išsilavinę bei labiau pasiturintys vyrai, gyvenantys savo ekonomiškai produktyviausius metus. Tikėtina, kad didžiausia mobilizacijos šaukimų dalis atiteko tautinėms mažumoms, gyvenančioms kaimiškose vietovėse ekonomiškai nuskriaustuose Rusijos regionuose³³. Taikydamosi į pažeidžiamiausią ir mažiausiai išteklių turinčią žmonių grupę, Rusijos valdžia tikėjosi sumažinti neigiamą visuomenės reakciją. Jau-nų bei pajėgių vyrų (kurie neemigravę prisidėtų prie opozicijos) išvykimas smarkiai mažina pasipriešinimo galimybes – šalyje lieka asmenys, ištikimiausi režimui, ir tie, kurie neturi išteklių valdžiai pasipriešinti³⁴.

31 Hirschman, „Exit, Voice, and the State“, 91–102.

32 Margaret E. Peters ir Michael K. Miller, „Emigration and Political Contestation“. *International Studies Quarterly* 66, No. 1 (2021): 6, <https://doi.org/10.1093/isq/sqab088>, cituoja iš Humphreys, Macartan and Jeremy M. Weinstein, „Who fights? The determinants of participation in civil war“. *American Journal of Political Science* 52, No. 2 (2008): 436–455.

33 RANE, „Russia’s Mobilization Will Haunt Its Demographic and Economic Outlook“, RANE, paskelbta 2022 m. spalio 11 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 19 d., <https://worldview.stratfor.com/article/russias-mobilization-will-haunt-its-demographic-and-economic-outlook>.

34 Peters ir Miller, „Emigration and Political Contestation“, 6.

Taip pat, įvykus didesnio masto emigracijai, dėl šalyje naujai atsivėrusių įsidarbinimo galimybių nukenčia opozicija, kadangi iš jos yra atimami galimi dalyviai (susiduriama su alternatyviųjų kaštų problema). Padidėjęs įsidarbinimas mažina žmonių skaičių, kurie dėl ekonominių priežasčių protestuotų prieš valdžią. Tai lemia visos visuomenės poslinkį į išvykimą vietoje balso³⁵. Taigi emigracija Rusijos valdantieji gali pasinaudoti, kad mažintų opozicijos įtaką.

Žinoma, emigracija gali ir inicijuoti politinį pokytį. Didelė emigracija gali paskatinti valdančiuosius daryti išvadas apie savo silpnybes ar nepatrauklumą ir jas keisti. Bet yra pastebima, kad kai vyksta ginčas tarp dviejų grupių, tai vienos pasitraukimas sukelia pasitenkinimą pasilikusiajai³⁶. Rusijos atveju emigracija būtų ma-toma kaip „bailių ir neištikimų“ pasitraukimas.

Iš kitos pusės, pasak Margaret E. Peters ir Michaelo K. Millerio, didesnė emigracija į demokratiškas šalis sudaro sąlygas sklisti taikiems opozicijos įrankiams bei demokratinėms normoms ir taip įgalinti protestą autokratijose, kuris nenaudotų smurtinių priemonių. Jaunų žmonių patirtis užsienyje gali paskatinti jų vėlesnį įsitraukimą į taikų politinį pasipriešinimą autoritarinės valstybės *status quo*, taip pat šių patirčių skelbimas prisideda prie likusios visuomenės švietimo apie demokratinę šalies veikimą, kuris irgi gali turėti įtakos geresniam pasipriešinimo organizuotumui per kaupiamą socialinį kapitalą ir kritinius politinius įgūdžius³⁷. Rusijos atveju šios teorijos pritaikymas yra ne itin tikėtinas. Dauguma rusų buvo priversti pakeisti savo emigracijos kursą į ne itin demokratiškas valstybes (kaip Turkiją, Kazachstaną, Gruziją³⁸) dėl Eu-

35 Peters ir Miller, 7.

36 Hirschman, 95.

37 Peters ir Miller, 8–9.

38 The Economist, „A new low for global democracy“, *The Economist*, paskelbta 2022 m. vasario 9 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 19 d., <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/02/09/a-new-low-for-global-democracy>.

ropos Sąjungos šalių atsisakymo įsileisti rusų emigrantus³⁹. Taigi šiuo metu dar yra neaišku, kaip rusų apsigyvenimas užsienio šalyse paveiks Rusijos opoziciją.

Pabaigoje vertėtų apmąstyti emigracijos reikšmę atsakant į šio darbo pagrindinį probleminį klausimą – ar tai protestas prieš karą Ukrainoje. Kaip jau anksčiau minėjome, pasitraukimas iš bendrijos yra lygus balso funkcijos atsisakymui, todėl savaime negalime priskirti emigracijos prie protesto formų. Žinoma, emigrantai gali būti priešiški karui Ukrainoje, bet, nesant jokio tolesnio išitraukimo į karo stabdymą, negalime to laikyti Rusijos valdžiai besipriešinančia veikla. Žinoma, galima teigti, jog išvykimas gali būti pasitelkiamas kaip nepasitenkinimo pareiškimas valdantiesiems, bet tokia nebūtinai buvo šių emigravusiųjų vyrų intencija, kadangi šie išvykdami neskelbė kolektyvios žinutės. Taip pat, kaip jau išsiaiškinome šiame skyriuje, toks išvykimas greičiausiai neprisidės prie karo Ukrainoje stabdymo.

Apibendrinant pasakytina, kad emigracija rusų vyrams buvo mažiau konfliktiška alternatyva balso funkcijai. Dėl emigrantų jau nuo amžiaus galima tikėtis sumažėjusio prisidėjimo prie opozicijos veiklos. Pozityvi patirtis demokratijose gali padėti keisti pasipriešinimo Rusijos valdantiesiems pobūdį, bet kol kas nėra aišku, ar tokia bus šios emigracijos baigtis. Taip pat galima teigti, jog mobilizacijos vengimas emigracijos būdu nėra protestas prieš veiksmus, vykdomus Ukrainoje, ir greičiausiai neprisidės prie jų stabdymo.

39 Irina Borogan ir Andrei Soldatov, „Europe’s Disastrous Ban on Russians“, *Foreign Affairs*, paskelbta 2022 m. rugsėjo 28 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 19 d., https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/europe-disastrous-ban-russians?check_logged_in=1&utm_medium=promo_email&utm_source=lo_flows&utm_campaign=registered_user_welcome&utm_term=email_1&utm_content=20221119.

4. KARIUOMENĖS VENGIMO TRADICIJOS RUSIJOJE

Pasak Mayos Eicher, karinės tarnystės svarba Sovietų Sąjungos laikais neapsiribodavo vien valstybės gynyba, ji turėjo ir socialinę funkciją – tarnystė buvo sukurta išugdyti vyrus į ištikimus ir patriotiškus piliečius; kariuomenė buvo suprantama kaip vyrų socializacijos institucija, tarnavimas joje buvo kaip vyriškumą įtvirtinanti apeiga. Karinė tarnyba buvo neatsiejama nuo vyriškumo sampratos⁴⁰. XX a. 9-ajame dešimtmetyje Sovietų Sąjunga susidūrė su šaukimų vengimo problema, o kariuomenė pradėjo prarasti prestižą (dėl to iš esmės kaltas Afganistano karas). Visuomenę pasiekė mirtingumo statistika karo ir taikos metu, pradėta kvestionuoti karo tikslą dėl nuolatinio informacijos trūkumo ir karo pobūdžio pasikeitimo į kontržvalgybinį (kariuomenė išgyveno legitimumo krizę)⁴¹. Kariuomenės įvaizdžio taip pat negerino smurtas ir piktnaudžiavimas galia, įsivyravęs per *dedovščiną* (rus. *дедовщина*), kurią Markas Geleotti apibūdina kaip hierarchija besiremiančią kultūrą, kai kariuomenės senbuviai muša, tyčiojasi bei kitaip žemina naujųjų karių orumą prizažadėdami aukoms, jog šie vėliau turės tokias pačias privilegijas senbuviams paklusę⁴². Ši praktika yra tęsiama lig šių dienų, yra tapusi neatsiejama tarnystės tradicija ir kartais gali baigtis mirtimi⁴³.

Posovietinėje Rusijoje kariuomenė toliau grovė savo reputaciją per Čečėnijos karus, kuomet į mūsų siųsdavo neištreniruotus

40 Maya Eichler, *Militarizing Men: Gender, Conscriptio, and War in Post-Soviet Russia* (Stanford: Stanford University Press, 2012), 2.

41 Eicher, *Militarizing Men: Gender, Conscriptio, and War in Post-Soviet Russia*, 28.

42 Eicher, 30, cituoja iš Mark Galeotti, *Afghanistan: The Soviet Union's Last War* (London: Routledge, 2001), 33.

43 Andrew Getto, „HAZING IS STILL COMMON AND DEADLY IN THE RUSSIAN ARMY“, *FairPlanet*, įkelta 2021 m. rugsėjo 21 d., žiūrėta 2022 m. lapkričio 19 d., <https://www.fairplanet.org/editors-pick/hazing-is-still-common-and-deadly-in-the-russian-army/>.

karius (tai atėmė iš tarnystės herojiškumo įvaizdį). Negana to, valstybė pradėjo nepakankamai finansuoti kariuomenę, todėl kariniškai susidurdavo su nepakankamu maitinimu, medicinos reikmenų trūkumu⁴⁴. Patriotišką, sukarintą vyriškumą pakeitė naujai iškilusi kapitalistinio vyriškumo samprata, kurią lėmė Rusijos ekonominė transformacija⁴⁵.

Šie faktoriai lėmė didelio masto karinės tarnybos vengimą. Nuo maždaug 2000-ųjų iki 2012-ųjų Rusijoje išimtis arba leidimą atidėti šaukimą gaudavo du trečdaliai tarnystei tinkamų vyrų. Kasmet šaukimo įvykdyti neatvykdavo vidutiniškai apie 30 tūkst. vyrų (palyginti su 558 vyrais 1990 m.). Be to, apytikriai 5 tūkst. kasmet iš savo dalinių dezertyruodavo⁴⁶.

Karinės tarnystės galima vengti įvairiais, tiek legaliais, tiek nelegaliais, būdais. Atidėjimas galimas dėl įvairių priežasčių: specifinių šeimos aplinkybių, blogos sveikatos, įstojimo ir mokymosi aukštojoje / profesinėje mokykloje, įsidarbinimo viešajame sektoriuje⁴⁷. Taip pat yra įsigalėjusi efektyvi sistema, leidžianti jaunuoliams rasti būdų nelegaliai išvengti tarnybos, kartais net imantis kraštutinumų – vieni vykdo nusikaltimus (kalėjimas kaip patrauklesnė alternatyva), kiti pasirenka gyventi užsienyje iki 27-erių metų. Rusijoje vyraujanti korupcija leidžia šauktiniams gana len-

44 Eichler, 63, cituoja iš Larisa Deriglazova, „To Fear or to Respect?: Two Approaches to Military Reform in Russia“. *Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, No. 3 (2005): 21 pastraipa.

45 Eichler, 60.

46 Eichler, 59, cituoja iš Aleksandr Oliinik, „A uklonistov stanovitsia bol'she“, *Krasnaia zvezda*, 1997; Stephen L. Webber ir Alina Zilberman, „The Citizenship Dimension of the Society-Military Interface“, kn. *Military and Society in Post-Soviet Russia*, sud. Stephen L. Webber and Jennifer G. Mathers (Manchester: Manchester University Press, 2006), 174, 177; Fred Weir, „In Russia, an Army of Desertion“, *Christian Science Monitor* (2002).

47 Ministry of Defence of the Russian Federation, „Draft exemption and deterrents“, Ministry of Defence of the Russian Federation, žiūrėta 2022 m. lapkričio 19 d., <https://eng.mil.ru/en/career/conscription/determent.htm>.

gvai gauti suklastotus dokumentus (kaip medicininės pažymas), atleidžiančius juos nuo tarnystės. Studento statusą gali suteikti netikros mokymosi įstaigos⁴⁸.

Turint visa tai omenyje, nėra sunku suprasti Rusijos vyrų motyvaciją vengti dalinės mobilizacijos. Nepaisant to, jog jaunuoliai gali būti išsiųsti kovoti į karą, vien skurdi karininkų buitis bei viduje vyraujantis smurtas gali demotyvuoti tarnystei ir sukelti baimę. Taigi, suprantant šį neigiamą požiūrį į Rusijos kariuomenę, nėra pagrindo manyti, jog toks masinis mobilizacijos vengimas įvyko kaip protestas prieš karą Ukrainoje. Greičiausiai tai buvo elementari žmogiškosios savisaugos reakcija su gana paprastomis išeimimis.

Apibendrinant pasakytina, kad karinės tarnystės vengimo tradicijos Rusijoje yra gana gilios, atsiradusios dar XX a. pabaigoje. Šį pokytį lėmė skaidrumo trūkumas, smurtinė karininkų veikla, vyriškumo sampratos pasikeitimas, kariuomenės nepakankamas finansavimas. Tarnavimo yra vengiama lig šių dienų, tai įgyvendinti padeda pasinaudojimas išimtimis, korupcija. Šie faktoriai leidžia suprasti, jog dalinės mobilizacijos vengimas greičiausiai nebuvo protestas prieš karą Ukrainoje.

IŠVADOS

Šio rašto darbo tikslas buvo išsiaiškinti, kiek įvykęs dalinės mobilizacijos vengimas yra protestas prieš karą Ukrainoje. Ieškant atsakymo į šį klausimą buvo atlikta pilietinio nepaklusnumo, protestavimo, emigracijos bei kariuomenės vengimo tradicijų apžvalga, kuri lėmė išvadą, jog mobilizacijos vengimas veikiausiai nebuvo pro-

48 Hanna Kuosmanen, *I don't owe anyone anything* "Draft-avoidance in contemporary Russia", (Magistro darbas, University of Tromsø, Faculty of Humanities, Social Sciences and Education, 2013), 17–18, cituoja iš Diana Markosian, „Dodging the Draft: A battle for Russia's Youth“, *RIA Novost*, paskelbta 2022 m. spalio 13 d., <http://en.rian.ru/analysis/20101013/160942293.html>.

testas prieš karą. Žinoma, vieno ir konkretaus atsakymo į šį klausimą nėra dėl jo lankstaus pobūdžio. Itin daug kas priklauso nuo naudojamų duomenų interpretacijos bei pasirinktų apibrėžimų. Taip pat šio rašto darbo išvada gali turėti rimtų trūkumų dėl temos naujumo: kol kas nėra pakankamų ir tikslių duomenų tam tikriems faktoriams nusakyti (tarkime, tikslios emigracijos, protestavimo mastui); su dabartiniais įvykiais susijusi informacija yra dar gana jautri ir renkama dažniausiai šališkų šaltinių, todėl faktų iškraipymas kelia grėsmę išvadų pagrįstumui. Šis rašto darbas reikšmingas norint charakterizuoti ir geriau suprasti šiandieninius įvykius Rusijoje. Šio darbo aktualumą patvirtina tai, jog karas Ukrainoje vis dar tęsiasi ir geresnis Rusijos visuomenėje vykstančių procesų pažinimas gali padėti prognozuoti ateities įvykių eigą. Tolesni tyrimai šia tematika, atlikti su didesniais resursais ir patikimesne informacija, galėtų pagrįsti arba paneigti šio darbo išvadas. Taip pat lieka neatsakytas klausimas, kaip dalinės mobilizacijos sukelta emigracija dar paveiks Rusijos politinius procesus ir opozicijos darbą.

Kaip išoriniai dirgikliai veikia nusistovėjusias valstybių vidaus normas? Konstruktyvistinis žvilgsnis į Švediją, neutralitetą ir NATO

Juta Nalivaikaitė

Dr. Valentino Beržiūno komentaras:

Darbo privalumai:

1. *Aktuali, savalaikė, nedaug tirta tema – Švedijos pasiryžimas stoti į NATO.*
2. *Puikiai perprasta konstruktyvistinė tarptautinių santykių teorija, savarankiškai suformuojant analitinį modelį tyrimui.*
3. *Gerai suformuluota akademinė problema.*
4. *Įvaldyta akademinė kalba; analizė tinkamai struktūruota, jai netrūksta analitiškumo.*
5. *Išvados – įdomios, aktualios, suteikiančios žinių apie atvejį.*

ĮVADAS

2022 m. gegužės 18 d. NATO generaliniam sekretoriui Jensui Stoltenbergui įteikti Švedijos ir Suomijos oficialūs prašymai stoti į aljansą¹. Taip šalys nutraukė ilgametę karinio neutraliteto, įprastai apibrėžiamo per nesijungimą į karinius aljansus (angl. *non-alingn-*

1 Government Offices of Sweden, „Formal request for NATO membership signed and presented“, Government Offices of Sweden, 2022. <<https://www.government.se/articles/2022/05/formal-request-for-nato-membership-signed-and-presen/>> [Žiūrėta 2022 09 30].

ment), politiką. Šis posūkis dažnai aiškinamas tarptautinės sistemos dinamika: 2022 m. vasario 24 d. prasidėjusi Rusijos invazija į Ukrainą privertė Švediją ir Suomiją baimintis dėl savo saugumo, pastūmėdama jas NATO link².

Vis dėlto jų politika gan ilgai nebuvo visai neutrali. Žlugus dvi-polei sistemai neliko esminės prielaidos tradiciniam neutralitetui – dviejų polių, tarp kurių tai buvo mažųjų valstybių alternatyva šliejimosi (angl. *bandwagon*) strategijai³. Taip išengta į vadinamąją *post-neutraliteto* erą – šiuo terminu įvardijamas ir Švedijos tarptautinis aktyvizmas bei išitraukimas į NATO taikos palaikymo misijas⁴. Geopolitikos plotmėje pastebėtina, jog iš bendradarbiaujančių Šiaurės ir Baltijos valstybių aštuoneto (angl. NB8) tik Švedija ir Suomija ilgai nestojo į NATO (Norvegija, Danija, Islandija – 1949 m., Lietuva, Latvija, Estija – 2004 m.)⁵. Suomijos karinis neutralitetas geopolitiškai „pateisinamas“ spaudimu iš SSRS XX a. 6 deš., vėliau – iš Rusijos, ir laikomas prisidėjusiu prie stabilumo ir kolektyvinio saugumo regione, o toks pat Švedijos statusas įvardijamas kaip nepriklausomas (išorės veikėjų neprimestas) sprendimas⁶. Tad kyla klausimas ne tik *kodėl nuspręsta įstoti*, bet ir *kodėl bendradarbiauta, bet ilgai nestota* į NATO. Geopolitiškai tai paaiškinti sunku.

- 2 Michael Gunter, „Some Implications of Sweden and Finland Joining NATO“. *The Commentaries* 2, no. 1 (2022), 92.
- 3 Heinz Gärtner, „Models of European Security and Options for the New ‘Neutral’ Members in the European Union – the Austrian example“. *European Security* 5, no. 4 (1996), 608–609.
- 4 Ulf Bjereld ir Ulrika Möller, „Swedish Foreign Policy: The Policy of Neutrality and Beyond“, kn. *The Oxford Handbook of Swedish Politics*, sud. Jon Pierre (Oxford: Oxford University Press, 2016), 433–434.
- 5 Mike Winnerstig, „Saugumo politikos kelio pabaiga? Švedijos ir Suomijos vaidmuo Šiaurės ir Baltijos šalių bendradarbiavime gynybos srityje“. *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2013–2014* (2014), 141–142.
- 6 Ulrika Möller ir Ulf Bjereld, „From Nordic neutrals to post-neutral Europeans: Differences in Finnish and Swedish policy transformation“. *Cooperation and conflict* 45, no. 4 (2010), 376–378.

Teigdama, kad atsakymai susiję su valstybės tapatybe, remsiuosi konstruktyvizmo prieiga, kuri akcentuoja reikšmes, normas, tapatybes ir kt. bei tiria jų formavimąsi tarptautinėje politikoje; socialinis pasaulis suvokiamas kaip konstruojamas jo veikėjų, o veikėjai – socialinio pasaulio. Valstybė veikia remdamasi jų sukonstruotomis reikšmėmis⁷. Visgi valstybės tapatybės kilmę konstruktyvistai aiškina skirtingai. Viena vertus, M. Finnemore pirmenybę teikia sistemai: tarptautinės organizacijos pagal savo interesus formuoja normas ir vertybes, kuriomis socializuoja valstybes, taip paveikdamos jų tapatybes – taigi ir nacionalinius interesus⁸. Kita vertus, valstybės viduje suformuotoms normoms prioritetą teikia T. Risse'as-Kappenas: bendradarbiaudamos tarpusavyje, demokratijos eksternalizuoja vidaus normas į tarptautinius santykius⁹. Švedijos atvejis šiuose debatuose įdomus tuo, kad nors nacionalinę tapatybę konstruoja vidaus diskursas, jo pokyčio prielaida valstybei išoriška.

Šiame rašto darbe analizuosiu Švedijos nacionalinę tapatybę formuojančias normas, jų konstravimą ir šalies užsienio politikos posūkį nuo nesijungimo į karinius aljansus iki oficialaus prašymo tapti NATO nare. Iš teorinės perspektyvos tai aktualu siekiant išsiaiškinti, *kaip kinta* nusistovėjusios valstybės normos, jų konstravimas ir priėmimas reaguojant į *išorinį dirgiklį* – akademinėje literatūroje tai nebuvo plačiai tirta. Praktine prasme šis tyrimas padės paaiškinti Švedijos narystę NATO įveddamas intersubjektyvių reikšmių kategoriją.

Rašto darbą sudarys dvi dalys: pirmoji, kurioje glaustai pristatysiu konstruktyvizmą kaip metateorinę prieigą ir apsibrėšiu savo

7 Dovilė Jakniūnaitė ir Evaldas Nekrašas, „Kaip tirti tarptautinius santykius konstruktyvistikai: filosofinių prielaidų ir teorinių nuostatų analizė“. *Politologija* 59, no. 3 (2010), 30, 43–44.

8 Martha Finnemore, *National Interests in International Society* (Ithaca: Cornell University Press, 1996), 5–6.

9 Thomas Risse-Kappen, *Domestic Politics and Norm Diffusion in International Relations* (New York: Routledge, 2017), 62.

teorinius principus, ir antroji, kurioje analizuosiu Švedijos vidaus normų konstravimą bei jo pokytį Rusijos invazijai į Ukrainą veikiančiant kaip išorės dirgikliui.

1. KONSTRUKTYVIZMAS

1.1. Konstruktivizmas kaip metateorija

Konstruktivizmo prieiga išsiskiria iš kitų neturėdama vieno teorinio šablono: *konstruktivizmas yra tai, ką kiekvienas konstruktivistas iš jo padaro*¹⁰. Visgi visus konstruktivistus vienija pamatiniai metateoriniai principai: (1) reikšmės socialiniame pasaulyje konstruojamos intersubjektyviai, (2) materialiniam pasauliui suprasti svarbios idėjos, (3) vyksta abipusė veikėjo ir socialinės struktūros sąveika¹¹. Būdingas tapatybių, diskursų, socialinių praktikų, per kurias konstruojamas socialinis pasaulis, akcentavimas. Atmetamas požiūris, kad valstybės veikia dėl vienodų tikslų: jie gali būti skirtingi ir kisti; įtaką tam daro intersubjektyvios reikšmės, politinė ir strateginė kultūra¹².

1.2. Teoriniai principai ir tezės šiame tyrime

Remdamasi prielaida, kad valstybės tapatybę formuoja *vidaus* valdžios institucijos, jų atstovai ir jų diskursas, kaip analitinę kategoriją taikysiu *nacionalinio intereso* koncepciją, kurią J. Weldes apibrėžė per remiantis jau egzistuojančiais kultūriniais ir lingvistiniais ištekliais konstruojamų tapatybių priskyrimą sau (t. y. valstybei) ir kitiems (valstybėms, nevalstybiniais veikėjams ir t. t.). Tokiu būdu formuojamas požiūris apie tai, *ką reikia saugoti ir kas*

10 Jakniūnaitė ir Nekrašas, *Kaip tirti tarptautinius santykius*, 33.

11 *Ibid*, 40.

12 Fred Chernoff, *Theory and Metatheory in International Relations: Concepts and Contending Accounts* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 68–69.

*kelia grėsmę*¹³. Tai svarbu siekiant pagrįsti valdžios užsienio politikos sprendimus vidaus auditorijai. A. Wendtas pastebi, jog būtent tapatybė yra nacionalinių interesų pagrindas¹⁴. Todėl tapatybę sieksiu apčiuopti analizuodama nacionalinio intereso suvokimą formuojančius diskursus ir socialines praktikas.

Taip pat remsiuosi *saugumo bendruomenių* (jos pagrįstos šalių kolektyvine tapatybe, panašiomis vertybėmis ir pasitikėjimu viena kita¹⁵) koncepcija. Tai darysiu iš vienetų lygmens požiūrio taško, t. y. *saugumo bendruomenės* tapatybę traktuosiu ne kaip suformuotą sistemos lygmenyje, bet kaip atsiradusią bendradarbiaujant grupei panašias vidaus normas turinčių valstybių.

Šiame rašto darbe keliu *dominuojančios ir alternatyvios tapatybių dinamikos veikiant išorės dirgikliui tezę*: atsiradęs išorės dirgiklis, jei yra pakankamai stiprus, ne sukuria naują tapatybę, bet vidaus auditorijos akyse legitimizuoja jau egzistuojančią, tačiau iki tol nedominavusią *alternatyvią* tapatybę, sustiprina ją konstruojančių veikėjų diskurso paveikimą. Taip *alternatyvi* tapatybė gali reikšmingai susilpninti iki tol *dominuojančia* buvusią tapatybę ar net užimti jos vietą. Tezę tikrinsiu analizuodama Švedijos atvejį.

2. ŠVEDIJA – TARP DVIEJŲ TAPATYBIŲ?

2.1. *Neutraliteto tapatybė* ir jos konstravimas

Švedijos neutraliteto tapatybės šaknys siekia XIX a. pradžią. Kontekste, kuriame neutralitetas suvoktas kaip *tik* karo (o ne taikos)

13 Jutta Weldes, „Constructing National Interests“. *European Journal of International Relations* 2, no. 3 (1996), 281–282.

14 Alexander Wendt, „Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics“. *International Organization* 46, no. 2 (1992), 398.

15 Emanuel Adler ir Michael Barnett, *Security Communities* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 17.

meto strategija, karalius Karlas XIV Johanas pareiškė besitikintis, kad neutralitetas taps tvarių ilgalaikiu Švedijos bruožu¹⁶. XIX a. 7 deš. neutralitetas tapo principine politika, o jo institucionalizacija, teigiama, jį pavertė „šventa karve“ švedų akyse¹⁷.

Intersubjektyviame švedų suvokime neutraliteto ir suverenumo sampratos susipynusios tarpusavyje; šį dualumą formuojantis valdžios veikėjų diskursas tęsėsi kelis amžius. XIX a. pr. karaliaus Karlo XIV Johano įvardijamas neutraliteto tikslas „būti savimi sprendžiant užsienio politiką, būti savimi, kai teigiame savo nepriklausomybę“^{18, 19}. 1923 m. Tautų Lygoje Švedijos vyriausybė pasisakė, jog šalis „negali prisiimti tarptautinių atsakomybių, galinčių įtraukti ją į karines operacijas, kurios tautai gali atrodyti nesusijusios su esminiais šalies interesais ir nepriklausomybe“²⁰. Be kita ko, neutralitetas suvokiamas kaip svarbiausias taikos ir šalies saugumo garantas. 2010 m. šventinėje kalboje karalius Karlas XVI Gustavas džiaugėsi „diplomacija, leidusia deklaruoti neutralitetą taip anksti, kaip 1814 m.“, ir pabrėžė: „Nuo pat tada mes mėgaujamės taika.“²¹

- 16 Christine Agius, *The Social Construction of Swedish Neutrality* (Manchester: Manchester University Press, 2006), 62.
- 17 Ole Elgström, „Do Images Matter? The Making of Swedish Neutrality: 1834 and 1853“. *Cooperation and Conflict* 35, no. 3 (2000), 243–244.
- 18 Krister Wahlbäck, *The roots of Swedish neutrality* (Stockholm: Swedish Institute, 1986), 8–9, cituota iš Christine Agius, *The Social Construction of Swedish Neutrality* (Manchester: Manchester University Press, 2006), 62.
- 19 Čia ir toliau visame rašto darbe pateikiamose citatose tam tikrų reikšminių žodžių akcentavimas (angl. *emphasis*) pasviruoju šriftu – mano, siekiant pabrėžti šiuos žodžius aptariamo aspekto (pvz., nepriklausomybės sampratos) atžvilgiu.
- 20 League of Nations Documents [1923] and Records [1930], reproduced in *Peace/Mir. An anthology of historic alternatives to war*, sud. Charles Chatfield ir Ruzzana Ilukhina (New York: Syracuse University Press, 1994), cituota iš Christine Agius, *The Social Construction of Swedish Neutrality* (Manchester: Manchester University Press, 2006.), 71.
- 21 Swedish Royal Court, „HM The King’s speech in connection with celebrations to mark the bicentenary of the election of the successor to the Swedish

Kitas aspektas – socialdemokratiškos srovės įtaka. 1889 m. įkurta Švedijos socialdemokratų partija (toliau – SAP) ekonomikoje sukūrė švediškąjį modelį, kurio įgyvendinimas lėmė, kad iki XX a. 8 deš. itin sparčiai augęs šalies ekonomikos lygis konsolidavo socialdemokratišką švedų identitetą²². SAP retorikoje nuolat figūravo unikalūs „švediškojo kelio“, pabrėžiančio ir neutralitetą, metafora bei terminas *folkhem*²³ (pažodžiui – „tautos namai“, liet. gerovės valstybė). Taip pabrėždama švedų unikalumą ir retorikoje apeliuodama į *tautą* bei jos solidarumą, SAP susaistė neutraliteto ir socialdemokratišką tapatybes. Pokariu ypač sustiprėjusi SAP įtaka ideologinėje, moralinėje ir politinėje srityse vadinama „SAP hegemonija“, kurios diskursas neutralitetą pavertė *socialdemokratišku mitu*, tapusiu neatsiejama nacionalinės tapatybės dalimi²⁴.

Ilgainiui šalyje susiformavo savita neutraliteto samprata – tai įvardijama *aktyviojo neutraliteto*, kuris pasižymi proaktyviu taikos propagavimu, terminu²⁵. Teigiama, jog būtent socialdemokratiško identiteto įtaka lėmė *aktyvų* neutraliteto pobūdį ir suformavo siekį Švedijai būdingas vidaus normas skleisti tarptautiniu mastu; šalies aktyvizmas siejamas su jos naryste Jungtinėse Tautose, solidarumu su besivystančiu pasauliu, dalyvavimu taikos palaikymo

throne“, Swedish Royal Court, 2010. <<https://www.kungahuset.se/english/archive/speech/2010-08-21-hm-the-kings-speech-in-connection-with-celebrations-to-mark-the-bicentenary-of-the-election-of-the-successor-to-the-swedish-throne>> [Žiūrėta 2022 11 02].

22 Nicholas Aylott, „The Swedish Social Democratic Party“, kn. *Social Democratic Parties in the European Union*, sud. Robert Ladrech ir Philippe Marlière (London: Palgrave Macmillan, 1999), 190–191, 197.

23 Agius, *The Social Construction of*, 97–98.

24 *Ibid*, 90, 100–101.

25 Erik Noreen, „Perspectives on the Swedish Debate: With Particular Reference to the New Cold War Debate Between Social Democrats and Conservatives in the Early 1980s“, kn. *European Polyphony: Perspectives Beyond East-West Confrontation*, sud. Ole Waever, Pierre Lemaitre ir Elzbieta Tromer (London: Palgrave Macmillan, 1989), 254.

misijose²⁶. Ilgainiui (aktyvūs) neutralitetas imtas vaizduoti ne tik kaip politinė, bet ir kaip vertybinė kategorija. Pavyzdžiui, Švedijos politikas P. Schori dėl tokio aktyvizmo savo šalį titulavo „moraline supergalia“²⁷. Ši retorika dar labiau stiprino „švediškojo kelio“ unikalumo naratyvą. Pabrėžtina, kad 1995 m. įstojus į ES neliko *politinio* neutralumo aspekto; likusį *karinį* neutralitetą įkūnija švedų šūkis „ne kariniame aljanse taikos sąlygomis siekiant neutralumo karo metu“²⁸. Tad švedai išlaikė savo *neutraliteto tapatybę*, nors jos turinys pakito, įtraukdamas vis daugiau „ne neutralių“ elementų. Nepaisant to, paties *neutraliteto* termino diskurse neatsisakyta.

Taigi *neutraliteto tapatybę* apibrėžia keli aspektai: suverenumo samprata, socialdemokratiškas identitetas, „švediškojo kelio“ unikalumo akcentavimas, „moralinis įsipareigojimas“ taikai. Pagal J. Weldes nacionalinio intereso modelį formulė skambėtų taip: *reikia saugoti* suverenitetą, ekonominę gerovę ir švedišką savitumą; tam *grėsmę kelia* priklausymas kariniam blokui.

2.2. *Saugumo tapatybė* kaip alternatyvi nacionalinė tapatybė

Šaltojo karo laikotarpiu Švedijos vidaus debatuose iškilo du konkuruojantys savęs matymai (angl. *self-images*): pirmasis teigė, jog neutralitetas yra nuosekli ir tikslinga politika, padedanti šaliai išvengti karo; antrasis neutralitetą laikė iliuzija ir pabrėžė, jog Švedija jau ilgą laiką yra neformali Vakarų aljanso narė²⁹. Tai atliepia mano tezę, jog šalia dominuojančios *neutraliteto tapatybės* Švedijoje paraleliai egzistuoja ir alternatyvi, kurią įvardysiu kaip *saugumo ta-*

26 Agius, 90–91.

27 Ann-Sofie Dahl, „Sweden: Once a Moral Superpower, Always a Moral Superpower?“. *International Journal* 61, no. 4 (2006), 896.

28 Bjereld ir Möller, *Swedish Foreign Policy*, 437.

29 *Ibid*, 438–439.

patybę. Esminis jos bruožas – artimumas NATO, kuri apibrėžiama kaip institucionalizuota saugumo bendruomenė³⁰.

XX a. 8–9 deš. SAP švediškąjį modelį ištikus ekonominei krizei ir kitiems sunkumams, SAP ėmė prarasti turėtą hegemoniją; 10 deš. valdžią perėmė centro-dešinės koalicija³¹. Švedijos kairieji nuosekliai pasisakė prieš stojimą į NATO, o dešinieji (liberalai ir konservatoriai), ypač pasibaigus Šaltajam karui, ėmė vis garsiau kritikuoti neutraliteto politiką. Savo retorikoje „neutraliteto morale“ jie, priešingai nei kairieji, suteikia negatyvią prasmę teigdami, kad jei Rusija pultų vieną iš nepriklausomų Baltijos valstybių, Švedijai likti neutraliai būtų nemoralu ir ideologiškai neteisinga³².

XX a. pab. Švedijai jau esant tiek ES, tiek NATO *Partnership for Peace* (toliau – PfP) programos dalimi, dešinėsios Nuosaikiųjų partijos retorikoje narystė aljanse buvo įvardijama kaip „natūralus žingsnis“³³. Saugumo identitetą konstruojantį diskursą atskleidžia ir 2010 m. dešiniųjų Švedijos užsienio reikalų ministro S. Tolgforso kalba saugumo ir gynybos konferencijoje: „[Švedijos] gynybos politika yra priėmusi naują kaimynystės perspektyvą <...>, kad *Švedija kurs saugumą su kitais* <...> su mūsų kaimynais Šiaurės šalyse ir su ES.“³⁴ Panaši retorika ir 2012 m. užsienio reikalų ministro C. Bildto deklaracijoje Švedijos parlamentui: „Grėsmės taikai ir saugumui yra *atremiamos kolektyviai ir bendradarbiaujant su kitomis šalimis ir organizacijomis*. <...> *Švedija neliks pasyvi*, jei kita ES valstybė narė ar Šiaurės šalis patirs nelaimę ar bus užpulta.“³⁵

Pastebėtina, kad Nuosaikiųjų partijos internetiniame puslapyje NATO vadinama „laisvojo pasaulio gynybos aljansu“ ir „šalių, ku-

30 Risse-Kappen, *Domestic Politics and Norm*, 87.

31 Agius, 142.

32 Bjereld ir Möller, *Swedish Foreign Policy*, 440–441.

33 *Ibid*, 442.

34 Winnerstig, *Saugumo politikos kelio pabaiga*, 149.

35 *Ibid*, 150.

rios su mumis dalijasi demokratinėmis vertybėmis, asociacija“ bei pabrėžiama: „mes *jau* esame matomi kaip NATO sąjungininkai“³⁶. Toks diskursas atskleidžia tapatinimąsi su NATO saugumo bendruomene ir jos vertybėmis.

Taigi, sulig Šaltojo karo pabaiga ir įvade *jau* minėtos postneutraliteto eros pradžia iš esmės prasidėjo iki šiol besitęsiantis alternatyvios *saugumo tapatybės*, ypač palaikomos dešiniųjų jėgų, konstravimas Švedijoje. Ši tapatybė pasižymi didesniu saugumo, bendradarbiavimo su kitomis valstybėmis ir artimumo NATO akcentavimu.

2.3. Ne transformacija, bet poslinkis: nuo *neutralumo* iki *saugumo*

Kad politinio elito konstruojamas *nacionalinio intereso* diskursas būtų paveikus ir virstų užsienio politika, jis turi būti priimtas auditorijos³⁷. Mano argumentas tas, kad įprastomis sąlygomis vidaus auditorija save suvokia per *dominuojančios tapatybės* prizmę, tačiau, atsiradus pakankamai stipriam išorės dirgikliui, vis didesnė auditorijos dalis gali priimti *alternatyvią tapatybę*, kol galiausiai ji išstumia dominuojančią ir užima jos vietą.

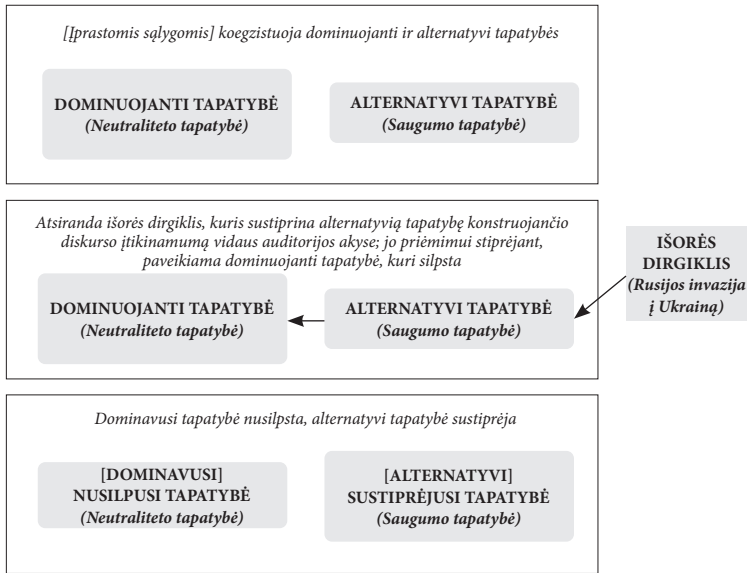
Todėl Švedijos tapatybinį poslinkį nuo *neutraliteto* iki *saugumo* būtų galima aiškinti vidaus auditorijos nuotaikomis. 1994 m. šalyje vykdytoje didelio masto apklausoje, net ir narystės ES ir Pfp kontekste, net 70 proc. palaikė šalies karinio neutraliteto politiką (plg., nepalaikė vos 7 proc.), o stojimą į NATO kaip blogą sprendimą įvardijo 48 proc. apklaustųjų³⁸. 2012 m. nacionalinėje SOM apklausoje 45 proc. tebelaikė narystę NATO bloga idėja³⁹. Situacija

36 Moderaterna, „NATO“, Moderaterna, 2022. <<https://moderaterna.se/var-politik/nato/>> [Žiūrėta 2022 11 11].

37 Weldes, *Constructing National Interests*, 280–281.

38 Bjereld ir Möller, *Swedish Foreign Policy*, 442.

39 *Ibid*, 443.

1 PAV. Tapatybių dinamika veikiant išorės dirgikliui.
Sudaryta autorės.

kiek pakito kaip išorės dirgikliui veikiant 2014 m. Rusijos įvykdymai Krymo aneksijai: 2015 m. atliktoje apklausoje už narystę NATO Švedijoje pasisakė 48 proc., prieš – 35 proc. apklaustųjų⁴⁰. Visgi Krymo aneksija švedams nebuvo pakankamai stiprus išorės dirgiklis, kad persvertų didžiosios dalies auditorijos savivoką *saugumo tapatybės* link; ją formuojančio diskurso priėmimas sustiprėjo tik po 2022 m. Rusijos invazijos į Ukrainą.

2022 m. birželį Švedijos parlamente užsienio reikalų ministrė A. Linde siekė legitimizuoti sprendimą jungtis į aljansą bei pabrėžė:

40 Elisabeth Braw, „Sweden and Finland’s awkward NATO tango“, Politico, 2015. <<https://www.politico.eu/article/sweden-finland-nato-russia-defense-nordic-military/>> [Žiūrėta 2022 11 11].

„Švedija nepraras savo tarptautinio balso, jei prisijungs prie NATO“, taip pat teigė, kad šalis tęs nusiginklavimo rėmimą⁴¹. Tad kairiųjų (A. Linde priklauso SAP) retorikoje tebegirdime iš *neutraliteto tapatybės* ateinančius tarptautinio aktyvizmo ir „moralinės pareigos“ taikai atgarsius; nepaisant to, akivaizdu, kad *saugumo tapatybė* rado vietą ir nuosekliai ilgą laiką neutralitetą propagavusių kairiųjų retorikoje. Pirmojo pasaulinio karo laikais tarp Švedijos partijų egzistavo konsensusas dėl neutraliteto⁴², vėliau kairės ir dešinės pozicijos debatuose skyrėsi, o 2022 m. Rusijos karo kontekste vėl judama link konsensuso – tik šįsyk dėl įstojimo į NATO.

Tai atspindi ir švedų nuotaikos. 2022 m. kovo pradžioje „Demoskop“ agentūros vykdytoje apklausoje už narystę NATO pasisakė 51 proc., balandžio pabaigoje – jau 57 proc. apklaustų švedų⁴³. Duomenų bazė „Statista“ šiuo laikotarpiu pateikia kiek mažesnius skaičius, tačiau palaikymo narystei NATO stiprėjimo tendencija lieka ryški: balandį 45 proc., gegužę 58 proc., liepą 64 proc. apklaustų švedų⁴⁴.

Taigi, tapatybinis šalies politikų diskursas pasislinko į saugumo pusę Rusijos invazijai į Ukrainą veikiant kaip išorės dirgikliui, o alternatyvi *saugumo tapatybė* vidaus auditorijos suvokime buvo legitimizuota būtent šios invazijos kontekste.

41 Government Offices of Sweden, „Statement of Foreign Policy 2022“, Government Offices of Sweden, 2022. <<https://www.government.se/speeches/2022/06/statement-of-foreign-policy/>> [Žiūrėta 2022 11 11].

42 Agius, 68–69.

43 Reuters, „Growing majority of Swedes back joining NATO, opinion poll shows“, Reuters, 2022. <<https://www.reuter.com/world/europe/growing-majority-swedes-back-joining-nato-opinion-poll-shows-2022-04-20/>> [Žiūrėta 2022 11 11].

44 Statista, „Do you think Sweden should join the military alliance NATO?“, Statista, 2022. <<https://www.statista.com//660842/survey-on-perception-of-nato-membership-in-sweden/>> [Žiūrėta 2022 11 11].

IŠVADOS

Apibendrindama išskirsiu svarbiausius rašto darbe atskleistus aspektus:

1. Siekdama įsitraukti į teorinę diskusiją, suformulavau *dominuojančios ir alternatyvios tapatybių dinamikos veikiant išorės dirgikliui tezę*. Išorės dirgiklis, jei yra pakankamai stiprus, gali veikti kaip vidaus auditorijai alternatyvią tapatybę legitimizuojantis veiksnys. Jo veikiamą, alternatyvi tapatybę gali išstumti dominuojančią, užimdama jos vietą.
2. Šią tezę iliustravau Švedijos atveju. Švedijoje gan ilgai koegzistavo dvi – dominuojanti *neutraliteto* ir alternatyvi *saugumo* – tapatybės. Rusijos invazijai į Ukrainą veikiant kaip išorės dirgikliui, vidaus auditorijos intersubjektyviame suvokime *saugumo* tapatybę sustiprėjo ir nusrėdė *neutraliteto* tapatybę.
3. Praktine prasme konstruktyvistinė prieiga ir mano suformuluota tezė leido paaiškinti:
 - a) ilgą Švedijos nenorą stoti į NATO (veikė *neutraliteto tapatybę*),
 - b) šalies tarptautinį aktyvizmą ir bendradarbiavimą su NATO nesijungiant į aljansą (unikali švediškiosios *neutraliteto tapatybės* samprata),
 - c) 2022 m. sprendimą stoti į NATO (sustiprėjusi *saugumo tapatybę*) – kaip iš esmės idėjinių, o ne materialiuųjų faktorių nulemtus užsienio politikos sprendimus.

Svarbu pastebėti, kad išvados daromos atsižvelgiant į šio rašto darbo medžiagą. Tai atveria erdvę tolesnei teorinei diskusijai ir platesnio pobūdžio empiriniams tyrimams, mano suformuluotą tezę tikrinant kitų empirinių atvejų kontekste.

Kodėl (ne)įvyksta demokratijos nuosmukis? Lenkijos ir Čekijos lyginamoji analizė

*Eglė Baužytė, Mykolas Kralikas, Karina Masoit,
Juta Nalivaikaitė, Armandas Pribelskis*

ĮVADAS

Politikos mokslininkas Francis Fukuyama yra pasakęs, kad istorija pasibaigė, nes demokratija laimėjo¹. Iš tiesų, šiandien Vakarų pasaulis neatsiejamas nuo demokratiškos vertybių, žmogaus teisių ir laisvių, teisės viršenybės, teisinės sistemos nešališkumo. Vis dėlto pastarųjų metų tendencijos suponuoja kiek kitokią, demokratijai mažiau palankią istorijos kryptį: 2012 m. V-Dem duomenimis, liberalių demokratijų buvo netgi 42, o dabar sumažėjo iki mažiausio skaičiaus per pastaruosius 25 metus – tik 34 valstybės gali būti vadinamos liberaliomis demokratijomis².

Kaip demokratijų žlugimo priežastys neretai išskiriami įvairūs konfliktai, nesutarimai valstybės viduje, globalios sistemos spaudimas; visgi vienas unikaliausių procesų, vedančių į demokratijos žlugimą, tai demokratijos nuosmukis (angl. *democratic backsliding*). Jis apibrėžiamas kaip valstybės vadovaujamas politinių institucijų, palaikančių esamą demokratiją, sekimas arba naikinimas³. Šis palaipsniui vykstantis procesas ne tik sukelia klausimų apie de-

1 Francis Fukuyama, „The end of history?“. *The national interest* 16 (1989): 3–18.

2 V-Dem Institute, „Autocratization Changing Nature? Democracy Report 2022“ (V-Dem, 2022), 6.

3 Nancy Bermeo, „On Democratic Backsliding“. *Journal of Democracy* 27, no. 1 (January 2016): 5–19.

mokratinio režimo perspektyvas ateityje, bet ir priverčia rūpintis demokratijų „sveikata“ dabar.

Šiame rašto darbe yra analizuojamos dvi šalys: Lenkija ir Čekija, kurios buvo panašios savo V-Dem liberaliosios demokratijos indeksais 1990 m., taip pat savo istoriniu ir geopolitiniu kontekstu (plačiau 4 skyriuje). Vis dėlto, nepriklausomai nuo to, kad turėjo panašų išeities tašką, Lenkijos ir Čekijos keliai demokratinio režimo idealo link išsiskyrė: nuo 2015 m. Lenkijoje stebimas demokratijos nuosmukis, o Čekijoje pavyko išsaugoti šiam fenomenui gana atsparią demokratiją.

Šiame darbe kiekvienoje iš analizuojamų valstybių nagrinėjami keturi nepriklausomi kintamieji: teisinė sistema ir teisiniai saugikliai; ekonominė nelygybė; socialinis kapitalas; kultūriniai faktoriai – ir jų įtaka šalyje (ne)įvykusiam demokratijos nuosmukiui. Tyrimo uždaviniai: 1) metodologinio modelio sudarymas, 2) tiriamų kintamųjų aprašymas, 3) literatūros apžvalga, 4) reikšmingų nepriklausomų kintamųjų išskyrimas ir jų reikšmės demokratijos nuosmukio procesui analizė, 5) kintamųjų reikšmingumo demokratijos nuosmukiui tiriamose šalyse apibendrinimas.

1. LITERATŪROS APŽVALGA

Pasibaigus Šaltajam karui ir demokratijų skaičiui staiga šoktelėjus į viršų, demokratijos nuosmukio sąvoka vis dažniau minima akademinėje erdvėje. D. Waldneris ir E. Lust pateikė platų demokratijos nuosmukio apibrėžimą: „Nuosmukis apibrėžia demokratinio valdymo bruožų nykimą bet kurio režimo kontekste. Demokratiniam režime jis reiškia demokratijos kokybės nuosmukį, autoritariniame režime jis apibrėžia gerų demokratinų praktikų (iš)nykimą.“⁴ Demokratijos

4 David Waldner ir Ellen Lust, „Unwelcome change: Coming to terms with democratic backsliding“. *Annual Review of Political Science* 21 (2018): 93–113.

nuosmukis, kitaip – demokratijos erozija, yra palaipsniui vykstantis procesas, lydimas įvairių įvykių ir reiškinių, kurie suponuoja gerų demokratinų praktikų šalyje nykimą. Valdžios sukongravimas vieno ar kelių žmonių rankose, silpnėjančios demokratinės institucijos, pilietinių teisių nuosmukis, rinkiminės manipuliacijos – tai tik keli ryškiausi demokratijos nuosmukio apraiškų pavyzdžiai. Dažnai akademinėje erdvėje minimus demokratizacijos ir demokratijos nuosmukio procesus lydi „bangos“ sąvoka. Ši metafora išpopuliarėjo po to, kai buvo išleista S. P. Huntingtono knyga „Trečioje bangoje: demokratizacija XX amžiaus pabaigoje“, ir tapo plačiai vartojama apibrėžiant pasaulines režimų pokyčių tendencijas artėjant link demokratijos arba tolstant nuo jos⁵. Tyrėjai ne tik apibrėžia demokratijos nuosmukio sąvoką, bet ir pabrėžia nuosmukio bruožų evoliuciją nuo Šaltojo karo laikų. N. Bermeo rašė: „Demokratijos nuosmukis (t. y. demokratinų politinių institucijų susilpnėjimas arba visiškas sunaikinimas) labai pasikeitė nuo Šaltojo karo laikų. Valstybiniai ir valdžios perversmai, rinkimų rezultatų klastojimas įvyksta vis rečiau, o gresiantys perversmai, valdžios galių didinimas ir strateginis priešrinkiminis manipuliavimas vyksta vis dažniau.“⁶

Daug dėmesio akademinėje erdvėje skiriama demokratijos nuosmukio priežasčių paieškai. Pavyzdžiui, S. I. Lindbergas straipsnyje apie demokratijos nuosmukio specifiką Europoje daro prielaidą, kad demokratijos nuosmukis ne visada prasideda nuo rinkiminių problemų ir Europos kontekste daug svarbiau tirti žmogaus teisių ir saviraiškos teisės pažeidimus⁷. Kitame šaltinyje, kuris nagrinėja demokratijos nuosmukio priežastis, A. Huqas ir T. Ginsburgas apibrėžia demokratiją trimis kertiniais bruožais: 1) sąžiningi

5 Svend-Erik Skaaning, „Waves of autocratization and democratization: a critical note on conceptualization and measurement“. *Democratization* 27, no. 8 (2020): 1533–1542.

6 Nancy Bermeo, „On democratic backsliding“. *Journal of Democracy* 27, no. 1 (2016): 5–19.

7 Staffan I. Lindberg, „The nature of democratic backsliding in Europe“ (2018).

ir laisvi rinkimai, 2) teisės viršenybė, 3) žodžio laisvė. Pašalinus vieną jų, demokratijos statusas ir funkcionalumas šalyje ima svyruoti⁸. L. Diamondas tyrime apie demokratijos nuosmukio priežastis išskiria ne tik demokratinio režimo bruožų nykimą šalies viduje, bet ir populistinius šalių lyderius ir tarptautinių standartų, kurie galėtų stabdyti demokratijos nuosmukio vyksmą, nebuvimą⁹. Apie populizmo grėsmę demokratijai taip pat užsimena ir kiti autoriai (K. Jordan ir Y. Mounk^{10,11}, M. Cas ir K. C. Rovira¹², C. Mudde¹³). Vienas svarbiausių demokratijos nuosmukio kontekstinių įvykių yra COVID-19 pandemija, kuri ne tik išryškino demokratinį režimą silpnąsias vietas, bet ir jas eskalavo^{14,15}.

Tiriant demokratijos nuosmukį, akademinėje erdvėje dominuoja šio fenomeno priežasčių paieška ir bandymai suprasti, kaip demokratijos nuosmukio procesas įgijo tokį pagreitį nuo Šaltojo karo pabaigos. Tirdami šį procesą, tyrėjai neretai akcentuoja konkrečius jo atvejus ir tyrimui naudoja *ad hoc* metodą, tinkantį vienam konkrečiam atvejui. Demokratijos nuosmukį Lenkijoje tirian-

- 8 How democratic backsliding happens - Democracy Digest (demdigest.org) [žiūrėta 2023-05-19].
- 9 Larry Diamond, „Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes“. *Democratization* 28, no. 1 (2021): 22–42.
- 10 Jordan Kyle ir Yascha Mounk. „The populist harm to democracy: An empirical assessment“. *Tony Blair Institute for Global Change* 26 (2018).
- 11 Yascha Mounk ir Jordan Kyle, „What populists do to democracies“. *The Atlantic* 26 (2018).
- 12 Cas Mudde ir Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Populism: a Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2017, 95–96.
- 13 Cas Mudde ir Cristóbal Rovira Kaltwasser. *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press, 2017.
- 14 Jacek Lewkowicz, Michał Woźniak ir Michał Wrzesiński, „COVID-19 and erosion of democracy“. *Economic modelling* 106 (2022): 105682.
- 15 Jean Lachapelle, Anna Lührmann ir Seraphine F. Maerz. „An update on pandemic backsliding: Democracy four months after the beginning of the covid-19 pandemic“. *Policy Brief, V-Dem Institute* (2020).

tys darbai akademinėje literatūroje gana dažni, tačiau juose šalis neretai lyginama su kitomis demokratijos nuosmukį patiriančiomis valstybėmis, visų pirma – Vengrija. Todėl šiame darbe Lenkija lyginama su Čekija – panašiam kontekste veikiančiu *geruoju* demokratijos pavyzdžiu, – kuriai taip pat grėsė demokratiją sumenkinti galintys populistinės valdžios sprendimai, bet nuosmukis joje neįvyko. Svarbiausias rašto darbe keliamas klausimas: **Kodėl (ne) įvyksta demokratijos nuosmukis?** Šiame darbe išskiriame keturis nepriklausomus kintamuosius (ekonominė nelygybė; teisinė sistema ir teisiniai saugikliai; socialinis kapitalas; kultūriniai faktoriai), kurie potencialiai galėjo turėti įtakos demokratijos nuosmukio procesams. Taigi, šio rašto darbo tikslas yra lyginamosios analizės metodu išnagrinėti keturis faktorius (nepriklausomus kintamuosius), jų reikšmingumą Lenkijoje ir Čekijoje bei paaiškinti, kaip šie faktoriai pasireiškė ir (ar) prisidėjo prie (ne)įvykusio demokratijos nuosmukio kiekvienoje iš šalių.

2. TEORINIS PAGRINDAS

Demokratijos nuosmukio tyrimuose kol kas nėra universalios teorinės priegios, gebančios paaiškinti jo atsiradimo priežastis ir kompleksiską šio proceso vyksmą, kuris dažnu atveju priklauso ir nuo konkretaus šalies konteksto. Vis dėlto svarbu pabrėžti, kad egzistuojančios teorinės priegios dažnai persidengia, tad remiantis jomis galima išvesti tam tikrus demokratijos nuosmukio faktorius, kurie įprastai laikomi reikšmingais – t. y. turinčiais įtakos šio proceso vyksmui.

Rašto darbe nagrinėjamas priklausomas kintamasis – demokratijos nuosmukis – šiame tyrime matuojamas **V-Dem liberaliosios demokratijos indeksu**: V-Dem liberaliosios demokratijos indeksas apima principus, tokius kaip: balsavimo teisė, rinkimų skaidrumas ir laisvumas, asociacijų ir organizacijų laisvė, pilietinės laisvės ir valdžios galių apribojimas. Indeksas matuojamas skale

nuo 0 iki 1, kur 0 – blogiausias demokratijos būklės įvertis, 1 – geriausias demokratijos būklės įvertis.

Rašto darbe nagrinėjami keturi nepriklausomi kintamieji: du struktūriniai (teisiniai saugikliai ir ekonominė nelygybė) ir du „minkštieji“ veiksniai (socialinis kapitalas ir kultūriniai faktoriai).

Teisinė sistema ir teisiniai saugikliai

Teisinės sistemos viršenybė (angl. *rule of law*) ir liberali demokrati- ja akademinėje erdvėje dažnai suvokiamos kaip neatsiejamos viena nuo kitos. Demokratinėje šalyje teisinės sistemos viršenybė sietina su demokratijos bruožais, tokiais kaip lygybė prieš įstatymą, žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimas, žmonių, kaip teisės subjektų, lygybė. Tačiau ne mažiau svarbu pabrėžti, jog teisinė sistema šalyje taip pat užtikrina valdžios atskaitomybę ir skaidrumą.

Vienas iš šiame rašto darbe pasirinktų nepriklausomų kintamųjų – teisiniai saugikliai (angl. *judicial safeguards*), kurių funkcija taip pat, kaip ir teisinės sistemos viršenybės, yra tiesiogiai siejama su demokratinio režimo stabilumo užtikrinimu¹⁶. Teisiniai saugikliai numato tam tikras sąlygas, kurių neįgyvendinus įstatymai negali būti keičiami arba pašalinami iš teisinės sistemos. Prie teisiųjų saugiklių kategorijos galima priskirti tokius kriterijus kaip griežtesnės Konstitucijos keitimo sąlygos, taip pat įvairios nuostatos, užtikrinančios laisvus ir reguliarius rinkimus šalyje. Atsižvelgdami į aptartą teoriją, keliame hipotezę:

H1: Demokratijos, kurių teisinėse sistemose daugiau efektyvių teisiųjų saugiklių, bus atsparesnės demokratijos nuosmukiui nei tos, kurių teisinėse sistemose šių saugiklių nėra arba jų yra mažiau.

16 Pablo Castillo-Ortiz, Pablo Castillo-Ortiz, Independent Judicial Councils and Democratic Quality: A Set-Theoretical Approach, *Judicial Governance and Democracy in Europe*, 10.1007/978-3-031-20190-5_4, (47-60), (2023).

Ekonominė nelygybė

„Svarbiausia ekonomika, kvaily!“ – gerai žinoma amerikiečių politinio stratego Jameso Carville'o frazė, tapusi bene dažniausiai vartojama kliše, kai norima pabrėžti ekonomikos svarbą politiniams procesams. Panašiai ir šio rašto darbo kontekste manome, jog verta atsižvelgti į ekonomiką ir patikrinti, ar demokratijos nuosmukiui įtakos gali turėti ekonominiai faktoriai. Vienas iš jų yra ekonominė nelygybė.

Tirdami, kaip ekonominė nelygybė gali paveikti demokratiją, akademikai išvelgia įvairių priežastinių mechanizmų, kuriuos bandysime patikrinti ir šiame rašto darbe. Pavyzdžiui, C. Houle'as, apžvelgdamas tyrėjų darbus, nagrinėjusius ryšį tarp ekonomikos ir demokratizacijos procesų, ir empiriškai tikrindamas jų iškeltas hipotezes, pastebi, jog didelė ekonominė nelygybė ir demokratijos nuosmukis išties koreliuoja. Šis ryšys grindžiamas tuo, jog dėl didelės nelygybės didėja potencialas, kad esant demokratinėms sąlygoms bus imamas politikos, paremtos didesniu persikirstymu. Todėl elitas, norėdamas neprarasti savo turtų, konsoliduoja jėgas, perima valdžią šalyje ir įtvirtina sau palankesnę autoritarinę valdymą¹⁷. Tačiau yra ir kitų teorijų, siejančių ekonominę nelygybę ir labiau laipsnišką demokratijos eroziją. Pavyzdžiui, knygoje „How democracies die“ pastebima, jog nelygybė lemia žmonių nusivylimą ir nepasitenkinimą (angl. *resentment*) bei didina visuomenės poliarizaciją. Tai skatina populistinių judėjimų iškilimą ir kuria palankias sąlygas demokratijos nuosmukiui. Autoriai daro išvadą, kad ekonominės nelygybės mažinimas nėra tik socialinio teisingumo klausimas – visa demokratijos „sveikata“ priklauso nuo šio faktoriaus¹⁸. Šiai prielaidai pa-

17 Christian Houle, „Inequality and democracy: Why inequality harms consolidation but does not affect democratization“. *World politics* 61, No. 4 (2009): 589–622.

18 Steven Levitsky ir Daniel Ziblatt, *How Democracies Die* (New York: Crown, 2018), 186.

tvirtinti galime rasti ir istorinių pavyzdžių. S. Berman juos apžvelgdama patvirtina, jog ekonominė nelygybė, nors ir suvokiame, jog nėra vienintelė ir pakankama priežastis autoritarizmo įsitvirtinimui, tikrai prisideda prie demokratijos erozijos¹⁹. Atsižvelgdami į aptartą teoriją, keliame hipotezę:

H2: Valstybėse, kuriose ekonominė nelygybė yra didesnė, bus palankesnės sąlygos demokratijos nuosmukiui nei valstybėse, kuriose ekonominė nelygybė yra mažesnė.

Socialinis kapitalas

Socialinio kapitalo sąvoka konceptualizuojama kaip socialinių organizacijų ypatybės, tokios kaip pasitikėjimas, normos ir tinklai, galinčios padidinti visuomenės produktyvumą ir palengvinti koordinuotus veiksmus²⁰. Toks apibrėžimas suponuoja, kad socialinis kapitalas apima tiek struktūrinius (t. y. tinklai), tiek kultūrinius (t. y. socialinės normos, vertybės, pasitikėjimas) aspektus²¹, – todėl tai platus ir reikšmingas valstybę ir jos gyventojus charakterizuojantis veiksnys. Be to, galima pastebėti, kad būdamas glaudžiai susijęs su horizontaliais bendradarbiavimo, o ne vertikaliais pavaldumo santykiais²², socialinis kapitalas įkūnija demokratiniais principais organizuotos visuomenės dvasią. Socialinis kapitalas svarbus, nes palengvina spon-tanišką bendradarbiavimą ir bendruomenės solidarumą, o ilgainiui susiformavusios normos, pagrindžiančios socialinį pasitikėjimą,

19 Sheri Berman, *Democracy and Dictatorship in Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 296.

20 Robert D. Putnam, Robert Leonardi ir Rafaella Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 167.

21 Jan W. Van Deth, „The Proof of the Pudding: Social Capital, Democracy and Citizenship“, in EURESCO Conference „Social Capital: Interdisciplinary Perspectives“ (2001), 4.

22 Putnam, Leonardi ir Nanetti, *Making Democracy Work*, 173–174.

sumažina susitarimų kaštus, padeda įveikti kolektyvinio veiksmo dilemą. Šia prasme socialinis kapitalas suprantamas kaip viešoji (o ne privati – plg. su konvencine kapitalo samprata) gėrybė²³. Tokiu būdu socialinis kapitalas glaudžiai susijęs su demokratinės santvarkos ir demokratinų normų stabilumu, tam tikros pilietinės bendruomenės atsparumu demokratiją menkinantiems politiniams veikėjams ir (ar) į demokratijos nuosmukį vedančioms reformoms. Ir priešingai (ką savo tyrime pastebi ir R. Putnamas) – ten, kur trūksta pilietinio dalyvavimo normų ir tinklų, kolektyvinių veiksmų perspektyvos gan niūrios²⁴. Atsižvelgdami į aptartą teoriją, keliame hipotezę:

H3: Valstybės, kuriose socialinio kapitalo lygis aukštesnis, bus atsparesnės demokratijos nuosmukiui ir į jį vedantiems procesams nei valstybės, kuriose socialinio kapitalo lygis žemesnis.

Kultūriniai faktoriai

Analizuojant valstybės demokratijos būklę svarbu atsižvelgti į kultūrinius faktorius, šalyje vyraujančias kultūrines tradicijas ir preferencijas. Pavyzdžiui, A. Diskinas ir kt. tyrime apie demokratijų žlugimo priežastis kėlė hipotezę, kad šalys, kurių istorijoje dominavo „maišytos kultūros“ ir nedemokratinė praktika, bus mažiau atsparios demokratijos nuosmukiui nei tos demokratijos, kurių istorijoje glūdi kultūros ir pilietinės visuomenės praktikos²⁵. Šalių kultūros charakterizuoja ir žmonių požiūrį į mažumas, identitetus ir multikultūriškumą²⁶.

23 *Ibid.*, 170.

24 *Ibid.*, 183.

25 Abraham Diskin, Hanna Diskin ir Reuven Y. Hazan, „Why democracies collapse: The reasons for democratic failure and success“. *International Political Science Review* 26, no. 3 (2005): 291–309.

26 Gerard Delanty, „Cultural diversity, democracy and the prospects of cosmopolitanism: A theory of cultural encounters“. *The British journal of sociology* 62, no. 4 (2011): 633–656.

Šiame rašto darbe išskiriame konkrečių valstybių piliečių preferenciją palaikyti tuos politinius lyderius, kurie pasižymi „stiprios rankos“ valdymu. Tokie lyderiai dažniausiai pasižymi polinkiu į autoritarizmą, kai jų nevaržo kiti stabdžių ir atsvarų sistemos elementai. Visgi svarbu paminėti, kad tokie politiniai lyderiai nebūtinai tampa autoritariniais vadovais, piliečiai juos gali matyti kaip lyderius, kurie yra pajėgūs suvaldyti „chaosą“²⁷.

Viena iš tokių preferencijų priežasčių gali būti religinių bendruomenių įtaka visuomenėse. Analizuojant jau tiriamą atvejų pavyzdžius, išskiriama Katalikų Bažnyčia. Tose valstybėse, kur didžioji dauguma piliečių išpažįsta tą patį tikėjimą, religija gali tapti socialinio susisluoksniavimo bei nelygybės pagrindu, kadangi visuomenėje gali kilti įtampa dėl išsiskiriančių nuomonių – tai gali destabilizuoti demokratijos būklę valstybėje²⁸.

Manoma, kad didesnę galią turinčių lyderių palaikymas yra tarsi sovietinis palikimas, lemiantis, kad tose valstybėse gyvenantiems žmonėms (ypač vyresniems, kurie gyveno sovietmečiu) jis atrodo aiškesnis, yra geriau pažįstamas²⁹. Galime daryti prielaidą, kad sovietmečiu atsiradęs paklusnumas stipriai centralizuotai valdžiai lemia, kad žmonės ją laiko valdymo efektyvumo užtikrinimu, o ne (potencialiu) savo teisių pažeidimu. Visgi tokių lyderių palaikymas nebūtinai yra atėjęs iš sovietmečio, o toks valdymas neretai yra siejamas su geresniu atskaitingumu ir efektyvumu. Manoma, kad tokios politinės figūros vienareikšmiškai galėtų spręsti valstybės problemas, nes nebelieka arba sumažėja biurokratinis aparatas³⁰. Galima manyti, kad priimti fundamentalias reformas papras-

27 Ainė Ramonaitė, „Tvarkos ilgesys ir demokratijos erozija silpnoje valstybėje“. *Kultūros barai* 2 (2006): 6–9.

28 Jeff Manza ir Nathan Wright, „Religion and political behavior“. *Handbook of the Sociology of Religion* 297 (2003).

29 Ainė Ramonaitė, „Tvarkos ilgesys ir demokratijos erozija silpnoje valstybėje“. *Kultūros barai* 2 (2006): 6–9.

30 *Ibid.*

čiau, kai visa valdžia (ar didžioji jos dalis) sutelkta vienose rankose, kadangi tokiu atveju gerokai sutrumpėja procesas nuo priėmimo iki įgyvendinimo. Dėl šios priežasties individai greitą sprendimų priėmimą gali laikyti svarbesniu prioritetu nei demokratines vertybes (rinkimų teisė, žodžio laisvė ir t. t.). Atsižvelgdami į aptartą teoriją, keliame hipotezę:

H4: Valstybės, kuriose aktyviai veikia religinė bendruomenė ir / ar pastebimas komunistinio režimo poveikis visuomenėje ir / ar yra „stiprios rankos“ lyderio poreikis, bus mažiau atsparios demokratijos nuosmukiui nei šalys, kuriose pastebimas mažesnis religinių bendruomenių aktyvumas, nėra didelio sovietinio poveikio ir / ar pasisakoma prieš lyderius, kurių rankose sutelkta politinė galia.

3. METODOLOGIJA

Tyrimą atliksime taikydami lyginamosios analizės metodą. Kai tyrimo imtis maža (mūsų atveju tiriamos 2 valstybės), šis metodas gali būti suvokiamas kaip netobula, tačiau politikos procesams analizuoti tinkama alternatyva eksperimentiniam metodui³¹. Pasitelkę šį metodą, sieksime išsiaiškinti, kurie iš teoriniame pagrinde įvardytų nepriklausomų kintamųjų turi įtakos demokratijos nuosmukiui. Siekdami išvengti bent dalies lyginamojo metodo silpnybių³², kaip nepriklausomus kintamuosius pasirinkome tik tuos, kuriuos po jau demokratijos nuosmukio teorijų apžvalgos galime įvardyti kaip esminius. Be to, siekiame pasirinkti kuo labiau palyginamus atvejus (valstybes). Todėl remiamės J. S. Millio suformuluota „vienintelio skirtumo“ taisykle. Kaip plačiau pagrindžiame kito sky-

31 Arend Lijphart, *Thinking about Democracy Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice* (Oxon: Routledge, 2008), 282.

32 *Ibid.*, 249–255.

riaus pradžioje, šio tyrimo kontekste galime daryti prielaidą, jog Lenkija ir Čekija yra gana panašios savo kontekstu, bet skiriasi savo priklausomo kintamojo reikšme. Taip sieksime atskleisti, kuris (ar kurie) iš tiriamų nepriklausomų kintamųjų turėjo lemiamą įtaką. Taip pat sieksime apžvelgti demokratijos nuosmukio priežastinius mechanizmus tyrimo šalyse tam, kad atsektume, kaip konkrečiai veikė įvardyti nepriklausomi kintamieji. Taip galėsime patikrinti, pritaikius Millio lyginimo taisyklę, paliktas pirmines hipotezes. Kad galėtume taikyti šį metodą, visų pirma operacionalizuojame pasirinktus nepriklausomus kintamuosius:

Teisinė sistema ir teisiniai saugikliai

Siekdami išsiaiškinti, kaip teisinė sistema prisideda prie (ne)atsparumo demokratijos nuosmukiui, ieškosime teisinių saugiklių (angl. *judicial safeguards*). Šie saugikliai gali veikti institucijų forma, bet ir gali būti įtvirtinti teisės aktuose. Teisiniam saugikliui keliamo šiuos kriterijus: jis turi iš esmės ginti įstatymų viršenybės principą, konstitucingumą ir (arba) teismų nepriklausomybę. Konstitucingumas ir įstatymų viršenybė yra nuo konstitucinės ir demokratinės santvarkos stabilumo ir išlikimo neatsiejami principai. Be konstitucijose įtvirtintų teisinių saugiklių, jų ieškome konstitucingumo kontrolės sistemoje. Teismų nepriklausomybė yra valdžių atskyrimo principo, stabdžių ir atsvarų sistemos sudedamoji dalis. Šių saugiklių ieškome teismų savivaldos sistemoje.

Ekonominė nelygybė

Pagrindinis ekonominės nelygybės faktorius, nuo kurio ir atsispirsime, yra netolygus pajamų pasiskirstymas. Pradiniam šio aspekto identifikavimui naudosime Gini indeksą bei Pasaulio banko pateikiamus jo apskaičiavimus. Gini indeksas „parodo, koku mastu pajamų (arba tam tikrais atvejais vartojimo išlaidų) pasiskirstymas

tarp asmenų ar namų ūkių ekonomikoje nukrypsta nuo visiškai lygaus pasiskirstymo. [...] Gini indeksas, lygus 0, reiškia visišką lygybę, o indeksas, lygus 100, reiškia visišką nelygybę.³³ Be to, pasitelksime ir kitus rodiklius, pvz., aukščiausias pajamas gaunančiųjų dalies apskaičiavimus ar apklausas, matuojančias pačių žmonių požiūrį į ekonominę nelygybę šalyje.

Socialinis kapitalas

Siekdami apčiuopti socialinio kapitalo stiprumą, remsimės R. Putnamo tyrimo logika, pagal kurią mokslininkas apibrėžė pilietiškumo indikatorius tyrime apie socialinį kapitalą Šiaurės ir Pietų Italijoje: 1) asociacijų gyvenimo aktyvumas (prisideda prie tinklų ir pasitikėjimo kūrimo; tai nebūtinai politinės asociacijos – indikatorius įtraukia priklausymą kultūrinėms, laisvalaikio, sporto organizacijoms; atkreiptinas dėmesys, kad dalyvavimas politinėse partijose ir religinėse organizacijose nepatenka į šią sąvoką dėl tokių organizacijų rėmimosi vertikaliais hierarchiniais santykiais – jos laikomos veikiau alternatyva pilietinei bendruomenei, o ne jos dalimi), 2) laikraščių skaitymas (parodo domėjimąsi bendruomenės reikalais), 3) aktyvumas referendumuose (atspindi rūpestį bendrais reikalais ir nėra siejamas su selektyviomis paskatomis rinkėjams, priešingai nei balsavimas nacionaliniuose rinkimuose), 4) nesinaudojimas preferencinio balsavimo galimybe (Italijos kontekste toks balsavimas siejamas su klientelizmo ir patronažo ryšiais)³⁴.

Atsižvelgdami į pasikeitusį kontekstą ir mūsų tiriamų valstybių ypatumus, bet išlaikydami R. Putnamo indikatorių *pasirinkimo logi-*

33 Pasaulio bankas, „Metadata Glossary“, worldbank.org, [žiūrėta 2023 05 30], <<https://databank.worldbank.org/metadataglossary/jobs/series/SI.POV.GINI#:~:text=The%20Gini%20index%20measures%20the,of%20100%20implies%20perfect%20inequality>>.

34 Putnam, Leonardi ir Nanetti, 91–99.

ka, savo tyrime siekdami įvertinti socialinio kapitalo stiprumą šalyje, šiuos veiksnius grupuosime į dvi esmines kategorijas: 1) struktūrinę dedamąją – asociacijų gyvenimo aktyvumas ir tinklų tankumas, 2) į pilietinius kolektyvinius veiksmus orientuotą dedamąją – dalyvavimas demonstracijose, boikotuose, neoficialūs streikai, peticijos. Analizuodami šias kategorijas remsimės kiekybiniais „Europos vertybių atlaso“ EVALUE (toliau – EVALUE) duomenų bazėje pateikiamais duomenimis ir, siekdami situaciją apžvelgti giliau, šią statistiką papildysime kokybiniais duomenimis ir išvalgomis.

Kultūriniai faktoriai

Siekdami ištirti, kokie kultūriniai faktoriai gali lemti demokratijos nuosmukį valstybėse, remsimės EVALUE duomenų bazės statistika. Iš šių duomenų išskiriame tris veiksnius, galinčius paaiškinti situaciją valstybėje: 1) religijos vaidmuo ir įtaka visuomenei bei politikai; 2) galimas sovietinės sistemos poveikis žmonių požiūriui į valdančiuosius; 3) „stiprios rankos“ valstybės vadovo poreikis piliečių akimis. Analizuodami duomenis sieksime išvelgti, ar yra priežastinių ryšių tarp atitinkamų vertybių valstybėje ir demokratijos nuosmukio ar jos išsilaikymo. Šiuos duomenis papildysime kokybiniais duomenimis, taip stengdamiesi geriau suprasti situaciją valstybėse.

4. DEMOKRATIJOS NUOSMUKIS IR IŠLIKIMAS: LENKIJOS IR ČEKIJOS LYGINAMOJI ANALIZĖ

1990 m. žlugus Sovietų Sąjungai ir Rytų blokui, daugiau kaip 22 šalys³⁵ atsidūrė režimo transformacijos kryžkelėje: teko rinktis tarp Vakarų demokratijos krypties ir kitų, hibridinių režimų. Tiek Lenkija, tiek Čekija, abi priklausiusios Rytų blokui, žengė pirmuosius

35 15 šalių, įėjusių į Sovietų Sąjungos sudėtį, ir 7 šalys, priklausiusios Rytų blokui.

žingsnius Vakarų demokratijos link. Stiprios demokratinės vertybės, taikūs protestai, provakarietiški šalių lyderiai ir patriotiškos piliečių bendruomenės sudarė prielaidas šias šalis vadinti turinčiomis daug potencialo tapti konsoliduotomis demokratijomis. Tačiau šalių keliai išsiskyrė.

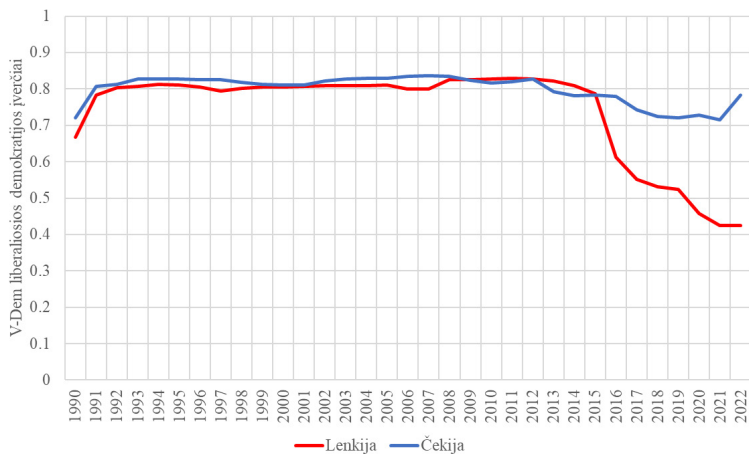
Lenkijoje režimo transformacijos pradžią galima apibrėžti terminais „Apskritasis stalas“ ir „Balcerovičiaus planas“ (lenk. „*Plan Balcerowicza*“)³⁶. „Apskritasis stalas“ – 1989 m. Lenkijoje vykusios derybos: Lenkijos Liaudies Respublikos valdžios atstovai derėjosi su „Solidarumo“ (lenk. „*Solidarność*“) opozicija ir bažnyčios atstovais. Šios derybos simbolizavo politinių reformų pradžią, tarp jų ir iš dalies laisvus rinkimus, vadinamus „birželio rinkimais“. „Balcerovičiaus planas“ gali būti suvokiamas kaip ekonominių reformų rinkinys, kurio tikslas buvo laisvosios rinkos įvedimas, infliacijos ir biudžeto deficito sumažinimas. Šie įvykiai simbolizavo naują politinių reformų etapą, nuo kurio ir prasidėjo Lenkijos nepriklausomybės siekis.

Čekijos (tuo metu Čekoslovakijos) transformacijos pradžia yra laikoma „Aksominė revoliucija“, kitaip „švelni revoliucija“ – tai taikūs visuomenės protestai, po kurių buvo įvestos politinės bei ekonominės reformos, kuriomis buvo siekiama transformuoti režimą į demokratinį. 1993 m., komunistiniam režimui paleidus gniaužtus, Čekoslovakija skilo į dvi dalis ir buvo įkurta Čekijos Respublika.

Svarbu paminėti, kad Čekiją ir Lenkiją laikome palyginamomis ne tik dėl labai panašių V-Dem liberaliosios demokratijos indeksų 1990 m. (žr. 1 grafiką), bet ir dėl panašaus istorinio ir geopolitinio konteksto. Abi šalys iki 1989 m. priklausė Rytų blokui, t. y. patyrė Sovietų Sąjungos įtaką. Nors šalys, priklausiusios Rytų blokui, nepatyrė viso Sovietų Sąjungos represijų masto, jos nefunkcionavo kaip nepriklausomos valstybės; dėl to 1990 m. 22 šalys turėjo

36 Adrian Chojan, „Societies in Post-Communist Transition“. *Meandering in Transition: Thirty Years of Reforms and Identity in Post-Communist Europe* (2021): 59.

nuo pagrindų (at)kurti autonomiškas valstybes su demokratinėmis tradicijomis. Ne mažiau svarbu paminėti, kad abi šalys nuo 1991 m. yra Višegrado grupės narės. „Višegrado grupė atspindi Centrinės Europos regiono šalių pastangas bendradarbiauti daugelyje bendrų interesų sričių. Čekija, Vengrija, Lenkija ir Slovakija visada buvo dalis vienos civilizacijos, besidalijančios bendromis kultūrinėmis ir intelektualinėmis vertybėmis ir turinčios bendras šaknis įvairiapusių religinių tradicijų, kurias jos nori išlaikyti ir toliau stiprinti.“³⁷

1 GRAFIKAS. V-Dem liberaliosios demokratijos įverčiai, V-Dem duomenys³⁸

Šiame rašto darbe Lenkija ir Čekija lyginamos pagal vieno skirtumo taisyklę: abiejų istoriniu ir geopolitiniu kontekstu pana-

37 <The Visegrad Group: the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia | About the Visegrad Group> [žiūrėta 2023-05-30].

38 Michael Coppedge et al., „V-Dem Dataset v13“ Varieties of Democracy (V-Dem) Project. <<https://doi.org/10.23696/vdemds23>> [žiūrėta 2023-05-30].

šių ir 1990 m. vienodai daug potencialo tapti liberaliomis demokratijomis turėjusių šalių keliai išsiskyrė ir dabar vieną jų vadina me liberalia demokratija, o kitos statusas per pastarąjį dešimtmetį keitėsi. Šio rašto darbo skyriaus tikslas yra lyginamosios analizės metodu išsiaiškinti priežastis, dėl kurių Čekijai pavyko išlaikyti užsibrėžtus liberaliosios demokratijos standartus, o Lenkija patyrė demokratijos nuosmukį.

4.1. Lenkija: kintamųjų analizė

4.1.1. Teisinė sistema ir teisiniai saugikliai

Nuo 1989 m. Lenkijos teisinėje sistemoje yra saugiklių, skirtų apsaugoti jos nepriklausomybei ir teisinės sistemos viršenybei³⁹. Išskirti galima šiuos saugiklius: Nacionalinė Teisės Taryba, Konstitucinis Tribunolas, Konstitucija. Nepaisant to, kad 2015 m. partijos „Teisė ir teisingumas“ (lenk. *Prawo i Sprawiedliwość*, toliau – PiS) pradėtos teismų sistemos reformos lėmė, kad Lenkijos teisinė sistema tapo politizuota, verta apžvelgti, kaip šie trys minėti saugikliai veikė prieš jiems tampant priklausomiems nuo valdžios.

Konstitucija. 1997 m. referendumu patvirtinta Lenkijos Respublikos Konstitucija, kuri galioja ir dabar. Kartu su Konstitucija galioja ir vėliau paskelbti Konstitucinio Tribunolo sprendimai, kurie, pagal konstitucinę teisę, laikomi tapačiais Konstitucijai. Kadangi demokratinėse valstybėse Konstitucija pagal teisės aktų hierarchiją yra svarbiausias dokumentas, joje įrašytos nuostatos gali būti laikomos teisiniais saugikliais, saugančiais demokratinį režimą.

Be to, kad Konstitucijoje įtvirtinta, kad Lenkija yra demokratinė valstybė, valdoma gerbiant įstatymų viršenybę⁴⁰, joje įteisinti

39 Anna Śledzińska-Simon, „The rise and fall of judicial self-government in Poland: on judicial reform reversing democratic transition“. *German Law Journal* 19, no. 7 (2018): 1840.

40 Lenkijos Respublikos Konstitucija, 1997, 2 str.

ir kiti principai, būtini liberaliosios demokratijos režimo išlikimui ir stabilumui užtikrinti. Tai yra: tautos suverenumo principas (4 str.), konstitucingumo principas (8 str.), pagarba tarptautinei teisei (9 str.), valdžių atskyrimo principas (10 str.), politinis pliuralizmas (22 str.), žmogaus laisvės principas (31 str.), lygybės prieš įstatymą principas (32 str.), tautinių mažumų teisės (35 str.), žmogaus teisių gynimas (37 str.), laisvo judėjimo teisė (52 str.), sąžinės laisvė (53 str.), žodžio laisvė (54 str.), teisė į prieglobstį (56 str.), susirinkimo laisvė (57 str.)⁴¹. Taip pat Lenkijos Konstitucijos keitimas yra sudėtinga procedūra, reikalaujanti ⅔ Seimo daugumos ir absoliučios Senato daugumos. Senatas turi patvirtinti Konstitucijos keitimą per 60 dienų⁴².

Taigi, Lenkijos Konstitucija garantuoja didžiąją dalį liberaliajai demokratijai būdingų principų.

Konstitucinis Tribunolas. Lenkijos Konstitucinis Tribunolas (lenk. *Trybunał Konstytucyjny*, toliau – LKT) yra specializuotas teismas, kuris, kaip ir daugumoje Europos valstybių, atlieka konstitucingumo kontrolę, kuri apibrėžiama kaip formali vietinio ar specializuoto teismo galia atmesti teisės aktą dėl jo nesuderinamumo su valstybės konstitucija⁴³. LKT veikia pagal Europoje paplitusį Hanso Kelseno konstitucingumo kontrolės modelį, kuris buvo sukurtas kaip alternatyva Amerikos modeliui, kai vietoj specializuoto konstitucinio teismo kontrolę atlieka visa teismų sistema⁴⁴. Trumpai apibendrinant šį modelį, galima išskirti kelis jo komponentus: konstituciniai teismai turi konstitucingumo kontrolės monopolį, jo teisėjai privalo pagrįsti savo sprendimus apie konkretaus teisės

41 Piotr Winczorek, „Axiological Foundations of the Constitution of Poland“. *St. Louis-Warsaw Transatlantic LJ* (1997): 65–66.

42 Lenkijos Respublikos Konstitucija, 1997, 235 str.

43 Tom Ginsburg ir Mila Versteeg, „Why do countries adopt constitutional review?“. *The Journal of Law, Economics, & Organization* 30, no. 3 (2014): 589.

44 Alec Stone Sweet, „Constitutional courts and parliamentary democracy“. *West European Politics* 25, no. 1 (2002): 79.

akto atitiktį konstitucijai, teismų sprendimai būna galutiniai, konstituciniai teismai tirti konstitucingumo patys nesiima, įstatyme numatyti asmenys ar institucijos užduoda klausimus apie tam tikro akto konstitucingumą, šis procesas gali įvykti dar prieš teisės aktui įsigaliojant⁴⁵.

Pagal Lenkijos Respublikos Konstituciją, LKT prižiūri statutų ir tarptautinių susitarimų, centrinių valdžios organų teisinių sprendimų, politinių partijų veiklos atitiktį Konstitucijai ir atsako į skundus dėl Konstitucijos pažeidimų. Pagal Konstituciją, LKT sprendimai yra universaliai pritaikomi nuo jų paskelbimo datos⁴⁶ ir pagal konstitucinę teisę prilygsta Konstitucijai⁴⁷. Jeigu LKT yra nepriklausomas, jis veikia kaip teisinis saugiklis: jei leidžiamoji ar vykdomoji valdžia priima sprendimus, kurie pažeidžia Konstituciją, LKT juos gali paskelbti negaliojančiais⁴⁸.

2015 m. PiS laimėjus Parlamento daugumą ir prezidento postą, prasidėjo pokyčių procesas siekiant kontroliuoti institucijas, kurios pagal Konstituciją turi būti nepriklausomos, o Konstitucinis Tribunalas buvo pirmasis iš taikinių⁴⁹. Vyko teisinė kova tarp PiS valdomo Parlamento ir LKT. Šios kovos atomazgoje į LKT buvo paskirti penki PiS lojalūs teisėjai⁵⁰, dėl ko vargu, ar LKT vis dar galima laikyti nepriklausoma institucija. Nors konstitucingumo kontrolė nepolitinėse srityse išliko tokia pati⁵¹, kai kurie didesnės reikšmės

45 *Ibid.*, 79–80.

46 Lenkijos Respublikos Konstitucija, 1997, 190 str.

47 Alec Stone Sweet, „Constitutional courts and parliamentary democracy“ *West European Politics* 25, no. 1 (2002): 79.

48 Lenkijos Respublikos Konstitucija, 1997, 188 str.

49 Lech Garlicki ir Marta Derlatka, „Constitutional Court of Poland. 1996-2018“, kn. *Development of Constitutional Law Through Constitutional Justice. XX International Congress of European and Comparative Constitutional Law*, ed. R. Arnold, A. Rytel-Warzocho, A. Szmyt, Gdansk, 2019, 157.

50 *Ibid.*, 157–160.

51 *Ibid.*, 162.

sprendimai ne visada sugebėjo likti nešališki valdžios pozicijos atžvilgiu⁵². Vienas geriausių pavyzdžių – LKT išaiškinimas, kad abortas, kai vaisiui yra diagnozuojama neišgydoma, gyvybei pavojinga liga arba būsimas neįgalumas, prieštarauja Konstitucijai⁵³. Tai sutampa su PiS pozicija: ši konservatyvios dešinės populistinė partija pasisako už labai griežtą abortų politiką⁵⁴. Dėl šios priežasties ir dėl skaidrumo trūkumo smuko pasitikėjimas LKT lyginant su neabejotinu jo autoritetu iki 2015 m. rudens⁵⁵. Nors visiškai priklausomu nuo politinės valdžios LKT vadinti negalima, sunku paneigti, kad ši institucija yra politizuota ir patiria spaudimą iš PiS valdančiosios koalicijos.

Nacionalinė Teisės Taryba. Vienas iš kertinių teisinių saugiklių demokratiname režime yra teismų ir teisėjų nepriklausomybė. Ją galima įgyvendinti per teisėjų savivaldą, būtent šiai funkcijai atlikti buvo įkurta Nacionalinė Teisės Taryba (toliau – NTT). Ši institucija įkurta 1989 m.⁵⁶, o 1997 m. Lenkijos Konstitucijoje įtvirtinta jos funkcija – teismų ir teisėjų nepriklausomybės apsauga⁵⁷. Praktikoje iki PiS vykdytų reformų NTT atliko šį vaidmenį, nes buvo pagrindinė teismų sistemos savivaldos institucija. Tai atsi-

52 *Ibid.*

53 Aleksandra Gliszczyńska-Grabias ir Wojciech Sadurski, „The judgment that wasn't (but which nearly brought Poland to a standstill): 'Judgment' of the Polish Constitutional Tribunal of 22 October 2020, K1/20“. *European Constitutional Law Review* 17, no. 1 (2021): 131.

54 Anna Gwiazda, „Gender ideologies and polish political parties.“ *Government and Opposition* (2021): 10.

55 Lech Garlicki ir Marta Derlatka, „Constitutional Court of Poland. 1996–2018“, kn. *Development of Constitutional Law Through Constitutional Justice. XX International Congress of European and Comparative Constitutional Law*, ed. R. Arnold, A. Rytel-Warzocho, A. Szmyt, Gdansk, 2019, 161.

56 Anna Śledzińska-Simon, „The rise and fall of judicial self-government in Poland: on judicial reform reversing democratic transition“. *German Law Journal* 19, no. 7 (2018): 1840.

57 Lenkijos Respublikos Konstitucija, 1997, 186 str.

spindi jos kompetencijose, į kurias įeina svarbus vaidmuo skiriant teisėjus, jų postus, išėjimą į pensiją, nustatant teismų etikos taisykles, išreiškiant nuomonę apie teisės aktus, susijusius su teismais ir teisėjais⁵⁸. Iš esmės NTT nėra unikali institucija, tokias tarybas turi ir kitos Rytų Europos valstybės⁵⁹. NTT sudėties daugumą (15 iš 25 narių) sudaro teisėjai, renkami iš Aukščiausiojo Teismo, bendrosios kompetencijos teismų, administracinių ir karo teismų⁶⁰ (iki 2017 m. PiS teismų reformos juos rinko patys teismai, po jos – parlamentas). Taigi tai institucija, kuri atlieka teismų savivaldos funkciją, nes yra dominuojama teisėjų, ir per kurią turi pereiti didžioji dalis sprendimų, susijusių su teismais ir teisėjais. Tokiu būdu jie įgyja didelę įtaką tvarkant teismų sistemos darbą. Veikiant stipriai teismų savivaldai, veikia stabdžių ir atsvarų sistema ir valdžių atskyrimo principas, nes politinės valdžios veiksmai teismų srityje apriboti.

Nuo 2017 m. ši institucija nebesugeba užtikrinti teismų nepriklausomybės: 2017 m. PiS įvykdė „politinį NTT užėmimą“⁶¹. Kaip aptarta anksčiau, politizuotas Konstitucinis Tribunolas išaiškino, kad tuometinė NTT rinkimo sistema prieštaravo Konstitucijai. Tai leido pakeisti NTT teisėjų išrinkimo procesą, iš teismų jį nukreipiant į Parlamentą⁶². Dabar šiuos teisėjus renka Parlamentas, kurio sudėtyje yra PiS koalicijos dauguma⁶³. Taigi, teisėjų savivalda buvo

58 Anna Śledzińska-Simon, „The rise and fall of judicial self-government in Poland: on judicial reform reversing democratic transition“. *German Law Journal* 19, no. 7 (2018): 1847.

59 David Kosař, „Politics of judicial independence and judicial accountability in Czechia: bargaining in the shadow of the law between court presidents and the ministry of justice“. *European Constitutional Law Review* 13, no. 1 (2017): 97.

60 Lenkijos Respublikos Konstitucija, 1997, 187 str.

61 Anna Śledzińska-Simon, „The rise and fall of judicial self-government in Poland: on judicial reform reversing democratic transition“. *German Law Journal* 19, no. 7 (2018): 1854.

62 *Ibid.*, 1851.

63 *Ibid.*, 1850–1851.

smarkiai apribota: jie nebegali išrinkti savo atstovų į NTT, kuri turi didžiulę įtaką sprendžiant su teismų sistema susijusius klausimus. Politinė valdžia dabar gali rinkti sau palankius kandidatus į šią instituciją ir taip kurti sau palankią teisinę sistemą.

Taigi, prieš 2015 metų PiS įgyvendintas teisinės reformas Lenkija turėjo teisinius saugiklius, bet jie nebuvo pakankamai stiprūs tam, kad sustabdytų demokratijos nuosmukį. Tam sąlygas sudarė institucinė sistema, sąlyginai didelė politinės valdžios įtaka teisinėje sistemoje.

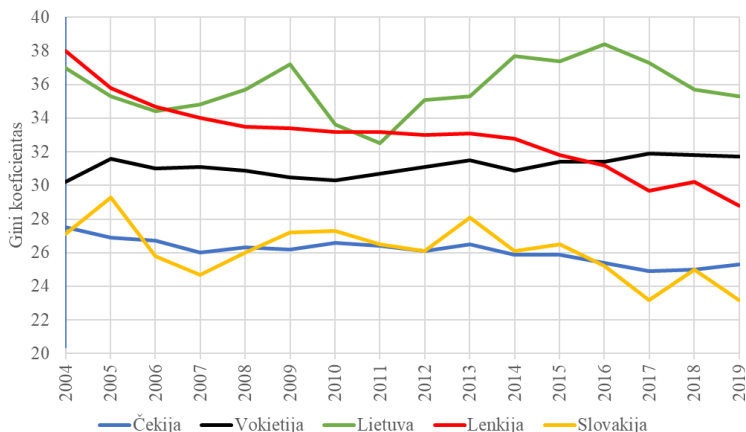
4.1.2. Ekonominė nelygybė

Aptariant postsovietines valstybes, ekonominė nelygybė dažnai naudojama kaip faktorius charakterizuoti šalies perėjimo į demokratiją ir kapitalizmą sėkmės laipsnį⁶⁴. Juk nors ir komunistiniai režimai neužtikrino itin didelio ekonominio augimo ar absoliučios gerovės, ekonominė nelygybė buvo gana maža⁶⁵. Tiesa, pastebima, kad piniginiiais skaičiavimais paremta nelygybė gali neatspindėti tikrosios padėties sovietinėje sistemoje, nes buvo ir kitokių nelygybės formų, pvz., nomenklatūros privilegijos lyginant su įprastu asmeniu. Tačiau tyrėjai sutaria, kad nors ekonominė nelygybė (skaičiuojama piniginiiais pagrindais – pajamos, turtas ir kt.) nėra tobulas rodiklis, kai norima lyginti laikotarpius prieš ir po perėjimo, visgi tai tinkamiausia priemonė⁶⁶.

64 Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008).

65 Paweł Bukowski ir Filip Novokmet, „Between communism and capitalism: long-term inequality in Poland, 1892–2015“. *Journal of Economic Growth* 26, No. 2 (2021): 205.

66 *Ibid.*, 210.

2 GRAFIKAS. Gini koeficiento įverčiai, Pasaulio banko duomenys⁶⁷

2 grafike galima matyti keletą Europos valstybių Gini indeksus (nuo 2004 m., kai Pasaulio bankas pateikia išsamius duomenis). Vien paviršinė šių duomenų apžvalga leidžia suprasti, jog ekonominė nelygybė Lenkijoje yra aiškiai didesnė nei Čekijoje. Tiesa, lyginant su kitomis Europos valstybėmis (pvz., su Lietuva ar netgi su Vokietija), Lenkijos rodiklis nėra ypač blogas, o maždaug nuo 2014 m. ir aiškiai mažėja. Tai mėgsta pabrėžti ir Lenkijos valdžioje nuo 2015 m. įsitvirtinę PiS atstovai. Tad ar būtų teisinga teigti, jog ekonominė nelygybė Lenkijoje nedaro svarbesnės įtakos politiniams procesams? Yra prieštaravimų, kad ši oficiali statistika per daug suprastina situaciją ir neatspindi tikrosios padėties, nes nelygybė šalyje išlieka gana ryški⁶⁸. Tai skatina kritiškiau išnagrinėti ekonominę nelygybę Lenkijoje, neapsiribojant šiuo vienu rodikliu.

67 The World Bank, „Gini index - Poland, Czechia“, The World Bank, [žiūrėta 2023 05 31], <<https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=PL-CZ>>.

68 Jo Harper, „Is inequality widening in Poland?“, DW, [žiūrėta 2023 05 30], <<https://www.dw.com/en/is-inequality-widening-in-poland/a-61910652>>.

Akivaizdu, kad perėjimas į laisvą rinką turėjo lemiamos įtakos nelygybės lygiui šalyse. Galima išskirti bent keletą perėjimo kelių: palaipsninės imitacinės reformos, šoko terapija, inovacinės reformos ir kt.⁶⁹ Galima suprasti, kad šoko terapijos pobūdžio reformas taikiusiose šalyse buvo palankesnės sąlygos ekonominei nelygybei augti. Visgi nesutariama, kokią formą pasirinko Lenkija: viena vertus, šalies ekonominės reformos įvardijamos kaip šoko terapija⁷⁰; kita vertus, galima rasti argumentų, kad šios reformos nebuvo tokios radikaliai, pvz., „Lenkijoje kainų liberalizacija buvo derinama su griežta darbo užmokesčio augimo kontrole.“⁷¹ Vienaip ar kitaip, Lenkijos ekonomika po perėjimo į laisvosios rinkos modelį patyrė itin didelį augimą – BVP augo daugiau ir greičiau nei kitose pokomunistinėse šalyse⁷². Žinoma, tokį augimą įgalinusi laisvoji rinka negalėjo nesukelti ir nelygybės didėjimo. Vis dėlto vyrauja naratyvas, kad ilgesnėje perspektyvoje šis ekonominis šuolis buvo sąlyginai sąžiningas (angl. *equitable*)⁷³, tad neatsirado tiek daug „pralaimėjusiųjų“ – žmonių, kurių socioekonominė padėtis po perėjimo iš komunistinės sistemos stipriai pablogėtų, dėl ko būtų jaučiamas nusivylimas naująja santvarka. Siekiant tai pagrįsti iš esmės remiamasi jau anksčiau aptartais oficialiais Gini indekso apskaičiavimais. Todėl, aptardami demokratijos nuosmukio prie-

69 Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008), 372.

70 Natalia Letki, Michał Brzeziński ir Barbara Jancewicz, „The rise of inequalities in Poland and their impacts: When politicians don't care but citizens do“, kn. *Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries. Thirty Countries' Experiences* (2014): 2.

71 Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?*, 363.

72 *Ibid.*, 357.

73 Michał Brzeziński, Michał Myck ir Mateusz Najsztub, „Sharing the gains of transition: Evaluating changes in income inequality and redistribution in Poland using combined survey and tax return data“. *European Journal of Political Economy* 73 (2022): 12.

žastis, tyrėjai dažnai atmeta ekonominę nelygybę kaip nepriklausomą kintamąjį priežastiniuose mechanizmuose – lengvai prieinami statistiniai duomenys nesuapčiuoja, jog nelygybė būtų aiškiai didesnė nei kitose ES šalyse⁷⁴.

Visgi dalis tyrėjų kvestionuoja taip apskaičiuojamo Gini indekso rezultatus: atliekant šiuos skaičiavimus Lenkijoje yra remiamasi apklausų duomenimis, o tai reiškia, kad dėl šešėlio, didžiausias pajamas gaunančių žmonių nenoro ir (ar) kitų paklaidą didinančių veiksnių šio indekso reikšmė yra mažesnė nei reali situacija šalyje. Siekdami ištaisyti šią spragą, tyrėjai bando patikslinti Gini indeksą, įtraukdami kitus parametrus, pvz., mokesčių surinkimo duomenis. 2022 m. publikuoto tyrimo, kuris bando patikslinti Lenkijos Gini indeksą, apskaičiavimais, šis rodiklis turėtų būti net nuo 4 iki 8 procentinių punktų didesnis, nei teigia oficiali statistika. Taip pat pastebima, kad Lenkijos Gini indekso padidėjimas po patikslinto skaičiavimo yra net 2–3 kartus didesnis už padidėjimą kitose valstybėse⁷⁵. Kiti tyrimai prieina prie panašių išvadų. Yra pateikiami skaičiavimai (žr. 1 priedą), pagal kuriuos 10 % aukščiausias pajamas gaunančiųjų dalis (angl. *top 10 % income share*) nuo 1995 m. iki 2015 m. kartais buvo ir 10 p. p. didesnė nei pagal apklausų duomenis⁷⁶. Verta išskirti, jog gana dramatiški šio rodiklio pakilimai ir svyravimai žlugus komunistinei sistemai rodo, kad institucijos ir valdžios politika turi lemiamą įtaką ilgojo laikotarpio ekonominei nelygybei⁷⁷. Taigi, standartiniai skaičiavimai stipriai iškreipia tikrąją nelygybės situaciją šalyje – ji didesnė, nei galime manyti.

Kyla klausimas, ar tokius skaičiavimus paremia subjektyvus gyventojų požiūris į nelygybę šalyje. Tyrėjai pastebi, kad apkla-

74 *Ibid.*, 1–2.

75 *Ibid.*, 12.

76 Paweł Bukowski ir Filip Novokmet, „Between communism and capitalism“, 211.

77 *Ibid.*, 220.

sos (siejant su didėjančiu šalies BVP) rodo, jog individualūs šeimos ūkiai savo ekonominę padėtį nuo 1992 m. vertina vis geriau, tačiau taip pat išskiriama, kad auga dalis respondentų, manančių, jog ekonominė nelygybė šalyje yra per didelė⁷⁸. Panašią tendenciją galima matyti ir iš EVALUE pateiktų apklausų rezultatų: 2017 m. 71,14 % apklaustųjų lenkų teigia, jog vyriausybė turėtų mažinti pajamų nelygybę (Čekijoje šis skaičius tėra 49,09 %) ⁷⁹. Nors gyventojai nelygybę įvardijo kaip aiškia problemą, vertinant laikotarpį iki 2015 m., yra teigiama, jog Lenkijos valdžia nesiėmė tinkamų priemonių augančiai ekonominei nelygybei suvaldyti⁸⁰. Galima daryti prielaidą, kad tai skatino gyventojų nepasitenkinimą ir atvėrė kelias populistinių jėgų iškilimui.

Taigi, perėjimas į laisvosios rinkos modelį Lenkijoje paskatino didelį ekonominį augimą. Nors pradinės reformos gali būti laikomos labiau laipsniškomis nei šoko terapijos pobūdžio, XXI a. nelygybė šalyje išaugo ir buvo didesnė nei dalyje kitų pokomunistinių valstybių (įskaitant Čekiją). Nelygybės rodikliai, paremti apklausų duomenimis, galėjo iškreipti tikrąją situaciją. Atitinkamai patikslinus šiuos rodiklius įtraukiant mokesčių ir kitus duomenis, galima matyti, jog nelygybė šalyje yra ženkliai didesnė, nei buvo manoma. Ir nors gyventojai nelygybę apklausose aiškiai identifikavo kaip problemą, deramų priemonių nebuvo imtasi. Visa tai leidžia daryti prielaidą, jog dalis tyrėjų, atsižvelgdami tik į oficialią statistiką, nepagrįstai atmeta ekonominę nelygybę kaip demokratijos nuosmukiui reikšmingą įtaką turėjusį veiksni ir šis rodiklis yra pakankamai reikšmingas, jog būtų įtrauktas į lyginamąją analizę. Tad iš šių duomenų ekonominę nelygybę Lenkijoje galima įvertinti

78 Natalia Letki, Michał Brzeziński ir Barbara Jancewicz, „The rise of inequalities in Poland and their impacts“, 7.

79 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>>.

80 Natalia Letki, Michał Brzeziński ir Barbara Jancewicz, „The rise of inequalities in Poland and their impacts“, 20.

kaip sąlyginai vidutinę-aukštesnę, išskiriant, jog įprastos apklausos tokio lygio neapčiuopia.

4.1.3. *Socialinis kapitalas*

K. Lasinskos knygoje „Social Capital in Eastern Europe: Poland an Exception?“ Lenkija vadinama Rytų Europos „Pietų Italija“ – šia aliuzija į R. Putnamo tyrimą apibūdinamas žemas socialinio kapitalo lygis šalyje⁸¹. Žvelgdama į istorinį palikimą, K. Lasinska išskiria tris aspektus, kuriais Lenkija panaši į Pietų Italiją: 1) hierarchinių socialinių struktūrų palikimas (pastebima, kad Viduramžiais šalis turėjo didelį kilmingųjų luomą ir vieną stipriausių feodaliųjų sistemų Europoje), 2) turto, pagrįsto žemės nuosavybe, palikimas (dominuojanti kilmingųjų strata turėjo daug žemės nuosavybės; priešingai, miestai dažnai buvo mažai išsivystę dėl riboto socialinio mobilumo iš miestų į kaimus ir prekybos, kurią buvo monopolizavęs kilmingųjų sluoksniu), 3) katalikų bažnyčios paramos feodalinei tvarkai palikimas (bažnyčia legitimavo karalių galią, rėmė feodalinę sistemą ir pati gavo iš jos naudos)⁸². Visi šie aspektai laikomi neigiamai veikiančiais socialinio kapitalo formavimąsi ir lemiančiais žemesnius jo rodiklius vėlesniuose šalies vystymosi laikotarpiuose.

Visų pirma, žvelgiant iš kultūrinės ir į savirefleksiją orientuotos perspektyvos, svarbu atsižvelgti į žmonių, manančių, kad bendrai gali pasitikėti kitais žmonėmis, procentą šalyje. Remiantis 1 lentelėje pateiktais duomenimis, galima pastebėti, kad šis rodiklis Lenkijoje nėra labai aukštas ir svyruoja tarp maždaug penktadalio ir trečdalis visuomenės skirtingais tyrimo laikotarpiais (pvz., 1990 m. 29,17 %, o 1999 m. vos 18,85 %). Bendrame Europos kontekste šalis yra tarp palyginti mažą socialinį pasitikėjimą demonstruojančių valstybių.

81 Katarzyna Lasinska, *Social Capital in Eastern Europe: Poland an Exception?* Springer Science & Business Media (2013), 20.

82 *Ibid.*, 21–22.

1 LENTELE. Socialinio kapitalo rodikliai Lenkijoje, proc., EVALUE duomenys⁸³

Lenkija	1990	1999	2008	2017
Jaučia, kad apskritai gali pasitikėti žmonėmis	29,17	18,85	27,85	24,83
<i>Narystė asociacijose</i>				
Narystė edukacinėse, meno, muzikos ar kultūrinėse organizacijose	1,53	2,22	1,12	5,15
Narystė sporto ar rekreacijos asociacijose	4,07	3,08	1,96	4,62
Narystė aplinkosauginėse ar gyvūnų teisių grupėse	N/A	1,24	0,75	2,32
Narystė profesinėse sąjungose	22,20	10,27	4,42	4,94
Narystė profesinėse asociacijose	4,18	4,34	1,92	3,49
<i>Pilietiškumas / rūpestis bendruomenės reikalais</i>				
Dalyvavimas demonstracijose	55,80	41,23	52,49	50,17
Dalyvavimas neoficialiuose streikuose	21,02	20,61	25,61	22,23
Dalyvavimas boikotuose	29,60	27,99	41,77	30,75
Peticijų pasirašymas	55,82	51,02	71,56	69,62

Asociacijų gyvenimo aktyvumas ir tinklų tankumas. Pradedant nuo labiau struktūrinio pobūdžio socialinio kapitalo aspektų – visų pirma, narystės įvairiose asociacijose ir organizacijose, – galima pastebėti, kad, statistiniu požiūriu, visose keturiuose tyrimo bangose šis rodiklis Lenkijoje ypač žemas (narystė laisvalaikio – edukacinėse, menų, muzikos ar kultūros, taip pat sporto ar rekreacinėse asociacijose – visais tyrimo laikotarpiais šalyje neviršija 5,15 % – Europos kontekste tokie rodikliai patenka į žemiausią arba antrą nuo apačios kategoriją). Nors dalyvavimas aplinkosaugos ar gyvūnų teisių organizacijose šalyje taip pat labai mažas (1999 m. 1,24 %, 2008 m. 0,75 %, 2017 m. 2,32 %), šis rodiklis iki 2008 m. itinai pernelyg nenutolsta nuo bendros Europos tendencijos, nors 2017 m. stebimas ryškesnis atotrūkis. Galima pastebėti, kad tarp įvairių asociacijų rūšių didžiausia narystė šalyje yra profesiniu pagrindu organizuotose asociacijose – profesinėse sąjungose (pvz., 1990 m. 22,20 %, 1999 m. 10,27 %, 2017 m. 4,94 %) ir profesinėse

83 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 04 28].

asociacijose (tiesa, pastarosiose aktyvumas mažesnis: pvz., 1990 m. 4,18 %, 2017 m. 3,49 %) ⁸⁴.

Akademikai pastebi, kad svarbu atsižvelgti į Lenkijos istorinę sovietinės sprespaudos patirtį: totalitariniai ir planine ekonomika pagrįsti režimai įvardijami kaip ypač neigiamai socialinio kapitalo formavimąsi veikiantys aspektai ⁸⁵. Pavyzdžiui, anksčiau aptartas didesnis dalyvavimas profesiniu pagrindu veikiančiose asociacijose – ypač XX a. 10 deš. – sietinas su sovietinės okupacijos ir priverstinio dalyvavimo profesinėse sąjungose palikimu: tai atspindi ir XXI a. pr. po nepriklausomybės atgavimo stipriai kritusi narystė jose. Kitaip tariant, dėl priverstinio dalyvavimo pobūdžio narystė tokiose asociacijose veikė priešingai, nei būtų galima tikėtis remiantis konvencine teorija: užuot stiprinusios socialinio angažuotumo tinklą, tokios priverstinės veiklos nesudarė prielaidų horizontalių ryšių formavimuisi, mažino pasitikėjimą, nepadėjo ugdyti pilietinių įgūdžių ⁸⁶. K. Lasinska teigia, kad toks netinkamas formalių tinklų (profesinių sąjungų) veikimas skatino žmones ieškoti alternatyvų – t. y. paraleliai kurti neformalius tinklus. Tirdama Lenkijos atvejį, autorė išskiria dvi neformalių tinklų alternatyvas: a) gyvenimo „privatizavimas“ ir b) laikini (angl. *provisional*) arba instrumentiniai tinklai. Gyvenimo „privatizavimas“ suvokiamas kaip išgyvenimo sprespaudos sąlygomis strategija, kai pasitraukiama iš viešosios sferos ir susitelkiama į privačią – šeimą, artimuosius, draugus. Teigiama, kad toks izoliavimasis savo aplinkoje lemia bendradarbiavimo tarp visuomenės narių stygių, stipriai atsilikimo (angl. *backwardness*) efektą. Kita vertus, laikinų arba instrumentinių ryšių tinklų kūrimas veikė kaip priemonė spręsti

84 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 04 28], taip pat žr. 1 lentelę.

85 Agnieszka Hunka ir Wouter T. De Groot, „Participative Environmental Management and Social Capital in Poland“. *Social Geography* 6, no. 1 (2011), 40.

86 Katarzyna Lasinska, *Social Capital in Eastern*, 63–64.

dėl prekių ir paslaugų stygiaus disfunkcionalioje rinkoje sukeltas problemas. Tokie tinklai – kaip ir gyvenimo „privatizavimas“ – negali būti laikomi kuriančiais visuomenės socialinį kapitalą, nes juose atsirandantis socialinis pasitikėjimas nėra perduodamas (angl. *transferable*): kadangi tinklai sukurti tam tikram individualiam poreikiui tenkinti, juose atsirandantis pasitikėjimas ne virsta viešąja gėrybe, bet lieka individualiame lygmenyje kaip „asmeninis“ socialinis kapitalas⁸⁷. Be to, galima pastebėti, kad toks „asmeninis“ socialinis kapitalas gali būti naudojamas ir kaip įrankis korupcijai ar nepotizmui⁸⁸ (giminystės ryšiais susijusių asmenų paskyrimu į tam tikras pareigas) – tai, nors ir nebūtinai, vis dėlto gali prisidėti prie demokratijos nuosmukio procesų.

Tiesa, kalbant apie sovietinės sprespaudos ir kartu rezistencijos jai patirtį, galima atsigręžti ir kiek toliau nei šiame rašto darbe tiriamas laikotarpis. Šiuo atveju galima pastebėti ryškų savanoriško dalyvavimo profesinėje sąjungoje pavyzdį, kurį galima sieti su teigiamu socialiniu kapitalu, – tai nepriklausomos savivaldžios (angl. *self-governing*) Gdanskio laivų darbininkų profesinės sąjungos „Solidarumas“ pagrindu susikūręs judėjimas. Nors didžiausias jo aktyvumas siejamas su XX a. 9 deš. ir smarkiai krito atkūrus nepriklausomybę, judėjimas gerai atskleidžia jo narių išpareigojimą ir bendrą kolektyvinį veiksma streikuojant ir nepaisant jiems gresiančių sankcijų⁸⁹. Tad nors narystės asociacijose aktyvumas Lenkijoje tiriamu laikotarpiu palyginti žemas, negalima teigti, kad jo apraiškų šalyje nebūta anksčiau.

Pilietiniai kolektyviniai veiksmai: dalyvavimas demonstracijose, boikotuose, neoficialūs streikai, peticijos. Nepaisant žemų

87 *Ibid.*, 66–68.

88 Agnieszka Hunka ir Wouter T. De Groot, „Participative Environmental Management and Social Capital in Poland“, 40.

89 Margaret R. Somers, „Let Them Eat Social Capital: Socializing the Market Versus Marketizing the Social“. *Thesis Eleven* 81, no. 1 (2005), 16–17.

rodiklių struktūrinėje socialinio kapitalo dedamojoje (dalyvavimas įvairiose asociacijose), į pilietinį veiksmą orientuota dedamoji Lenkijoje rodo kiek aukštesnius rezultatus. Pavyzdžiui, EVALUE duomenimis, demonstracijose Lenkijoje visais tirtais laikotarpiais dalyvauja apie pusę gyventojų (pvz., 1990 m. 55,80 %, 2017 m. 50,17 %) – Europos kontekste pagal šį rodiklį Lenkija patenka į „vidutinę“ kategoriją, o 1990 m. netgi į antrą nuo viršaus aktyvumo demonstracijose kategoriją tarp žemyno valstybių. Taip pat galima pastebėti, kad nors 1990 m. (55,82 %) ir 1999 m. (51,02 %) Lenkija buvo viena iš mažiausių aktyvumą kalbant apie peticijų pasirašymą demonstravusių valstybių, 2008 m. (71,56 %) ir 2017 m. (69,62 %) ji jau patenka tarp aktyvesniųjų šalių peticijų klausimu. Tiesa, dalyvavimo neoficialiuose streikuose (pvz., 1990 m. 21,02 %, 2017 m. 22,23 %) ir boikotuose (pvz., 1990 m. 29,60 %, 2017 m. 30,75 %) procentas vėlgi vienas mažesnių Europoje⁹⁰.

Iš tiesų, kolektyvinių pilietinio veiksmo apraiškų, tokių kaip protestai, šalyje būta nemažai. Pavyzdžiui, G. Ekiertas ir J. Kubikas savo tyrime teigia, kad per pirmuosius penkerius (1989–1993 m.) demokratijos konsolidavimo metus Lenkijoje vyko daug daugiau protestų ir jie truko ilgiau nei kitose šių mokslininkų tirtose Rytų ir Vidurio Europos regiono šalyse⁹¹. Sekant „Solidarumo“ judėjimo pavyzdžiu, įvairios protesto formos visuomenėje tapo vis labiau matomos kaip tinkamas būdas išreikšti kolektyvinius nusivylimus (angl. *grievances*). Pastebima, kad 1992 m. streikai, demonstracijos ir valstybės sprendimų boikotai šalyje sulaukė didžiausio visuomenės pritarimo nuo 9 deš. vidurio, o platus palaikymas „ardantiems“ (angl. *disruptive*) protestams ir streikams siejamas su jau minėto

90 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 04 28], taip pat žr. 1 lentelę.

91 Grzegorz Ekiert ir Jan Kubik, „Collective Protest in Post-Communist Poland, 1989–1993: a Research Report“. *Communist and Post-Communist Studies* 31, no. 2 (1998), 92.

„Solidarumo“ judėjimo palikimu⁹². Referuojant į anksčiau aptartą platesnį piliečių dalyvavimą profesinėse sąjungose galima pastebėti, kad 1989–1993 m. didžiausią protestuotojų dalį sudarė būtent pramonės darbininkai ir viešojo sektoriaus darbuotojai, kurių reikalavimai buvo daugiausia ekonominio pobūdžio. Todėl tyrėjai pagrindinę aktyvią takoskyrą šalyje 1989–1993 m. laikotarpiu įvardija taip: *valstybė versus jos pačios darbuotojai*⁹³. Gan sėkmingą visuomenės mobilizavimąsi protestams galima pastebėti ir laikotarpiu po PiS atėjimo į valdžią 2015 m. Įdomu, jog nors jau anksčiau rašto darbe minėtos PiS reformos Lenkijoje sumažino pilietines ir, *inter alia*, moterų teises, kartu jos sukėlė nemažą pasipiktinimą, tokiu būdu atgaivindamos aktyvizmo šaknis ir paskatindamos anksčiau apolitiškus piliečius įsitraukti į protestus ir taip išreikšti savo poziciją⁹⁴. Pavyzdžiui, protestų bangą sukėlė po 2015 m. rinkimų priimtos teismų sistemos reformos⁹⁵. Kiek vėliau, 2016 m. spalio 3 d., Lenkijoje vyko masinis moterų protestas (dar žinomas kaip „Juodasis protestas“ arba „Juodasis pirmadienis“ dėl protestuotojų dėvėtų juodos spalvos drabužių), kuriuo jos siekė kovoti už savo teises po to, kai Lenkijoje buvo paskelbtas abortus beveik visiškai draudžiantis įstatymas⁹⁶. Protestai atsinaujino 2021 m. rugsėjį po to, kai

92 *Ibid.*, 94.

93 *Ibid.*, 100–101, 106.

94 Elżbieta Korolczuk, „Explaining mass protests against abortion ban in Poland: the power of connective action“. *Zoon politikon* 7, no. 7 (2016): 91–113, cituota iš Bogumila Hall, „Gendering Resistance to Right-Wing Populism: Black Protest and a New Wave of Feminist Activism in Poland?“. *American behavioral scientist* 63, no. 10 (2019), 4.

95 The Guardian, „Tens of thousands march in Warsaw against ‘democratorship’ government“, The Guardian, 2015. <<https://www.theguardian.com/world/2015/dec/12/poland-thousands-march-warsaw-against-democratorship-government>> [žiūrėta 2023 04 30].

96 Agnieszka Król ir Paula Pustułka, „Women on strike: mobilizing against reproductive injustice in Poland“. *International Feminist Journal of Politics* 20, no. 3 (2018), 9.

mirė besilaukianti moteris – teigiama, jog taip atsitiko todėl, kad dėl galiojančio griežto abortų įstatymo daktarai bijojo imtis reikiamų veiksmų jos gyvybei išgelbėti⁹⁷. Be to, verta paminėti ir 2019 m. vykusį gan plataus masto mokytojų streiką šalyje, kurį sukėlė nesėkmingi bandymai susitarti su vyriausybe dėl atlyginimų kėlimo⁹⁸.

Taigi, atsižvelgiant į žemą narystę asociacijose, tačiau pakankamai aukštą pilietinių veiksmų kriterijaus pasireiškimą, taip pat struktūrinės ir pilietinio veiksmo dedamųjų tarpusavio sąveiką (pvz., siejant dalį protestų su labiau į individualius poreikius orientuotais reikalavimais), galima daryti išvadą, kad bendrai *kolektyvinis* socialinis kapitalas Lenkijoje yra žemesnio-vidutinio stiprumo.

4.1.4. Kultūriniai faktoriai

2 LENTELĖ. Kultūriniai rodikliai Lenkijoje, proc., EVALUE duomenys⁹⁹

Lenkija	1990	1999	2008	2017
<i>Religija</i>				
Religijos svarba	88,54	83,86	75,34	78,92
Pasitikėjimas Bažnyčia	83,78	69,27	65,25	56,38
<i>Demokratija</i>				
Iš sąrašo pasirinktas dešimties metų tikslas: suteikti žmonėms daugiau įtakos priimant svarbius valdžios sprendimus.	51,19	52,87	52,67	64,19
Geriausia politinė sistema: demokratija	N/A	83,72	86,31	89,94
Geriausia politinė sistema: stiprus lyderis, neribojamas parlamento ir rinkimų	N/A	22,15	21,40	17,30
Demokratijos - autokratijos preferencija	N/A	N/A	N/A	66,49

97 BBC, „Poland clarifies abortion law after protests of mother’s death“, BBC, 2021. <<https://www.bbc.com/news/europe-59206683>> [žiūrėta 2023 04 30].

98 Reuters, „Polish teachers strike over pay after talks with government fail“, Reuters, 2019. <<https://www.reuters.com/article/us-poland-strike-idUSKC-N1RKoPV>> [žiūrėta 2023 05 01].

99 <https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html?fbclid=IwAR3Gmkl7e-s8W9b5w1OEVwPR-CSf8_-vXEte7uZPRHMTwlZ4b2Npzjcdk9WQ>.

Religijos įtaka valstybėje. Atsižvelgiant į EVALUE duomenis, galima pastebėti, kad religija Lenkijoje plačiai pripažinta ir svarbi. Nors žmonių, manančių, kad Bažnyčia svarbi, statistiškai sumažėjo (nuo 88,54 % 1990 m. iki 78,92 % 2017 m.), visgi didžioji dauguma valstybės piliečių yra aktyvesni religinės bendruomenės nariai¹⁰⁰. Lenkijoje stebima stiprėjanti politinė ir religinė „sosto ir altoriaus“ sąjunga, ypač valdant PiS. Iki 2015 m. Bažnyčia vienareikšmiškai rėmė dešiniųjų koaliciją, į kurios gretas įeina ir PiS, o Bažnyčios kunigų bendruomenė propagavo nuomonę, kad asmens politinis pasirinkimas nėra vien tik asmeninis reikalas. Bažnyčia aiškiai agitavo už dešiniąsias partijas tiesiogiai per mišias pasisakydama politiniais klausimais ar net dalindama lankstinukus pamaldų metu¹⁰¹. Vis dėlto PiS palaikymas nestebina, nes partija ir Bažnyčia dalinasi panašiomis konservatyviomis vertybėmis, nuomone socialiniais klausimais, turi bendrą šalies tapatybę ir moralės viziją¹⁰². Kritikai teigia, kad toks Bažnyčios kišimasis į politinį valstybės gyvenimą kelia pavojų valstybės autonomijai ir jos demokratinėms institucijoms. Tai gali liudyti ribojamos moterų ir LGBTQ+ bendruomenės teisės. 2015 m. prasidėjus antiviešybinėms demonstracijoms, Bažnyčia stojo ginti Vyriausybę, pasisakydama, kad reikia atsakyti pastangų įdiegti socialinius pokyčius, nes tie, kurie siekia tolerancijos, dažniausiai yra mažiausiai tolerantiški, o tie, kurie siekia lygybės, yra žiauriausi valdovai¹⁰³. Taigi, PiS partija bando apeliuoti į didesnę piliečių skaičių valstybėje, kadangi ji skleidžia idėjas, kurios atitinka Bažnyčios ideologiją. Visgi, lyginant 1990 m. ir 2017 m., pasitikėjimas pačia Bažnyčia yra gerokai sumažėjęs (net

100 *Ibid.*

101 Piotr Żuk ir Paweł Żuk, „Dangerous Liaisons between the Catholic Church and State: the religious and political alliance of the nationalist right with the conservative Church in Poland“. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 27, no. 2–3 (2019): 191–212.

102 *Ibid.*, p. 198–200.

103 *Ibid.*, p. 199.

27,4 procentinio punkto)¹⁰⁴. Tokių pokyčių galėjo lemti tai, kad patys žmonės religijai teikia mažesnę svarbą. Visgi, dėl vis dar vyraujančio Katalikų Bažnyčios populiarumo visuomenėje ir PiS propaguojamų tradicinių vertybių, sutampančių su Bažnyčios institucija, galima teigti, kad ji turi politinės įtakos Lenkijos visuomenėje.

Postsovietinis kontekstas. Nors formaliai Lenkija nebuvo Sovietų Sąjungos dalis, ji pateko į SSRS įtakos zoną; šis sovietinis palikimas pastebimas žvelgiant į lūkesčius dėl centralizuotos valdžios ir stiprios valstybės. Komunizmo patirtis galėjo sukelti nostalgiją tam tikrai visuomenės grupei, kuri pradėjo skeptiškai vertinti liberaliosios demokratijos principus ir vertybes¹⁰⁵. Tai prisidėjo prie nuolatinių diskusijų apie valstybės vaidmenį visuomenėje: vieni pasisako už stiprią valstybę, kiti – už didesnes asmens laisves ir labiau apribotą valdžią. Būtų galima teigti, kad ir PiS naudoja tam tikras taktikas, pasiskolintas iš sovietinių laikų: tai geriausiai atspindi stipri struktūrų centralizacija ir absoliutinės lyderystės stilius¹⁰⁶.

Stipraus lyderio poreikis visuomenėje. Manoma, kad demokratijos nuosmukiui svarbus ir pačių piliečių noras turėti centralizuotą ir greitai reaguojančią valdžią ar lyderį. Svarbu paminėti, kad nuo 1999 m. didėja procentas manančių, kad geriausia politinė sistema – demokratija (nuo 83,72 % apklaustųjų 1999 m. iki 89,45 % 2017 m.). Galima palyginti su priešinga nuomone, kad geriausia politinė sistema – ta, kuri turi stiprų lyderį priešakyje: 1998 m. taip manė 22,15 % apklaustųjų, 2008 m. 21,40 %, 2017 m. 17,30 %¹⁰⁷. Iš šių duomenų galime suprasti, kad Lenkijos visuomenė demokratiją

104 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 05 13].

105 Mitchell A. Orenstein ir Bojan Bugarič, „Work, family, Fatherland: the political economy of populism in central and Eastern Europe“. *Journal of European Public Policy* 29, no. 2 (2022): 176–195.

106 Bartek Pytlas, „Party organisation of PiS in Poland: Between electoral rhetoric and absolutist practice“. *Politics and Governance* 9, no. 4 (2021): 340–353.

107 <https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html?fbclid=IwAR3Gmkl7es8W9b5w1OEVwPR-CSf8_-vXEte7uZPRHMTwLZ4b2Npzjcdk9WQ>.

mato kaip geriausią valdymo formą. Tai įrodo ir šalyje dažnai vykstantys protestai, nukreipti prieš Vyriausybę. Pastebėtas skirtumas tarp protestų prieš PiS atėjimą į valdžią ir po jo: prieš tai buvęs noras gerinti savo gyvenimo sąlygas keičiamas noru saugoti demokratiją valstybėje¹⁰⁸. Tad šalyje neįmanoma „stiprios rankos“ lyderiui palankios nuotaikos.

Taigi, nors tikėjimas Lenkijos visuomenėje ypač svarbus ir religinė bendruomenė akivaizdžiai išreiškia palaikymą dabartinei Vyriausybei, visuomenės nuotaikos, ypač nuo 2017 m., indikuoja palankumą demokratinėms vertybėms, žodžio laisvės poreikį. Tad galime daryti išvadą, kad demokratijos nuosmukis nėra visuomenėje vyraujančių politinių įsitikinimų įgalintas procesas.

4.2. Čekija: kintamųjų analizė

4.2.1. Teisinė sistema ir teisiniai saugikliai

Čekijos teisinė sistema, išskyrus kelis išimtinius atvejus¹⁰⁹, yra nepriklausoma. Galima išskirti tris esminius teisinius saugiklius: 1) Konstitucija 2) Konstitucinis Teismas, 3) teismų prezidentai.

Konstitucija. 1992 m. Čekija referendumu patvirtino Konstituciją. Lyginant su kitomis konstitucijomis, tai yra savo apimtimi gana nedidelis dokumentas¹¹⁰, bet tai netrukdo įtvirtinti principų, reikalingų demokratinio režimo stabilumui ir išlikimui užtikrinti.

108 Bogumila Hall, „Gendering resistance to right-wing populism: Black protest and a new wave of feminist activism in Poland?“. *American behavioral scientist* 63, no. 10 (2019): 1497–1515.

109 <<https://www.oecd.org/daf/anti-bribery/independence-of-prosecutors-is-a-serious-concern-in-czech-republic-following-allegations-of-government-pressure.htm>> [žiūrėta 2023-05-31].

110 Milos Calda, „Constitution-Making in Post-Communist Countries: A Case of the Czech Republic“. *A panel of the Center for the Study of the Constitution at the American Political Science Association Convention, Atlanta, Georgia*, vol. 2, no. 5, 1999.

Pirmajame Konstitucijos skyriuje įtvirtinti fundamentalūs principai. Pirmasis Konstitucijos straipsnis skelbia, kad Čekija yra demokratinė respublika, valdoma įstatymų (angl. *rule of law*)¹¹¹. Be šio straipsnio, teisiniais saugikliais galime laikyti šiuos principus: pagarba tarptautinei teisei (1 str.), tautos suverenumo principas, (2 str.), lygybė prieš įstatymą (2 str.), parlamentarizmas (5 str.), mažumų apsauga (6 str.), konstitucingumo principas (9 str.). Taip pat į Konstitucijos sudėtį įeina ir Fundamentalųjų teisių ir laisvių chartija¹¹². Be to, Konstitucijos keitimo procesas nėra lengvas: aktui patvirtinti Konstitucija reikalauja $\frac{3}{5}$ abiejų Parlamento rūmų narių balsų. Tiesa, šalies Konstitucinis Teismas gali šį pakeitimą ir anuliuoti¹¹³. Taigi, Čekijos Konstitucija įtvirtina daugelį liberaliajai demokratijai būdingų principų.

Konstitucinis Teismas. Čekijos Konstitucinis Teismas (ček. *Ústavní soud České republik*, toliau – ČKT) yra specializuotas teismas, kuris atlieka konstitucingumo kontrolę¹¹⁴. Ji veikia pagal Europoje paplitusį Hanso Kelseno modelį¹¹⁵ (jis pristatytas 4.1.1 skyriuje).

Pagal Čekijos Respublikos Konstituciją, ČKT turi teisę anuliuoti statutus ir kitus teisės aktus, jei jie kertasi su Konstitucija, spręsti savivaldos ir nacionalinės valdžios konfliktus, skundus dėl valdžios organų vykdomų Konstitucijoje garantuojamų teisių ir laisvių pažeidimų, sprendžia dėl to, ar parlamentaro sveikatos būklė leidžia toliau eiti pareigas, sprendžia dėl politinės partijos

111 Čekijos Respublikos Konstitucija, 1 str.

112 Constitutional act No. 2/1993 Coll. as amended by constitutional act No. 162/1998 Coll.

113 David Kosař, „Politics of judicial independence and judicial accountability in Czechia: bargaining in the shadow of the law between court presidents and the ministry of justice“. *European Constitutional Law Review* 13, no. 1 (2017): 103.

114 Žr. p. 53.

115 Žr. ten pat.

panaikinimo, jei šios veiksmai ir pozicijos kertasi su konstitucine santvarka, dalyvauja apkaltos procese¹¹⁶.

Pagal Konstituciją, ČKT sudaro penkiolika teisėjų, kurie dešimčiai metų skiriami Respublikos Prezidento, Senato (aukštieji parlamento rūmai) pritarimu. ČKT yra nepriklausomas ir išlaiko didelę įtaką teisinėje sistemoje ir valstybės valdyme apskritai. Tai galima paaiškinti keliais faktoriais. Pirma, Čekijos partinė sistema yra labai fragmentuota. Valdančiosios koalicijos, įskaitant A. Babišo populistinę Vyriausybę, yra per silpnos vykdyti „atakas“ prieš ČKT¹¹⁷. Antra, šis teismas turi didelį visuomenės palaikymą: tai daro politinės valdžios kišimasi ar nepritarimą ČKT politiškai brangų¹¹⁸. Trečia, institucinis dizainas sukurtas taip, kad ČKT teisėjus skiriantys veikėjai negalėtų šios savo galios išnaudoti politiniams tikslams¹¹⁹. Geras to pavyzdys – ČKT teisėjus patvirtina Senatas, kuris dėl savo rinkimų sistemos yra nepriklausomas nuo esančios valdžios. Be to, Senatas yra ideologiškai pliuralus, o tai atspindi ir ČKT ideologiniame pliuralume¹²⁰. Taigi, ČKT turi ideologiškai įvairią sudėtį ir išlaiko liberaliosios demokratijos sargo moralinį vaidmenį. Tai suponuoja demokratinį atsparumą (angl. *resilience*)¹²¹. ČKT galima vadinti aktyvistiniu teismu, nes jis nevensia kištis į tokias situacijas, kurios yra politiškai reikšmingos, ir netgi drausti veiksmų, kuriuos, teigiama, Konstitucija nebūtinai

116 Čekijos Respublikos Konstitucija, 1992, 87 straipsnis.

117 David Kosař, „Politics of judicial independence and judicial accountability in Czechia: bargaining in the shadow of the law between court presidents and the ministry of justice“. *European Constitutional Law Review* 13, no. 1 (2017): 103.

118 Hubert Smekal, Jaroslav Benák ir Ladislav Vyhnánek, „Through selective activism towards greater resilience: the Czech Constitutional Court's interventions into high politics in the age of populism“. *The International Journal of Human Rights* 26, no. 7 (2022): 1240.

119 *Ibid.*, 1240.

120 *Ibid.*, 1235–1236.

121 *Ibid.*, 1240.

draudžia¹²². Tiesa, šis aktyvizmas pasireiškia tik tose situacijose, kurios susijusios su Konstitucijos struktūra, bet ne su kultūriniais klausimais, kaip, pavyzdžiui, LGBTQ+ padėtis visuomenėje¹²³. Galime teigti, kad jautrių moralės temų vengimas padeda teismui išlaikyti visuomenės palaikymą – tai stiprina jo nepriklausomybę ir atsparumą.

Verta paminėti vieną naujausių ČKT aktyvizmo atvejų – A. Babišo Vyriausybės valdymo metu įvykdytą sprendimą – 2021 m. ČKT sprendimą dėl rinkimų sistemos¹²⁴. ČKT nusprendė, kad naujai patvirtintas rinkimų sistemos įstatymas prieštarauja Konstitucijos numatomo proporcingumo principui. Sprendimas buvo suformuluotas taip, kad būsimos rinkimų sistemos nebegalės būti palankesnės stipresnėms partijoms. Be abejonės, Vyriausybė nebuvo patenkinta šiuo sprendimu, bet ČKT jokio atsako kol kas nesulaukė¹²⁵. Galima teigti, kad tai pavyzdys, įrodantis, kad ČKT veikia kaip saugiklis: šiuo atveju buvo saugoma sąžininga konkurencija tarp politinių partijų.

Teismų prezidentai. Skirtingai nei didžioji dalis posovietinės Rytų Europos, Čekijos teisinė sistema neturi institucijos, atsakingos už teismų ir teisėjų nepriklausomybę¹²⁶. Šį vaidmenį Čekijoje atlieka visų teismų prezidentai (Čekijoje teismų pirmininkai vadinami teismų prezidentais). Jie, kaip ir ČKT, turi didelę įtaką Čekijos teisinėje sistemoje, taip pat yra palankiai vertinami visuomenės¹²⁷. Anksčiau

122 *Ibid.*, 1236.

123 *Ibid.*, 1239.

124 Judgment of the Czech Constitutional Court of 2 February 2021, Pl.ÚS 44/17, Grand Election Judgement II.

125 Hubert Smekal, Jaroslav Benák ir Ladislav Vyhnánek, „Through selective activism towards greater resilience: the Czech Constitutional Court’s interventions into high politics in the age of populism“. *The International Journal of Human Rights* 26, no. 7 (2022): 1239.

126 David Kosař, „Politics of judicial independence and judicial accountability in Czechia: bargaining in the shadow of the law between court presidents and the ministry of justice“. *European Constitutional Law Review* 13, no. 1 (2017): 97.

127 *Ibid.*, 153.

teisingumo ministrai *de jure* galėdavo nušalinti teismo prezidentą, tačiau nedirsdavo, nes dėl teismų prezidentų populiarumo toks sprendimas lemtų didelę politinę kainą. Vėliau teismų prezidentai taip išplėtė savo įtaką, kad ČKT išvis panaikino teisingumo ministro galią juos nušalinti¹²⁸. Pagrindinės tokios teismų prezidentų galios priežastys – tai, kad jų kadencijos daug ilgesnės nei teisingumo ministrų, ir tai, kad teismų prezidentai yra labiau informuoti apie padėti teismuose¹²⁹, tad dėl šios informacijos asimetrijos daugelis teisingumo ministrų perleidžia teismų prezidentams savo galias, tokias kaip kandidatų nominavimas į teisėjų postus¹³⁰.

Taigi, Čekija turi teisinių saugiklių, kurie sėkmingai atlaikė demokratijos nuosmukio pavojų. Tam sąlygas sudaro maža politinės valdžios įtaka teisinėje sistemoje. Didžioji dalis įtakos yra palikta teismų prezidentams ir ČKT.

4.2.2. Ekonominė nelygybė

Čekijos perėjimas iš kontroliuojamos rinkos į laisvą taip pat dažnai charakterizuojamas kaip „šoko terapija“, kuri galbūt yra netgi grynesnės formos nei Lenkijoje¹³¹. Tačiau tyrėjai pastebi, jog, nepaisant staigaus perėjimo, bent jau pirmuosius 5 metus (1989–1993 m.) pajamų nelygybė dėl Čekijos vyriausybės vykdomos perskirstymo politikos pakilo viso labo 0,012 punkto (nuo 0,162 iki 0,174), panašiai kaip kitoje sėkmingo perėjimo šalyje Slovakijoje (nuo 0,157 iki 0,168)¹³². Žinoma, ekonominė transformacija sukėlė ir neigiamų padarinių. Pavyzdžiui, 1996 m. Čekijoje kilo eko-

128 *Ibid.*, 107–108.

129 *Ibid.*, 99.

130 *Ibid.*, 102.

131 Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?*, 363.

132 Thesia I. Garner ir Katherine Terrell, „A Gini decomposition analysis of inequality in the Czech and Slovak Republics during the transition“, *Economics of Transition* 6, No. 1 (1998): 33.

nominė krizė¹³³. Žvelgiant į kiek ilgesnę perspektyvą, ekonominė nelygybė šalyje išaugo, nors ir išliko viena mažiausių lyginant su kitomis transformaciją patyrusiomis valstybėmis¹³⁴ ar netgi žvelgiant visos ES mastu.

Tą galime pastebėti ir iš jau aptarto 2 grafiko. Čekijos Gini indeksas žymiai mažesnis nei Lenkijos ar Vokietijos. Be to, Čekijos atveju tyrėjai nekvestionuoja šio indekso patikimumo, tačiau net jei ir jis iškreiptų situaciją, kaip matėme, Lenkijoje netikslumų laipsnis yra labai didelis, tad vargu, ar situacija galėtų kardinaliai pasikeisti įtraukus kitokius pajamų ar nelygybės formos skaičiavimo būdus. Be to, svarbu paminėti, kad įvairios tarptautinės institucijos Čekiją vertina kaip vieną iš labiausiai ekonomiškai egalitariškų valstybių. Pavyzdžiui, 2018 m. TVF personalo diskusijų pažymyje „Inequality and Poverty Across Generations in the European Union“ pastebima, kad „Čekijoje nelygybė ir skurdo rizikos lygis yra vieni mažiausių ES ir EBPO, o šalies socialinės išlaidos, palyginti su BVP, išlieka mažesnės už vidurkį ir daugiausia skiriamos pensijoms. Mažą nelygybės lygį galima paaiškinti perskirstymo politika, skirta mažas pajamas gaunančioms ir labiausiai skurdo riziką patiriančioms grupėms.“¹³⁵ Europos Komisijos 2019 m. Čekijos ataskaitoje pažymima, kad nepaisant partikuliariesnių nelygybės apraiškų (pvz., lyčių nelygybė, nelygybė tarp regionų), žvelgiant bendrai, pajamų nelygybė šalyje žema: „2017 m. 20 % turtingiausių gyventojų pajamos buvo maždaug 3,4 karto didesnės už 20 % skurdžiausių gyventojų pajamas, tai yra gerokai mažesnis rodiklis nei 5,1 karto ES. Nuo 2005 m. šis santykis išliko stabilus, nes realiosios disponuojamos namų ūkių pajamos augo palyginti tolygiai įvairiose pajamų

133 Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?*, 363–364.

134 Martin Kahanec et al., „Gini Country Report: The Czech Republic and Slovakia“. *CELSI Research Report*, No. 7 (2013), 3.

135 Tingyun Chen et al., *Inequality and poverty across generations in the European Union* (International Monetary Fund, 2018), 22.

grupėse.¹³⁶ Tad iš esmės galima teigti, kad ekonominė nelygybė šalyje yra žema.

Verta apžvelgti, ar dėl žemesnės ekonominės nelygybės ir patys gyventojai ne taip dažnai vertina tai kaip problemą, kuri turėtų būti valstybės dėmesio centre. EVALUE duomenimis, 2017 m. 49,09 % apklaustųjų teigė, kad Vyriausybė turi sumažinti pajamų nelygybę (plg. Lenkijoje 71,14 %)¹³⁷. Tad galime nedrąsiai ekstrapoliuoti, jog mažesnė faktinė ekonominė nelygybė atitinkamai lemia, kad mažiau žmonių įžvelgia tai kaip problemą.

Taigi, nepaisant „šoko terapijos“ pobūdžio perėjimo į laisvąją rinką, Čekijoje ekonominė nelygybė ilgojo laikotarpio perspektyvoje išliko bene mažiausia visoje Europoje. Tokį rezultatą, be kita ko, padėjo pasiekti valdžios vykdoma redistribucinė politika. Galiausiai galime pastebėti, jog dėl nedidelės ekonominės nelygybės lygio ir patys Čekijos piliečiai nėra linkę taip sureikšminti šios problemos. Tad, vertinant bendrai, ekonominę nelygybę Čekijoje galima įvardyti kaip mažą.

4.2.3. *Socialinis kapitalas*

Nagrinėjant socialinį kapitalą Čekijoje, neišvengiamai reikia pradėti žvelgiant šiek tiek toliau istorine prasme, kai Čekija ir Slovakija sudarė bendrą politinį vienetą – Čekoslovakiją. XX a. 9 deš. pabaigoje Čekoslovakija dar buvo laikoma viena iš labiausiai represinių Rytų Europos šalių, ypač po 1968 m. „Prahos pavasario“ įvykių ir žiauraus sovietų valdžios įvykdyto jų numalšinimo. Nepaisant to, 1989 m. vykusio pilietinės visuomenės įkvėpta „Aksominė revoliucija“ lėmė kardinalius pokyčius nutraukdama autoritarizmo periodą Čekoslovakijoje¹³⁸. Kaip bene esminę struktūrinę sąlygą, palankią tokiam

136 Europos Komisija, „Country Report Czech Republic 2019“, 9.

137 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 04 28].

138 Daniel P. Ritter, „Civil Society and the Velvet Revolution: Mobilizing for Democracy in Czechoslovakia“. *EUI SPS, COSMOS*, no. 4 (2012), 5.

visuomenės mobilizavimuisi šalyje, D. Ritteris įvardija Helsinkio baigiamąjį aktą (1975 m.), kuriuo komunistinis blokas tam tikra prasme įsipareigojo žmogaus teises gerbiančiai sistemai (angl. *committed to a framework of human rights*). Kartu su M. Gorbačiovo vykdymomis „atvirumo“ (*glasnost*) ir „persitvarkymo“ (*perestroika*) politikomis šis įsipareigojimas labiau atsižvelgti į žmogaus teises atvėrė galimybių langą pilietinei visuomenei mobilizuotis¹³⁹. Nors globalios politikos požūriū slygos visoms komunistinio bloko valstybėms buvo gan panašios, ne visų jų visuomenės sugebėjo susiorganizuoti į tokio didelio masto ir plataus poveikio judėjimus, kaip „Aksominė revoliucija“ Čekoslovakijoje. Šis aspektas ypač įdomus atsižvelgiant į D. Ritterio teiginį, kad Čekoslovakijos pilietinė visuomenė ėmė vystytis gerokai vėliau (1968-ųjų „Prahos pavasari“ jis sieja su „iš viršaus į apačią“ pobūdžio partijos lyderių organizacija, o ne su iš visuomenės kylančiu judėjimu), nei tai įvyko Vengrijoje ir Lenkijoje¹⁴⁰.

3 LENTELĖ. Socialinio kapitalo rodikliai Čekijoje, proc., EVALUE duomenys¹⁴¹

Čekija	1990	1999	2008	2017
Jaučia, kad apskritai gali pasitikėti žmonėmis	26,07	23,87	30,61	22,37
<i>Narystė asociacijose</i>				
Narystė edukacinėse, meno, muzikos ar kultūrinėse organizacijose	5,60	10,23	10,65	19,22
Narystė sporto ar rekreacijos asociacijose	17,78	22,69	20,56	37,79
Narystė aplinkosauginėse ar gyvūnų teisių grupėse	N/A	6,62	5,89	12,17
Narystė profesinėse sąjungose	24,09	10,47	6,10	7,93
Narystė profesinėse asociacijose	6,50	5,75	4,60	10,11
<i>Pilietiškas / rūpestis bendruomenės reikalais</i>				
Dalyvavimas demonstracijose	77,85	69,42	53,65	54,54
Dalyvavimas neoficialiuose streikuose	46,59	39,05	29,65	31,74
Dalyvavimas boikotuose	39,13	39,42	35,36	33,94
Peticijų pasirašymas	80,33	85,42	68,47	70,84

139 *Ibid.*, 8–11.

140 *Ibid.*, 15.

141 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 04 28].

Pirmiausia aptartinas žvelgiant iš kultūrinės ir į savirefleksiją orientuotos perspektyvos aktualus žmonių, kurie mano, jog bendrai gali pasitikėti kitais žmonėmis, procentas šalyje. Remiantis 3 lentelėje pateiktais duomenimis galima pastebėti, kad šis rodiklis Čekijoje nėra ypač aukštas – jis svyruoja tarp maždaug penktadaliu ir trečdaliu visuomenės skirtingais tyrimo laikotarpiais (pvz., 2008 m. 30,61 %, o 2017 m. 22,37 %). Bendrame žemyno kontekste šalis patenka tarp sąlyginai žemą tokio socialinio pasitikėjimo rodiklį turinčių valstybių.

Asociacijų gyvenimo aktyvumas ir tinklų tankumas. Pradedant nuo struktūrinio pobūdžio socialinio kapitalo aspektų, galima pastebėti, kad narystės įvairiose asociacijose ir organizacijose rodikliai statistiniu požiūriu Čekijoje yra vidutinio lygmens arba aukšti, jei lygintume su Europos kontekstu. Pavyzdžiui, lyginant su kitomis žemyno šalimis, narystė edukacinėse, menų, muzikos ar kultūros asociacijose vidutinio aukštumo (pvz., 1999 m. 10,23 %, 2017 m. 19,22 %), o narystė sporto ar rekreacinėse asociacijose gan aukšta (pvz., 1999 m. 22,69 %) arba labai aukšta (pvz., 2017 m. 37,79 % – šiuo laikotarpiu šalis patenka į paties didžiausio priklausymo tokioms asociacijoms Europoje kategoriją). Nors dalyvavimas aplinkosaugos ar gyvūnų teisių organizacijose šalyje XX a. 10 deš. – XXI a. pr. palyginti mažas (1999 m. 6,62 %, 2008 m. 5,89 %), toks aktyvumas aptariamam laikotarpiu būdingas beveik visoms žemyno šalims. Vis dėlto 2017 m. narystė tokiose organizacijose Čekijoje jau paplitusi (12,17 %) ir patenka į „vidutinę“ kategoriją Europoje. Narystė profesinėse sąjungose (angl. *trade unions*) visose keturiose tyrimo bangose bendrame kontekste Čekijoje maža (pvz., 1999 m. 10,47 %, 2017 m. 7,93 %). Vis dėlto dalyvavimas profesinėse asociacijose (angl. *professional associations*) vienas didesnių, palyginti su kitomis regiono valstybėmis (pvz., 1999 m. 5,75 %, 2017 m. net 10,11 %) ¹⁴².

142 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 04 28], taip pat žr. 3 lentelę.

Nors EVALUE duomenų bazėje nėra informacijos apie narystę aplinkosaugos grupėse Čekijoje 1990 m., žvelgiant iš kokybinės perspektyvos galima matyti, kad tokios organizacijos šiuo laikotarpiu buvo palyginti svarbios. A. Faginas pastebi, kad keli mėnesiai iki „Aksominės revoliucijos“ aplinkosaugos organizacijų skaičius šalyje ženkliai išaugo. Palankią terpę tokių asociacijų plėtrai, teigiama, sukūrė spontaniškos viešos demonstracijos dėl smogo Šiaurės Bohemijoje, akademikų ir gamtosaugininkų politizavimasis valstybinėse organizacijose ir tokių grupių, kaip „Prahos motinos“ (ček. „*Pražské matky*“), kūrimasis. Tokios organizacijos padėjo susieti besiformuojantį aplinkosaugos judėjimą su platesniu disidentiniu judėjimu, o po revoliucijos atsirado ir daugybė naujų organizacijų – iki 1990 m. pradžios suskaičiuojama apie 800 grupių¹⁴³. Dėmesio verta organizacija „Hnutí DUHA“ (liet. „Vaivorykštės judėjimas“), kuri, teigiama, gerai atspindėjo to meto aplinkosauginio protesto pobūdį: jos aktyvistai atmetė formalią hierarchinę organizacinę struktūrą, pirmenybę teikdami savarankiškai aktyvistų veiklai rūpimais klausimais¹⁴⁴. Tad galima daryti prielaidą, kad minėtuju laikotarpiu aplinkosauginiai judėjimai buvo gan svarbūs ir iš esmės atitiko horizontalių santykių logika paremtą bendradarbiavimą. Kalbant apie profesines sąjungas, pastebima, kad dauguma joms priklausančių žmonių šalyje buvo susibūrę į Čekijos ir Moravijos profesinių sąjungų konfederacijai (ček. *Českomoravská konfederace odborových svazů*, toliau – ČMKOS) priklausančias profesines sąjungas. ČMKOS susikūrė pertvarkius komunistinio laikotarpio oficialias profesines sąjungas ir paveldėjo iš jų masinę narių bazę bei turtą¹⁴⁵. Pastebima, kad Rytų ir Vidurio Europos šalys rodo panašias narystės mažėjimo tendencijas, kurios

143 Adam Fagin, „Environmental Protest in the Czech Republic: Three Stages of Post-Communist Development“. *Czech Sociological Review* 8, no. 2 (2000), 141.

144 *Ibid.*, 142.

145 Martin Myant, „Trade Union Influence in the Czech Republic since 1989“, *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 46, no. 6 (2010), 889.

siejamos su struktūriniais ekonomikos pokyčiais, nepalankiais profsąjungų organizavimuisi, ir komunistinės praeities palikimu¹⁴⁶.

Pilietiniai kolektyviniai veiksmai: dalyvavimas demonstracijose, boikotuose, neoficialūs streikai, peticijos. Turėdama palyginti neblogus narystės įvairiose asociacijose rodiklius, Čekija demonstruoja gerus rezultatus ir į pilietinį veiksma orientuotos dedamosios atžvilgiu. EVALUES duomenimis, demonstracijose Čekijoje visais tirtais laikotarpiais dalyvauja daugiau nei pusė gyventojų: 1990 m. (77,85 %) Čekija patenka į aukščiausią demonstracijose dalyvaujančių piliečių procentą turinčių šalių kategoriją Europoje, rodiklis išlieka aukštas ir 1999 m. (69,42 %); tiesa, XXI a. rodiklis kiek sumažėjęs – šalis patenka į vidutinio aktyvumo kategoriją žemyne (2008 m. 53,65 %, 2017 m. 54,54 %). Taip pat galima pastebėti, kad peticijų pasirašymo procentas šalyje visais laikotarpiais viršija 2/3 šalies gyventojų: Čekija yra tarp pačių aktyviausių šalių peticijų pasirašymo klausimu XX a. pab. (1990 m. 80,33 %, 1999 m. 85,42 %) ir, nors procentas kiek kritęs, vis dar patenka tarp aktyvesnių šalių XXI a. (2008 m. 68,47 %, 2017 m. 70,48 %). Tiesa, dalyvavimo neoficialiuose streikuose (pvz., 1990 m. 46,59 %, 2008 m. 29,65 %) ir boikotuose (pvz., 1990 m. 39,13 %, 2017 m. 33,94 %) rodikliai kiek žemesni ir Europos kontekste laikosi vidutinėje-žemesnėje, bet ne žemiausioje, kategorijoje¹⁴⁷.

Galima pastebėti, kad kolektyvinio piliečių veiksmo apraiškų šalyje ištis yra: kaip naujausią pavyzdį būtų galima paminėti 2023 m. gegužės pabaigoje Čekijos profesinių sąjungų konfederacijos ČMKOS paskelbtus streikus prieš Vyriausybės taupymo paketą¹⁴⁸. Taip pat 2023 m. protestuotojai aktyviai pasirašinėjo peticijas prieš

146 *Ibid.*, 891.

147 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 04 28], taip pat žr. 3 lentelę.

148 Markus Salzmann, „Czech Republic: Unions announce strikes against government’s austerity package“, World Socialist Web Site, 2023. <<https://www.wsws.org/en/articles/2023/05/23/czec-m23.html>> [žiūrėta 2023 05 20].

valdžios planus didinti pensinį amžių¹⁴⁹. Tiesa, verta atsižvelgti, kad minėtais atvejais mobilizacija vyksta veikiau asmeninių ekonomi-
nių interesų, o ne demokratijos gynimo pagrindu. 2013 m. protestus sukėlė tuometinio šalies prezidento V. Klausso sprendimas masiškai suteikti amnestiją kaliniams – tada aktyvistai sunerimo tiek dėl gy-
ventojų saugumo, tiek dėl teisinio tokio sprendimo pagrįstumo¹⁵⁰.
Kalbant apie demokratiškus idealus, svarbu paminėti 2019 m. vykusius masinius protestus, kuriais Čekijos piliečiai išreiškė nepasi-
tenkinimą populistinės valdančiosios partijos „Nepatenkintų piliečių
veikla“ (ček. *Akce nespokojených občanů*, toliau – ANO) demokratijai
grėsmę keliančiomis reformomis (plačiau 5 skyriuje) ir partijos lyde-
riu „buvusiu komunistu“ A. Babišu, kurie simboliškai sutapo su „Ak-
sominės revoliucijos“ 30-mečio sukaktimi¹⁵¹. Taip pat visuomenės
mobilizacija vyksta tarptautinio solidarumo Ukrainai, užpultai Ru-
sijos, pagrindu¹⁵², nors, deja, vyksta ir priešingą poziciją išreiškiančių
asmenų protestai – pastarieji piktinasi kilusia energetikos krize ir rei-
kalauja, kad šalies valdžia nutrauktų paramą Ukrainai¹⁵³. Tad nors vi-
suomenę mobilizuojantys protestai negali būti vertinami vienareikš-

149 Peoples Dispatch, „Czech government’s plan to raise retirement age fa-
ces intense protests“, Peoples Dispatch, 2023. <<https://peoplesdispatch.org/2023/04/20/czech-governments-plan-to-raise-retirement-age-faces-intense-protests/>> [žiūrėta 2023 05 20].

150 BBC, „Czech president’s mass prison amnesty draws protests“, BBC, 2013.
<<https://www.bbc.com/news/world-europe-20905896>> [žiūrėta 2023 05 20].

151 Ian Willoughby, „Czechs mark Velvet Revolution with protests“, Deutsche
Welle, 2019. <<https://www.dw.com/en/spirit-of-dissent-lives-as-czechs-mark-velvet-revolution-with-protest/a-51254133>> [žiūrėta 2023 05 20].

152 Outlook India, „Solidarity Protest Held In Czech Republic For Ukraine“,
Outlook India, 2022. <<https://www.outlookindia.com/international/solidarity-protest-held-in-czech-republic-for-ukraine-photos-229479?photo-1>>
[žiūrėta 2023 05 20].

153 The Guardian, „Thousands gather at ‘Czech Republic First’ rally over energy
crisis“, The Guardian, 2022. <<https://www.theguardian.com/world/2022/sep/04/czech-republic-prague-protest-sanctions-energy-crisis-gas-russia>>
[žiūrėta 2023 05 20].

miškai, vis dėlto svarbu pabrėžti, kad kai iškilo pavojus demokratinės santvarkos stabilumui, piliečiai susirinko į masinius protestus.

Taigi, atsižvelgiant į gana aukštą narystę asociacijose ir sąlyginai aukštą pilietinių veiksmų kriterijaus pasireiškimą, būtų galima teigti, kad bendrai kolektyvinis socialinis kapitalas Čekijoje yra vidutinio-aukštesnio stiprumo. Vis dėlto, atsižvelgdami į tai, kad nors statistine prasme šis indikatorius aukštas, dalis streikų ar protestų vyksta dėl labiau į individualius (ekonominius ar kt.) poreikius orientuotus reikalavimus, be to, ne visi jie vyksta demokrati- nių idealų gynimo pagrindu, socialinio kapitalo lygį šalyje laikome vidutinio stiprumo: panašus, bet šiek tiek aukštesnis nei Lenkijoje.

4.2.4. Kultūriniai faktoriai

4 LENTELE. Kultūriniai rodikliai Čekijoje, proc., EVALUE duomenys¹⁵⁴

Čekija	1990	1999	2008	2017
<i>Religija</i>				
Religijos svarba	26,79	19,65	18,57	21,25
Pasitikėjimas Bažnyčia	27,29	19,59	19,86	17,73
<i>Demokratija</i>				
Iš sąrašo pasirinktas dešimties metų tikslas: suteikti žmonėms daugiau įtakos priimant svarbius valdžios sprendimus.	41,90	56,94	52,87	48,26
Geriausia politinė sistema: demokratija	N/A	92,53	81,88	91,96
Geriausia politinė sistema: stiprus lyderis, neribojamas parlamento ir rinkimų	N/A	16,67	29,23	27,64
Demokratijos - autokratijos preferencija	N/A	N/A	N/A	69,44

Religijos įtaka valstybėje. Žvelgiant į kiekybinius duomenis, galima daryti prielaidą, jog religija Čekijoje neturi ypatingos reikšmės žmonių gyvenime. Nors nuo 2008 m. pastebėta išaugusi religijos svarba visuomenėje (nuo 18,57 % iki 21,25 %), visgi, tokia statistika reikštų tik apie ketvirtadalį Čekijos gyventojų. Pasitikėjimas pačia

154 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 05 16].

Bažnyčios institucija taip pat nėra aukštas, o nuo 1990 m. ir gerokai sumažėjęs (net 9,56 procentinio punkto)¹⁵⁵. Po komunistinio režimo Čekijoje gana paplitęs skepticizmas Bažnyčiai ir jos politinei galiai. Čekijoje yra pastebėta, kad žmonės, priklausantys pasaulietinėms institucijoms, yra mažiau linkę dalyvauti religinėje veikloje¹⁵⁶. Tai reiškia, kad pasaulietinis gyvenimas ir religinės veiklos nėra susipynusios. Dėl palyginti nedidelio kiekio žmonių, priklausančių religinei bendruomenei, Bažnyčia negali daryti įtakos platesnėms žmonių masėms ir jų politinėms ar ideologinėms pažiūroms.

Postsovietinis kontekstas. Komunistinis režimas Čekijoje neabejotinai paveikė valstybės socioekonominį gyvenimą. Visgi, pačioje Čekijoje nėra taip giliai išsisknijusios „sovietinės vertybės“ ir visuomenėje demokratijos apsauga matoma kaip prioritetas. Tai galime pastebėti ir iš EVALUE duomenų. Požiūris, kad demokratija yra geriausias politinis režimas, beveik nepakitęs (nuo 92,53 % 1999 m. iki 91,96 % 2017 m.). Vis dėlto reikia pripažinti, kad 2008 m. šis skirtumas buvo išaugęs – taip manančiųjų buvo sumažėję iki 81,88 %¹⁵⁷. Visgi, atsižvelgiant į vienos populiariausių partijų ANO keliamas idėjas, būtų galima teigti, kad partijos lyderiai mato prasmę turėti vieną stiprų lyderį. Iš V-Dem duomenų galime matyti, kad su šios partijos atėjimu į valdžią pastebėtas minimalus demokratijos rodiklio kritimas (nuo 0,78 įverčio 2016 m. iki 0,72 įverčio 2021 m.)¹⁵⁸. Visgi, dėl visuotinių protestų, nukreiptų prieš tokį pokytį¹⁵⁹, galime suprasti, kad pačioje visuomenėje nėra toleruojami nedemokratiniai valdymo būdai.

155 *Ibid.*

156 Aiyana K. Willard, ir Lubomír Cingl, „Testing theories of secularization and religious belief in the Czech Republic and Slovakia“. *Evolution and Human Behavior* 38.5 (2017): 604–615.

157 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 05 16].

158 <https://v-dem.net/data_analysis/CountryGraph/> [žiūrėta 2023 05 16].

159 Petra Guasti, „Populism in power and democracy: Democratic decay and resilience in the Czech Republic (2013–2020)“. *Politics and Governance* 8, no. 4 (2020): 473–484.

Stipraus lyderio poreikis visuomenėje. Analizuojant EVALUE duomenis, išsiskiria demokratijai teikiama svarba. Pastebimas piliečių noras turėti daugiau galios, kai Vyriausybė priima svarbius sprendimus (1990 m. 41,90 %, 2017 m. 48,26 %) ¹⁶⁰. Stipraus lyderio poreikis Čekijoje nuo 16,67 % 1999 m. išaugęs: 2008 m. 29,23 %, 2017 m. 27,64 % apklaustųjų. Tai gali būti susiję su ANO ir jos idėja apie stiprų lyderį, kuris „valdo valstybę kaip verslą“ ¹⁶¹. Nepaisant to, 2022 m. V-Dem duomenimis, Čekijoje liberaliosios demokratijos indeksas yra 0,78 ¹⁶², o pačioje valstybėje pastebėti protestai prieš antidemokratišką vyriausybę, galima daryti prielaidą, kad valstybėje nėra polinkio į „stiprios rankos“ politinius lyderius dėl gana aiškiai vertinamų demokratinų vertybių.

Taigi, atsižvelgiant į tris kultūrinius faktorius, galima daryti išvadą, kad Čekijoje nėra pastebimas pačios visuomenės polinkis į nedemokratinis režimus. Valstybėje religija nepersidengia su politiniais procesais ir vyrauja demokratinės vertybės, nepaisant ANO skleidžiamos idėjos apie stipraus lyderio reikšmingumą.

4.3. Lenkija vs. Čekija: apibendrinimas

5 LENTELĖ. Nepriklausomų kintamųjų įverčiai Lenkijoje ir Čekijoje

Valstybė	Teisiniai saugikliai	Ekonominė nelygybė	Socialinis kapitalas	Kultūriniai faktoriai	Demokratijos nuosmukis
Lenkija	Sąlyginai silpni	Sąlyginai didelė	Žemas-vidutinis	Katalikų Bažnyčios ir religijos įtaka	Įvyko
Čekija	Pakankamai stiprūs	Maža	Vidutinis	Reikšmingų aspektų nepastebėta	Buvo apraiškų, bet neįvyko

160 <<https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>> [žiūrėta 2023 05 16].

161 *Ibid.*

162 <https://v-dem.net/data_analysis/CountryGraph/?> [žiūrėta 2023 05 16].

Trumpai apibendrinami galime išskirti, kad Lenkija ir Čekija reikšmingai skiriasi šiais kintamaisiais: teisiniai saugikliai (Lenkijoje jie silpnesni) ir ekonominė nelygybė (Lenkijoje ji gana reikšmingai didesnė nei Čekijoje); iš aptartų kultūrinių faktorių reikšmingu laikome tik religijos svarbą visuomenėje ir su tuo susijusią Bažnyčios įtaką politiniame valstybės gyvenime. Kitoje rašto darbo dalyje aptariama, kaip šie kintamieji darė įtaką demokratijos nuosmukio procesui Lenkijoje ir kaip būtų galima paaiškinti laikiną Čekijos liberaliosios demokratijos indekso nuosmukį ir sąlyginai greitą grįžimą į prieš tai buvusį lygį.

5. DEMOKRATIJOS BŪKLĖ: LENKIJA VS. ČEKIJA

5.1. Demokratijos nuosmukis Lenkijoje

Lenkijoje demokratijos nuosmukį galima tiesiogiai sieti su PiS atėjimu į valdžią¹⁶³. Tad siekiant išsiaiškinti, koks priežastinis mechanizmas įgalino liberaliosios demokratijos nuosmukį, visų pirma vertėtų atsižvelgti į tai, kokios sąlygos leido 2015 m. vykusiuose rinkimuose PiS įgyti užtikrintą daugumą ir pradėti riboti ir (ar) politizuoti demokratines institucijas.

Nagrinėjant kontekstą iki 2015 m. rinkimų, būtina išskirti, kad savo programoje PiS akcentavo socioekonominės problemas ir kėlė persikirstymo politikos idėją¹⁶⁴. Tai atliepė sąlyginai reikšmingą ekonominės nelygybės lygį šalyje. Kita sąlyga – lenkų Katalikų Bažnyčios politinė įtaka ir religijos svarba visuomenėje. PiS akcentavo konservatyvias, religija paremtas pažiūras, kurios sutapo su reikšmingos visuomenės dalies įsitikinimais. Be kita ko,

163 Wojciech Przybylski, „Explaining eastern Europe: Can Poland’s backsliding be stopped?“. *Journal of Democracy* 29, no. 3 (2018): 52–64.

164 Joanna Fomina ir Jacek Kucharczyk, „The specter haunting Europe: populism and protest in Poland“. *Journal of Democracy* 27, no. 4 (2016): 58–68.

net pati Lenkijos Katalikų Bažnyčia išreiškė paramą šiai politinei jėgai¹⁶⁵.

PiS atėjus į valdžią, prasidėjo teisinės sistemos politizavimas¹⁶⁶. Idealiuoje demokratinėje sąrangoje užkirsti tam kelią turėjo teisiniai saugikliai. Visgi, kaip aptarėme 4 skyriuje, Lenkijoje teisiniai saugikliai buvo sąlyginai silpnesni ir nesustabdė valdančiosios daugumos siekių. Fundamentali liberaliosios demokratijos vertybė yra teisės viršenybė, tad jos nepaisymas labiausiai lėmė, jog Lenkija imta įvardyti kaip šalis, kurioje aiškiai nyksta liberaliosios demokratijos vertybės. Būtent tai akcentuoja ir kitos ataskaitos: pvz., *Freedom House* 2023 m. vertindama šį demokratijos laisvės aspektą skiria įvertį $\frac{1}{4}$ (žemesnis įvertis nei bet kokio kito šio indekso komponento)¹⁶⁷. Svarbu paminėti, kad, įgyvendindama savo ultra-konservatyvias pažiūras, PiS riboja ir mažumų teises (kitas svarbus liberaliosios demokratijos aspektas).

Visgi, kyla klausimas, kodėl žmonės (ar kitos institucijos) nesustabdė tokio demokratijos erozijos proceso. Vienas galimas aiškinimas – ekonominė nelygybė. Radikalios dešinės partijų paklausos pusės veiksniai įprastai sietini su elektorato nusivylimu politika arba konkrečiais jos aspektais. F. Molso ir J. Jetten įvardijamas tokio nusivylimo priežastis būtų galima suskirstyti į tris kategorijas: 1) ekonominiai veiksniai, 2) priešinimasis imigracijai ir 3) kultūriniai aspektai. Ekonominiai veiksniai įtraukia finansinį nepriteklių ir didėjančią pajamų nelygybę¹⁶⁸. Galime suprasti, kad nusivylimas

165 Piotr Żuk ir Paweł Żuk, „Dangerous Liaisons between the Catholic Church and State: the religious and political alliance of the nationalist right with the conservative Church in Poland“. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 27.2–3 (2019): 191–212.

166 Wojciech Przybylski, „Explaining eastern Europe: Can Poland’s backsliding be stopped?“. *Journal of Democracy* 29, no. 3 (2018): 52–64.

167 <<https://freedomhouse.org/country/poland/freedom-world/2023>> [žiūrėta 2023 05 26].

168 Frank Mols ir Jolanda Jetten, „Understanding support for populist radical right parties: toward a model that captures both demand-and supply-side factors“. *Frontiers in Communication* (2020): 83.

dėl ekonominės nelygybės buvo svarbus aspektas, veikęs žmonių politinį mąstymą. Tad kai PiS ėmėsi persikirstymo politikos, daugelis žmonių ją priėmė palankiai¹⁶⁹. Geras pavyzdys yra socialinės apsaugos programa „500+ šeimai“. Tai yra tiesioginės mėnesinės išmokos sunkiai gyvenančioms šeimoms. Teigiama, kad jos pasiekė apie 2,6 mln. šeimų¹⁷⁰. Tokie nuopelnai padėjo išlikti valdžioje. Kita vertus, galime manyti, jog žmonių religingumas neskatino priešintis griežtai konservatyviai politikai, kuri riboja mažumų teises ir žmogaus laisves.

5.2. Demokratijos nuosmukio apraiškos Čekijoje ir atsparumas jam

Negalima teigti, kad pagrindines Višegrado valstybes (Lenkiją, Vengriją) kamuojanti liberaliosios demokratijos pamatinių vertybių erozija visiškai aplenkė Čekijos Respubliką. Čia taip pat gana aktyviai veikė nesisteminė (angl. *anti-establishment*) populistinė partija ANO, kuriai demokratinės vertybės nėra prioritetinės, ir „stiprios rankos“ valdymą aiškiai propaguojantis jos lyderis A. Babišas. 2013 m. ši partija tapo antra didžiausia Parlamente ir buvo svarbi valdančiosios koalicijos dalis, Babišas netgi užėmė finansų ministro postą. Tiesa, dėl korupcijos ir mokesčių slėpimo 2017 m. jis buvo pašalintas iš pareigų. 2017 m. vyko dar vieni svarbūs Parlamento rinkimai, kuriuose daugiausiai vietų laimėjo ANO partija su A. Babišu priešakyje. Tiesa, pergalė nebuvo tokia triuškinanti kaip PiS partijos Lenkijoje ir Babišui nepavyko sudaryti svarią daugumą turinčios Vyriausybės, tačiau šiuo laikotarpiu jis buvo Čekijos Ministras Pirmininkas. Verta išskirti, kad, valdant ANO, prezidento postą užėmė šiai partijai

169 Stanley Bill ir Ben Stanley, „Whose Poland is it to be? PiS and the struggle between monism and pluralism“. *East European Politics* 36, no. 3 (2020): 378–394.

170 Lenkijos Vyriausybės internetinė svetainė <<https://www.gov.pl/web/family/family-500-programme>> [žiūrėta 2023 05 27].

palankus Milošas Zemanas, kuris „buvo susijęs su neliberaliomis Lenkijos ir Vengrijos vyriausybėmis, viešai gyrė V. Putiną, siekė plėtoti prekybinius ir diplomatinius ryšius su Kinija, Rusija ir buvusiu Sovietų Sąjungos regionu“¹⁷¹. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ANO, Babišas ir Zemanas dirbdami kartu turėjo galimybių įgyvendinti savo valstybės „efektyvinimo“ strategiją, kartu naikindami liberaliosios demokratijos pamatus. Visgi, Čekija nepatyrė tokio stipraus liberaliosios demokratijos nuosmukio (tai atspindi ir V-Dem 1 grafikas: žemiausias taškas 2021 m. – įvertis 0,72) valdant partijai ANO ir 2022 m. grįžo į 2016 m. lygį (įvertis 0,78). Lenkijoje V-Dem liberaliosios demokratijos įvertis 2021 m. tesiekė 0,42. Kyla klausimas: kodėl Čekijoje, ANO partijai valdant šalį, neįvyko ryškesnis ir ilgalaikis demokratijos nuosmukis? Siekdami tai paaiškinti vėlgi remsimės reikšmingais kintamaisiais, kuriuos identifikavome atlikdami lyginimą: teisiniai saugikliai, ekonominė nelygybė, kultūriniai aspektai – t. y. konservatyvumas ir religingumas.

Visų pirma, verta apžvelgti, ar turimi lyginimo duomenys gali leisti paaiškinti ANO atėjimą į valdžią. Lenkijos atžvilgiu pastebėjome tiek ekonominės nelygybės, tiek konservatyvios ir didelę įtaką turinčios Katalikų Bažnyčios poveikį. Visgi, kaip aptarėme lygindami kintamuosius, Čekijoje negalime išžvelgti nei aukštos ekonominės nelygybės, nei reikšmingos Bažnyčios įtakos veiksnio. Kiti tyrėjai pateikia kiek kitokius šių populistinių antidemokratiškos jėgų iškilimo Čekijoje aiškinimus: a) P. Nečo vyriausybės korupcijos skandalas (2012 m.)¹⁷², b) nepasitenkinimas P. Nečo netiesioginių mokesčių reformomis¹⁷³. Tad matome, jog išskirti nepriklausomi

171 Seán Hanley ir Milada Anna Vachudova, „Understanding the illiberal turn: democratic backsliding in the Czech Republic“. *East European Politics* 34, no. 3 (2018): 276–296.

172 *Ibid.*, 276–296.

173 Seán Hanley ir Milada Anna Vachudova, „Understanding the illiberal turn: democratic backsliding in the Czech Republic“. *East European Politics* 34, no. 3 (2018): 276–296.

kintamieji negali visiškai paaiškinti priežasčių, dėl kurių ANO kartu su A. Babišu priešakyje buvo išrinkti 2013 m. Tiesa, galime daryti prielaidą, jog maža ekonominė nelygybė ir ne tokia konservatyvi visuomenė galėjo lemti mažesnę poliarizaciją ir iš to išplaukiančią ne tokią svarią ANO pergalę rinkimuose. Trumpai tariant, antisisteminės (angl. *anti-establishment*) nuotaikos ir nepasitenkinimas ankstesnės Vyriausybės veiksmais visuomenėje buvo aptinkami, o kiti du kintamieji, kuriuos aptikome Lenkijoje, bet ne Čekijoje, galėjo lemti, kad ANO Čekijoje nepavyko užsitikrinti svarios daugumos, kaip tai pavyko PiS Lenkijoje.

Siekiant geriau suprasti, kodėl antidemokratinės reformos Čekijoje buvo nesėkmingos, verta pabrėžti teisinių saugiklių reikšmę. ANO Vyriausybė negalėjo politiškai užimti teismų sistemos, nes, skirtingai nei Lenkijoje, konstitucingumo kontrolė veikė labai aktyviai ir instituciniu būdu buvo stipriai atskirta nuo politinės valdžios. Be to, teisėjų savivalda turi labai didelę įtaką teisinėje sistemoje. Aišku, verta paminėti, jog reformų nesėkmei įtakos turėjo ir tai, kad ANO, kaip aptarėme anksčiau, nepavyko užsitikrinti absoliučios daugumos Parlamente.

Nedrąsiai galime daryti prielaidą ir dėl ekonominės nelygybės ar religingumo įtakos. Pavyzdžiui, PiS ėmėsi persikirstymo politikos. Didelė ekonominė nelygybė Lenkijoje ir tai, jog, iki PiS atėinant į valdžią, nebuvo vykdytos aiškesnės reformos jai mažinti, kėlė žmonių nepasitenkinimą. Tad galiausiai, kai PiS 2015 m. laimėjo rinkimus ir pradėjo vykdyti šiokią tokią persikirstymo politiką, dalis žmonių (ypač arčiau skurdo ribos esantys ir gyvenantys ne didmiesčiuose) jautė prielankumą naujajai valdančiajai daugumai. Iš kitos pusės, Čekija visad išsiskyrė kaip egalitariška valstybė, tad šalyje nebuvo poreikio įgalinti persikirstymo politiką. O bažnyčios remiamas ultrakonservatyvumas – tai, kuo naudojosi PiS, žabodama žmogaus teises ir prastindama mažumų padėtį šalyje, negalėjo suveikti Čekijoje, nes visuomenė nėra tokia konservatyvi. Aišku, visa tai tėra pradinės prielaidos, kurios kyla siekiant paaiškinti ga-

limą išskirtų kintamųjų poveikį demokratijos nuosmukiui dviejose Višegrado valstybėse.

IŠVADOS

Lygindami Lenkiją ir Čekiją siekėme išsiaiškinti priežastis, lėmusias demokratijos nuosmukį Lenkijoje, ir tai, kodėl Čekija buvo palyginti atspari iš esmės panašioms mėginimams nepaisyti liberaliosios demokratijos vertybių. Tyrimo pradžioje išsikėlėme keturias hipotezes dėl keturių nepriklausomų kintamųjų įtakos. Šiame rašto darbe pavyko patvirtinti dvi iš keturių: H1 (teisinė sistema ir teisiniai saugikliai), H2 (ekonominė nelygybė), o viena hipotezė (H4 – kultūriniai faktoriai) pasitvirtino iš dalies (Lenkijoje reikšmingos įtakos turėjo Katalikų Bažnyčios ir religijos įtakos visuomenėje kultūrinė dedamoji); hipotezė H3 (socialinis kapitalas) nepasitvirtino: nors socialinio kapitalo lygis šalyse šiek tiek skiriasi (Čekijoje jis kiek aukštesnis), šis skirtumas nėra pakankamai didelis, kad veiksmą galėtume laikyti lemiančiu. Tad galime pastebėti, kad šiame tyrime stebime didesnę struktūrinių nepriklausomų kintamųjų įtaką lyginant su tirtais „minkštaisiais“ veiksniais.

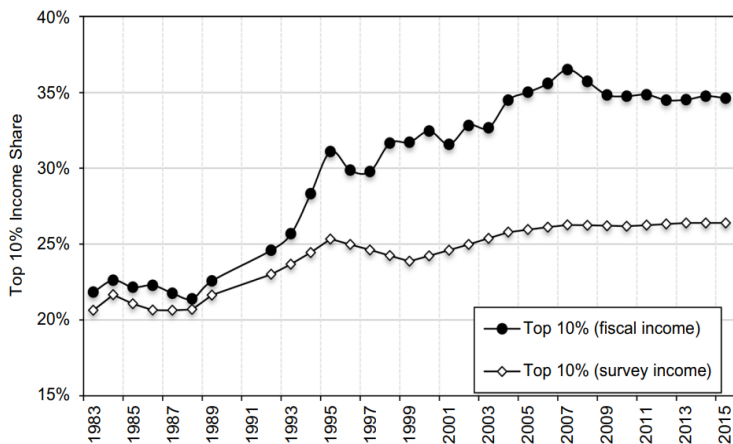
Tyrimo metu įžvelgėme keletą įdomių krypčių ateities tyrimams, kurių dėl ribotos rašto darbo apimties negalėjome giliau iširti. Viena iš jų – Višegrado valstybių lyginamoji analizė, neapsiribojanti tik Lenkija ir Čekija. Taip pat didesnio dėmesio nusipelno socialinio kapitalo analizė Čekijoje – pastebėjome, kad kokybinio pobūdžio tyrimų šiuo klausimu nėra ypač daug.

Apibendrindami šį tyrimą, galime išskirti kelis „sveikai“ demokratijai fundamentalius aspektus: „Svarbiausia ekonomika, kvaili!“ – galime suvokti, kodėl ši klišė yra taip dažnai vartojama. Kaip pastebėjome, ekonominė nelygybė gali skatinti nusivylimą demokratija ir populistinių jėgų iškilimą, o tai veda prie demokratijos erozijos. Kitas aspektas – gerai funkcionuojanti teisinė sistema

ir teisiniai saugikliai, kurie gali stabdyti demokratiją menkinančių reformų priėmimą bei užtikrina valdžios monopolio atskaitingumą ir skaidrumą. Vis dėlto Katalikų Bažnyčios įtaką veikiausiai galime laikyti labiau idiosinkratišku veiksniu Lenkijoje, kadangi, net žvelgiant į visą Romos Katalikų Bažnyčią, Lenkijos Bažnyčia prisiima labiau konservatyvias pozicijas.

Tad galime teigti, kad, norėdamos apsaugoti demokratiją nuo nuosmukio, valstybės turėtų stiprinti struktūrinius aspektus: rūpintis stiprių teisinių saugiklių implementavimu į teisinę sistemą ir siekti kaip įmanoma sumažinti ekonominę nelygybę šalyje.

PRIEDAI

1 PRIEDAS: 10 % didžiausias pajamas gaunančių asmenų dalis Lenkijoje – apklausų ir mokesčių duomenų rezultatai, 1983–2015. Perspausdinta iš Paweł Bukowski ir Filip Novokmet, „Between communism and capitalism: long-term inequality in Poland, 1892–2015“. *Journal of Economic Growth* 26, No. 2 (2021): 211.

Kūniškumo ir erdviškumo raiška Ukrainos palaikymo performansuose

*Nikita Ščiupakov, Rokas Linkevičius,
Skirmantė Sakalauskaitė*

Dr. Ievos Petronytės-Urbonavičienės ir Jūratės Kavaliauskaitės komentarai:

Politika gyvena ne tik parlamentų salėse, partijų štabuose, prie rinkiminių urnų ar revoliucijų aikštėse. Šis tekstas, parašytas „Medijų politikos“ kursui, kviečia išplėsti politinio gyvenimo ribas ir demonstruoja, kaip bendrą pilietišką rūpestį netikėtose miesto erdvėse ir įtinkintos kasdienybės kontekstuose įkūnija performatyvus menas. Sutelkdami žvilgsnį į ryškiausius kariaujančios Ukrainos paramos performansus Vilniuje, tyrimo autoriai ne tik paneigia skeptikų požiūrį, jog menas ir politika – nesuderinami dalykai, bet ir konceptualiai atskleidžia ypatingą performanso kaip politinio akto anatomiją. Kuo šis menas nepatogus, kaip angažuoja, normatyviškai įjautrina, įtraukia ir sutelkia? Kodėl performanso kūnai ir nebylūs artefaktai byloja daugiau nei žodžiai? Kaip tokį viešą manifestą įgalina fizinis įvietinimas, gyvos akistatos momentas ir virtualus tęstinumas? Klasikinėse politikos mokslų ar filosofijos diskusijose šie klausimai nesvarstomi, tad jais susidomėjusiems neabejotinai verta susipažinti su šio netradicinio, disciplinos lauką praturtinančio ir kartu empiriškai aktualaus tyrimo siūlomais atsakymais.

ĮVADAS

Anot kino ir vizualumo tyrėjos Natalijos Arlauskaitės, 2022 metus Lietuvoje būtų galima vadinti performansų metais – per tokį trumpą laiką tarpą performanso žanras niekada anksčiau nebuvo sulau-

kęs tokio didelio dėmesio¹. Išsiskiria šiemetinė performansų banga ir tuo, kad dauguma jų vienu ar kitoku būdu siejasi su Ukrainos tematika. Šiame darbe siekiame per performansų ir medijų studijų prizmes suprasti ir išnagrinėti ryškiausius iš šių kūrybių, atliktus 2022 m. pavasarį ir vasarą Vilniuje. Visą darbą sieja pagrindinis klausimas: kuo performansai yra unikalūs kaip būdas sutelkti žmones ir dėmesį Ukrainos palaikymui? Pagrindinės analizės dimensijos yra kūniškumas ir erdviškumas, nes būtent jos teorinėje literatūroje geriausiai atliepia Vilniuje įvykusių performansų išskirtinumus, taip pat nagrinėjant buvo įtraukti ir bet kuriam performansui svarbūs virtualumo ir skleidžiamo diskurso klausimai. Pristačius tyrimui aktualią akademinę literatūrą teoriniame pagrinde, empirinėje dalyje pateikiama keturių išrinktų performansų analizė, kurią apibendrina tyrimo išvados.

Kadangi performansų apibrėžimų literatūroje yra labai daug, nuo siaurių iki plačių, šiame darbe pasirenkamas vidurio kelias ir performansas apibrėžiamas kaip meninė akcija, suplanuota iš anksto tam tikrų kūrėjų ir vykstanti viešojoje erdvėje.

TEORINIS PAGRINDAS

Verta teoriją pradėti nuo teorinio ginčo apie performanso apibrėžimą atsižvelgiant į realumą bei virtualumą. Marcyrose Chvasta parodo šią teorinę skirtį per dviejų žinomų autorių polemiką². Peggy Phelan savo darbuose teigia, kad performansu galima laikyti tik

1 Evelina Joteikaitė, „Reaguojant į karą pasipylę performansai ir akcijos: ko iš jų galima tikėtis?“, <<https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/reaguojant-i-karapaspipyle-performansai-ir-akcijos-ko-is-ju-galima-tiketis.d?id=90059685>> [žiūrėta 2022-12-18].

2 Marcyrose Charvsta, „Remembering praxis: Performance in the digital age“. *Text and Performance Quarterly* 25, No. 2 (2005): 156–170.

„dabartyje“ vykstančias praktikas (t. y. nemedijuotas)³. M. Chvastos interpretacijoje kartinė performanso savybė pagal P. Phelan yra jo *baigtinumas* (angl. *disappearance*), kuris pasiekiamas per tris klasikiniam performansui įprastas charakteristikas: vykstantis *uždaroje* (fizinėje) erdvėje, tarp *gyvų* kūnų ir *trumpalaikis*⁴. Bet kokiu būdu medijuotas (pvz., nufilmuotas) performansas jau nėra performansas *per se*, tik jo vaizdinys⁵. Kitaip tariant, pagal P. Phelan performansas kaip meno rūšis yra vertingas ir ypatingas savo „gyvumu“, kurio skaitmeniniai stebėtojai patirti negali. Tokiai pozicijai prieštarauja Philipas Auslanderis. Jo teigimu, „realybėje“ ir „virtualybėje“ vykstančių performansų atskyrimas yra problemiškas, mat net ir performansas, suvokiamas kaip „gyvas“, jau yra pažymėtas techninės mediatizacijos galimybe⁶. Kitaip tariant, „gyvumas“ kaip kategorija įmanomas tik dėl to, kad žmonės bando išvengti mediatizacijos, tačiau ji jau yra persmelkusi šiuolaikinį pasaulį⁷. M. Chvasta stoja į Ph. Auslanderio pusę, pabrėždama, kad galų gale, net jei tam tikras performansas nėra medijuotas skaitmeniniu būdu, jis vis tiek yra medijuotas kalbos lygmenyje – remiantis J. Derrida, „protas negali komunikuoti kūnu nepaklusdamas kalbos, kaip sistemos, taisyklėms“⁸. Daugybėje galimų performanso apibrėžimų virtualumas tampa svarbia skirtimi, nuo kurios priklauso ir šio meno žanro analizės prieigos. Skaitmeninti performansų vaizdai daugeliu atvejų yra vienintelė medžiaga tyrėjams, tirsiantiems performansus jau jiems įvykus realybėje. Šiuo atžvilgiu skaitmeniniai

3 Peggy Phelan, *Unmarked: The Politics of Performance*, New York: Routledge, (1993): 146.

4 Chvasta, 158.

5 Chvasta, 160.

6 Philip Auslander, „Liveness: Performance and the Anxiety of Simulation“, *Performance and Cultural Politics*, sud. Elin Diamond, London: Routledge (1996): 199.

7 Auslander, „Liveness“, 203.

8 Chvasta, 168.

performansų pavidalai veikia kaip tyrimo medžiagos archyvas. Kita vertus, remiantis pozicija, kad virtuali performanso forma jau nebėra tas pats performansas, kur kas labiau apsunktų tyrimo galimybes, kadangi to sąlyga tyrėjui taptų gyvas performanso stebėjimas realiu laiku.

Kūniškųjų diskursų reikšmė

Performanse žinutei perteikti gali būti naudojama kalba, bet kartu tai daroma ir kitomis priemonėmis, pavyzdžiui, vizualumu, kuris irgi yra diskursyvus, taigi konstruojamas ir perkonstruojamas⁹. Diskursai gali būti ideologijos apraiškomis, bet tuo pat metu jie yra imlūs keitimuisi – jau pats diskursų naudojimas gali juos keisti, priklausomai nuo performanso įgyvendintojo. Cristina Demaria teigia, jog performansą reikia laikyti kalba ne dėl jo procese operuojamų verbalinių ženklų, bet būtent dėl įvairiais būdais išreiškiamo diskurso¹⁰ – t. y. performanso metu instrumento (kūno) ir siunčiamos žinutės reikšmės ir jų svarba gali nesutapti ir kisti. Bernadette Wegenstein, apibūdindama performanso esmę, taip pat pritaria, jog šios meno formos įgyvendintojas gali keisti diskursą ir konstruoti reikšmes – kalbėtojo (plačiaja prasme) gebėjimų taikyti tam tikros kalbos gramatinę sistemą realizavimas, t. y. kalbėtojo intencijos kalbant, turėtų padaryti įtaką klausytojų (performanso žiūrovų) suvokimui¹¹ ir dažnu atveju pastaruosius paversti dalyviais.

Marwanas M. Kraidy irgi teigia, jog žmogaus kūnas yra nepamainomas tarpininkas (mediumas) norint išreikšti diskursus ir kaip pavyzdį pateikia Arabų pavasario įvykius, kurių metu žmo-

9 Cristina Demaria, „The Performative Body of Marina Abramovic. Rerelating (in) Time and Space“. *European Journal of Women's Studies*, 11, No. 3, (2004): 300.

10 *Ibid.*

11 Bernadette Wegenstein, *Getting Under the Skin. The Body and Media Theory*, Cambridge: The MIT Press (2006): 52.

nės savo kūnais ideologinio-revoliucinio pasipriešinimo aktuose kovojo prieš opresyvius politinius režimus¹². Visgi, represijoms nesiliaujant tam tikra prasme prie jų priprantama, todėl kančia, skausmas ar žiaurumas nebestebina tiek, kiek pradžioje. Tuomet ieškoma būdų atjautą ir savitarpio supratimą sugrąžinti į žmogaus jausenos lauką. Žmonėms reikia pajusti kito skausmą, kad stovėdami priešakyje kančios nebūtume tik stebėtojais. Bet, kad jaustumė, reikia būti labai arti, priartėti tiek, kad nebūtų vietos atsitraukti, kad statiška būseną nebūtų opcija ir mūsų kūnai judėtų toje kančioje kartu. Tam palankus performanso menas, kuris nuo pat pradžių kalbėjo apie galios dinamiką, represijas, traumuosius kūnus, siekė iš naujo nubrėžti tokio kūno diskursą¹³.

Performanso mene kūnas neturėtų būti gėrėjimosi objektas, kūnas yra medija, transliuojanti žinutę apie kažką daugiau, nei yra matoma jo materialiame pavidale. Fizinis žmogaus kūnas (nors ir medijuojamas) yra terpė, per kurią yra formuojamas konkretus naratyvas. Pasak Judith Butler, kūnas yra ne tik materija, bet ir nuolatinis bei nenutrūkstamas galimybių materializavimas, taip kūno materialumui suteikiant prasmę. Tokia kūno išraiška turi būti suprantama kaip istorinių ar kultūrinių galimybių rinkinio perėmimas ir konkretizavimas savyje, šių galimybių įkūnijimo procesas¹⁴. Todėl žmogiškoji tapatybė yra kuriama per fizinį kūno aktų visumą, kitaip tariant, atliekant konkrečios tapatybės vaidmenį jai būdingus fizinius aktus. Feministinėje filosofijos tradicijoje, iš kurios J. Butler ir ateina, šis naratyvas yra taikytinas analizuojant lyties perskyras. Feministiniame performanse bandoma sujaukti tradici-

12 Marwan M. Kraidy, „The Body As Medium in the Digital Age: Challenges and Opportunities“. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 10, Nos. 2–3 (2013): 287.

13 Sophie Anne Oliver, „Trauma, bodies, and performance art: Towards an embodied ethics of seeing“. *Continuum*, 24, No. 1 (2010): 119.

14 Judith Butler, „Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory“. *Theatre Journal* 40.4 (1988): 521.

nes asociacijas, kylančias matant kūną, siekiama kelti bjaurastį – valdyti ir keisti tai, kaip ant scenos matomas kūnas bus suvoktas žiūrovų¹⁵. Sophie Anne Oliver kalba apie performanso keliamus klausimus, susijusius su kūno erotizavimo, sudaiktinimo problemomis, kritikuoja žiūrovų vojerizmą ir nususukimą nuo kenčiančio kūno. Performansas žiūrovą pastato į galios poziciją – stebėdami performanso metu kenčiančius bejėgius kūnus, mes esame tarsi toje pačioje pozicijoje kaip tas, kuris tą kančią sukėlė¹⁶. Gulinčių aukų žvilgsniai nukreipti aukštyn į stovinčiuosius, o būdami stebėtojais esame toje pačioje žvilgsnio trajektorijoje kaip ir skriaudėjai. Mūsų kūno judesio potencialas tampa nepanaudotu ginklu, kuriuo nesustabdėme veiksmo, kurį turėjome galios sustabdyti.

Performanso galios ir ribotumai

Vis dėlto performansas ne visada geba priversti žiūrovą pasinerti į moralinės atsakomybės apmąstymus. S. A. Oliver pastebi, kad performanso metu ant žemės gulinčius kruvinus kūnus stebintys, fotografuojantys, tarpusavyje besikalbantys žiūrovai kelia diskomfortą – tai atrodo kaip reakcija, stinganti žmogiškumo¹⁷. Performansas yra meninis aktas ir žiūrovai tai suvokia, todėl nepuola gelbėti save žalojančios menininkės. Todėl sunku įvertinti, ar performansas sukelia žiūrovams moralinės atsakomybės jausmą, jei šie savo veiksmais neparodo, kaip jaučiasi. Tokiu būdu siena tarp menininkės ir stebėtojų išlieka tokia pat tvirta kaip ir kituose meno žanruose, pvz., teatre.

Kita vertus, dalis performansų yra įtraukesni, jie pamažu arba visiškai naikina ribą tarp menininko ir stebėtojų. Pasak Anne Bo-

15 Erin Striff, „Bodies of Evidence: Feminist Performance Art“. *Critical Survey*, 9, No. 1 (1997): 1.

16 Oliver, „Trauma, bodies, and performance art: Towards an embodied ethics of seeing“, 121–122.

17 Oliver, 123.

gart, „žmogaus širdies plakimas kaip raudona gija veda per bet koki teatro labirintą link įvykio centre esančio pažeidžiamumo“¹⁸. Šis fiziškumas vizualiaame pasirodyme kuria bendrą priėgą, per kurią yra formuojamas žiūrovų ir aktorių / menininkų ryšys. Dėl atlikėjo ir žiūrovų bendražmogiškumo aktą lydi pažeidžiamumas bei empatija kito išgyvenimams, o kartu šis kūno įsteigtas tapatumas skatina savirefleksiją bei dalyvavimą¹⁹. Bogart papildoma, teigdama, jog poreikis dalyvauti yra vienas iš pagrindinių elementų performatyviuose menuose, o geras spektaklis yra toks, kuriame žiūrovai, kaip ir aktoriai, aktyviai veikia. Dalyvavimas pasireiškia kaip sąmoningas veiksmas, iš kurio kylanti patirtis tampa supratimo ir empatijos pagrindu²⁰. Dialogiškame performanso modelyje, anot Oliver, pasyvaus stebėtojo iš viso negali būti, jis kviečiamas įsitraukti. Performanso „The Lips of Thomas“ metu ilgai savo kūną kankinusi Marina Abramovič galiausiai penkiakampe žvaigžde persidūrė pilvą, o pasirodymas baigėsi auditorijai nebegalint to stebėti ir savo rankomis pakėlus menininkę nuo žemės²¹.

Nors tokie atvejai, kaip minėtas M. Abramovič performansas, suponuoja moralinės atsakomybės efekto žiūrovams buvimą, taip nebūtinai atsitinka visais atvejais. Kvestionuotina, kiek iš tikro performansas yra pajėgus paveikti tvirtai visuomenėje įsišaknijusias kultūrinės ir socialines konstrukcijas. Tačiau performanso menininkai nebūtinai to pokyčio siekia, jie, kaip jau minėjome anksčiau, pirmiausia nori atkreipti dėmesį į mūsų socialinio būvio etines ir politines problemas. „Nėra nekaltų stebėtojų“, – savo knygoje

18 Anne Bogart, „Magnetism“. *And Then, You Act: Making Art in an Unpredictable World*. New York: Routledge (2007): 65.

19 Ryan Lader, „The Artist Is Present and the Emotions Are Real: Time, Vulnerability, and Gender in Marina Abramovič's Performance Art“. *Managing Editor* (2013): 29.

20 Bogart, „Magnetism“: 79.

21 Oliver, 125–126.

rašė Frazeris Wardas²². Tokie performansai kaip M. Abramovič „Rhythm o“ parodė, kad žiūrovas turi pasirinkimą neveikti (šio performanso atveju, kai yra pakviestas žaloti menininkės) arba išeiti performansui dar nepasibaigus. Tokio pasirinkimo egzistavimas kviečia pamąstyti apie tai, su kuo mes esame pasirenkę taikstyti²³. Pasirenkant stebėti performansą – metamas iššūkis mūsų riboms, klausiamą, kiek ilgai galėsime išlikti stebėtojais. Jeigu pasirenkame stebėti, o ne išeiti (ir apsimesti nežinant, kad žiaurumas egzistuoja), mes atsiduodame pažeidžiamumo būklei, paliekame vietos potencialui, kad kažkuriuo momentu bus peržengta riba, kuomet nebe galėsime tik stebėti. Gyvai vykstančiuose performansuose ši riba žymiai plonesnė nei virtualiuose, bet jos peržengimas įmanomas ir veikiant virtualioje erdvėje, pavyzdžiui, kuomet pažiūrėjus performansą imamasi kokio nors tipo aktyvizmo (paskelbiamas įrašas socialiniuose tinkluose, pasirašoma peticija ar pan.).

Veikimo erdvėje charakteristikos

Analizuojant performansus svarbu aptarti erdvines jų veikimo trajektorijas bei skirtingų trajektorijų sąveiką su auditorija. Nors, kaip išsiaiškinome, pagal kai kuriuos autorius, įmanomi ir visiškai skaitmeninėje erdvėje atliekami performansai, dažniausiai taip bent iš dalies vyksta fizinėje erdvėje. Erdviniu požiūriu istoriškai performatyvus menas užgimė ant teatro scenos, tačiau nuo XX a. 7 deš. kūrėjai pradėjo „migruoti“ iš institucionalizuotų erdvių (teatrų, muziejų ir pan.) į kitas, tam iš anksto nepritaikytas erdves²⁴. Toks performansų „išnešimas“ už teatro sienų (dažniausiai į miesto erd-

22 Frazer Ward, *No Innocent Bystanders: Performance Art and Audience*, Hanover: Dartmouth College Press (2012)

23 *Ibid.*, 21.

24 Erika Fischer-Lichte, Minou Arjomand ir Ramona Mosse, *The Routledge introduction to theatre and performance studies*. Routledge, (2014): 23–24.

ves) atvėrė naują performansų dimensiją – santykį su vieta²⁵. Šiuose naujuose performansuose vieta tampa lygiaverčiu signifikantu, vietoje buvimo tiesiog talpykla kaip teatro atveju, t. y. performansas neišvengiamai yra veikiamas vietą pripildančių socialinių ir politinių simbolinių reikšmių, istorinio konteksto ir nuosavybės santykių²⁶. Be to, tokie performansai kartu panaikina ir tradicinę žiūrovo poziciją – kitaip nei teatre, viešojoje erdvėje vykstantys performansai neturi apibrėžtų vaidmenų ir taisyklių, jie išiveržia į kasdienę praeivių veiklą, sutrikdo rutiną, pasyvumas ar išitraukimas čia priklauso nuo nuolat atliekamo pasirinkimo. Kitaip tariant, performansai vadovaujami dviguba remediacijos logika, kur mėginama apropriuoti ir išpildyti meninės kūrybos aspektus, bet kartu naikinami visi mediacijos pėdsakai, integruojant meninius performanso scenarijus į natūralią aplinką bei įtraukiant atsitiktinį žiūrovą iš gatvės²⁷.

Čia dėl aiškumo būtina padaryti perskyrą tarp vietos ir erdvės: naudojant paplitusį Martinos Löw aiškinimą, „erdvė“ yra konceptualizuojanti sąvoka, pažyminti tam tikrą rūšį (pvz., viešoji, skaitmeninė, politinė erdvė) ir nusakanti jos charakteristikas, o „vieta“ yra nurodanti konkrečią teritoriją ir ją visa apimančius bruožus²⁸ (pvz., Katedros aikštė). Gay McAuley siūlo skirstyti performansus pagal santykį su vieta į tris rūšis: indiferentišką vietai, ja pagrįstą (angl. *site-based*) ir išskirtinai įvietintą (angl. *site-specific*)²⁹. Pirmoji pasireiškia, kai performansas nėra sumanomas tam tikrai vietai, bet lokacija yra parenkama jau po jo sukūrimo siekiant tam tikrų privalumų (pvz., estetinių) – tačiau ir tokiame variante vyksmo vie-

25 *Ibid.*

26 Mike Pearson ir Michael Shanks, *Theatre/archaeology*. Routledge, (2005): 23.

27 *Ibid.*, 39.

28 Martina Löw, *The sociology of space: Materiality, social structures, and action*. Springer, (2016): ix–x.

29 Gay McAuley, „Site-specific performance: place, memory and the creative agency of the spectator“. *Arts: The Journal of the Sydney University Arts Association*, 27 (2005): 31.

ta vis tiek neišvengiamai daro įtaką performansui³⁰. Vieta pagrįsti performansai yra tie, kurie gimsta per sąlytį su tam tikra bendruomene ir atitinkamai bendruomenei svarbiomis vietomis, tačiau savo atlikimu nėra pririšti prie tam tikros lokacijos ir gali nesunkiai būti perkeliami³¹. Išskirtinai įvietintuose performansuose tam tikra vieta yra kartinės reikšmės, toks performansas nėra maždomas už tos vietos ir jos reikšmių ribų, mat vieta jį apibrėžia³².

Šioje vietoje svarbu aptarti pačią viešosios erdvės sampratą, kadangi, norėdamas būti relevantiškas visuomenei, performansas turi patekti į viešąją erdvę. Tuo pat metu ir pats performansas veikia šią sampratą: Fr. Wardas pastebi, kad žiūrovo pavertimas dalyviu performanse tuo pat metu sujaukia ir ribą tarp viešo bei privataus; pirmoji auditorija, kuri tiesiogiai susiduria su performansu, vėliau virsta kažkuo kitu, ką autorius pavadina „publika“³³. Tokiu būdu kuriama dviguba auditorija – pirmoji, kuri pati palytėja performansą jo fiziniame vyksmo erdvėje, bei antroji, kuri dalyvauja performanse jau virtualybėje. „Publika“ randasi ten, kur yra performanso likučiai – tai galėtų būti vyksme užfiksuotas kūnas, jį stebėjusios pirminės auditorijos nusisukimas gatvės ar viešosios erdvės link – taip performanso efemerškumas derinamas su protesto kultūra³⁴. Virtualybėje ar materialiose formose (pavyzdžiui, nuotraukose) išlikęs performansas gali transformuotis į socialinius judėjimus ar protestus, o jo užrakinimas į efemeršką buvimą vien fiziniame erdvėje ir tik tam tikru laiko momentu riboja šį aktyvizmo potencialą. Todėl neišvengiamai turime kalbėti apie medijas, kurios transformavo viešąją erdvę, o tuo pat metu ir performanso vyksmo pobūdį. Vis didėjanti patirčių mediacija nebeleidžia taip tiksliai nustatyti, kur viešojo erdvė randasi, aišku

30 *Ibid.*

31 *Ibid.*

32 McAuley, 32.

33 Ward, „No Innocent Bystanders: Performance Art and Audience“, 17.

34 *Ibid.*

ties, kad tai nebegali būti vien fizinė vieta. Socialinių medijų svarbos augimas paveikė performatyvų meną, kuriame trinama riba ne tik tarp stebėtojo ir dalyvio, o ir tarp fizinės bei virtualios performanso veikimo erdvės. Politinį pasipriešinimą simbolizuojančios komunikacinės žinutės keliauja per kūnus kaip instrumentus į gatves ir televizorių ekranus, per socialines medijas ir atgal, tokiu būdu sukurdamos hipermedijuota tikrovė, kur susipina senosios bei naujosios medijų formos³⁵.

EMPIRINĖ DALIS

Metodologija

2022 m. Vilniuje vykusius performansus, skirtus Ukrainai palaikyti, pasirinkome taip, kad tyrimo imtis parodytų performanso žanro įvairialypumą bei leistų performatyvumą analizuoti per skirtingas prizmes. Bendrai buvo išskirti aštuoni skirtingose Vilniaus vietoje vykę ir lietuviškoje žiniasklaidoje išryškėję performansai. Iš jų analizei pasirinkome keturis, vienas nuo kito besiskiriančius savo atlikimu bei recepcija. Atrinkti performansai yra analizuojami per teoriniame pagrinde išryškintą prieigą. Erdvės aspektas pasižymi fiziškumo ir skaitmeniškumo perskyra bei dėmesį kreipia į erdvės pobūdį ir vaidmenį akte. Kūniškumo aspektas susitelkia į kūno kaip medijos sampratą, perduodant akto idėją bei šių kūnų charakteristikas. Taip pat performansai analizuojami diskursyviai, siekiant išskirti performanse išreiškiamus ženklus ar dirgiklius. Galiausiai, performanso santykį su auditorija analizuojantis pjūvis parodo, kaip pasireiškia auditorijos įtrauktis bei koks buvo konkretus šios auditorijos vaidmuo.

35 Kraidy, „The Body As Medium in the Digital Age“, 286–288.

1. Moterys prie ambasados

Pirmasis performansas, neturintis ryškaus akį patraukiančio pavadinimo, kartu veikia ir kaip protesto akcija prie Rusijos ambasados, kurios adresatu laikoma karą Ukrainoje pradėjusi Rusijos valdžia³⁶. Į šią protesto akciją-performansą susirinkusios moterys siekė atkreipti dėmesį į okupantų karių žiaurumą Ukrainoje, prievartą prieš šios šalies moteris ir vaikus. Siekdamos atkreipti dėmesį į Ukrainos moterų išgyvenamas kančias, performanse dalyvavusios moterys išsirikiavo surištomis rankomis bei kraujo spalva aptaškytomis kojomis, su maišais ant galvų ir kruvinais žaislais rankose³⁷. Performanso dalyvės savo kūnais vizualiniais simboliais perteikia Ukrainoje seksualinę prievartą patiriančių moterų bei vaikų patirtį, tokiu būdu lyg pristatydamos performanso stebėtojams prievartos padarinius. Ne veltui proteste tiesiogiai dalyvauja išskirtinai moterys – kruvini jų kūnai veikia kaip tiesioginiai ženklai, įkontekstinantys perteikiamą naratyvą. Išryškintos apnuogintos kūno vietos konstruoja moteriškumo įvaizdį, per kurį performanso idėjos įgauna intensyvesnę krūvį. Atlikėjos tampa Rusijos daromų seksualinių nusikaltimų pranešėjomis, susitapatinusiomis su nukentėjusiomis per stilizuotą prievartos simboliką.

Konkreči akto atlikimo vieta šiuo atveju yra ne mažiau svarbi. Performanso erdvė yra grynai fiziška bei įvietinta – protestas vyksta šalia Rusijos ambasados. Ambasada šiuo atveju veikia kaip Rusijos Federacijos vykdomos prievartos signifikantas, kuris kartu yra ir protesto pranešimo adresatas. Dėl šių priežasčių ši vieta performansui yra kertinė, suintensyvinanti jo recepciją.

36 Performanso autorės: Neringa Butkutė, Rūta Liutkutė, Indrė Kukučionytė. Daugiau informacijos apie performansą straipsnyje: <<https://www.15min.lt/naujiena/aktuali/lietuva/prie-rusijos-ambasados-solidarumo-su-ukrainos-moterimis-ir-vaikais-protestas-56-1667758>>.

37 ELTA, „80 merginų ir moterų prie Rusijos ambasados ragino nutraukti agresiją prieš ukrainietes“, *Made in Vilnius*, <<https://madeinvilnius.lt/naujienos/lietuvos-naujienos/80-merginu-ir-moteru-prie-rusijos-ambasados-ragino-nutraukti-agresija-pries-ukrainietes/>> [žiūrėta 2022-12-13].

Tačiau Rusijos Federacija nėra vienintelė šių nusikaltimų kaltininkė. Statiškai pozicionuojami išniekintas moteris simbolizuojantys performanso dalyvių kūnai projektuoja kaltę bei į skriaudėjo poziciją pastato kiekvieną stebintįjį. Nors ir turėjome galimybę neleisti šiems išniekinimams įvykti, to nepadarėme, todėl šios moterys kartu protestuoja ir prieš auditorijos pasyvumą. Antra vertus, kartu tai projektuoja empatiją, kurią auditorija jaučia dėl bendražmogiškų kūniškų tapatumų su nukentėjusiosiomis. Išniekintas moteris simboliškai reprezentuojantys kūnai savo buvimu konkrečioje fizinėje vietoje kartu įvietina ir atstovaujамų ukrainiečių moterų išgyvenimus, priartina juos prie praeivių, suteikia jiems mums suvokiamo fiziškumo. Taigi, šis performansas taip pat yra ir aktas, suliejantis ribas tarp dalyvių ir žiūrovų. Veikiamas empatijos, šis tampa ir protesto akcija, kur kiekviena moteris, norinti išreikšti savo solidarumą, gali performatyviai prisidėti prie šio aktyvizmo.

2. „Iš-gyventi“

„Iš-gyventi“ – kelias dienas vykęs įtraukus performansas, kuris, pasak organizatorių, turėjo būti kuriamas kartu su ukrainiečiais Kyjive, bet dėl padidėjusio pavojaus civiliams buvo nuspręsta jį perkelti į Vilnių³⁸. Žmonės buvo kviečiami ateiti į Vingio parką ir savo rankomis supilti kalnelį: „Supiltas kalnas – mirties, bet ir atgimimo simbolis, nes apsođintas ir žyđintis jis tampa vienybės, meilės ir žmogiškumo įsikūnijimu.“ Kalnelis skirtas pagerbti kare žuvusiems ir bevardžiuose masiniuose kapuose užkastiems žmonėms. Performanso metu taip pat buvo renkamos aukos Ukrainai padėti³⁹.

38 Performanso autorės: Rūta Meilutytė, Neringa Rekašiūtė, Aurelija Striužė, Berta Tilmantaitė.

39 Facebook, „Įtraukus performansas „Iš-Gyventi“ ir kvietimas kalnui supilti“, <<https://www.facebook.com/events/1412336319275144/?paipv=o&eav=AfaCmC1rb8RgGy4lhV5tFUAIuzhehmnIZhjzpTE4GmoAn8qjwHNbhD4rHA3Qho7Yuo&rdr>> [žiūrėta 2022-12-18].

Performanso analizę galime pradėti nuo erdviškumo. Šis performansas pirmiausia vyksta fizinėje, Vingio parko, erdvėje, kur pirminė auditorija yra kviečiama tapti performanso dalyviais. Visgi, kaip pastebime teorijoje, performansai dažniausiai, ypač šiuo itin medijuotu laiku, yra perkeliami ir į virtualybę. Performansas „Iš-gyventi“ buvo dokumentuojamas tiek jį aplankusių žmonių, žurnalistų, tiek ir pačių autorių. Internete galime pamatyti apie minutės ilgio vaizdo įrašą⁴⁰, kuriame matomas kalnelio pylimo procesas, taip pat yra fotografijų. Taigi, performansas turi ir antrinę, virtualią auditoriją, kuri nors pati ir nebepila kalnelio, bet gali stebėti vykusį performansą iš retrospektyvaus taško. Galima svarstyti, jog antrinė auditorija, neprisidėjusi prie kalnelio pylimo pirminiame taške, pažiūrėjusi dokumentuotą performansą bus paskatinta aplankyti jau supiltą kalnelį ir / arba bus emociškai paliesta dėl neprisidėjimo prie veiksmo realiu laiku (tai galėtų būti tiek kaltės nedalyvavus, tiek entuziazmo prisidėti prie kitų akcijų ar dar kitokios konotacijos). Grįžtant prie pačios Vingio parko erdvės, pasakytina, kad ji yra palanki performanso simbolizmui įgyvendinti, kadangi aplink pilamą kalnelį matoma žaluma nesuponuoja konkrečios vietos. Matoma gamta galėtų būti bet kur kitur, nebūtinai Vilniuje, todėl per šį geografinį tęstinumą kuriamas artumo Ukrainai jausmas. Taip pat šis gamtos fonas veikia ir laiko chronologiją – gamta taip galėjo atrodyti ir prieš daugybę metų, ir šiandien.

Simbolizmo gausa šiam performansui suteikia įtikinamumo. Interviu LRT viena iš performanso sumanytojų ir įgyvendintojų Neringa Rekašiūtė sakė, kad kalnelis buvo suprojektuotas pagal pilkapio modelį, nors nuo jo kiek nutolęs⁴¹. Pilkapio kaip kapo, ku-

40 Nuoroda į vaizdo įrašą: <<https://www.youtube.com/watch?v=XF9cEWeFVIU>>.

41 LRT.lt, „Iš-gyventi“: Vilniuje pradėtas pilti kalnelis žuvusiems kare Ukrainoje atminti“, *LRT*, <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1749046/is-gyventi-vilniuje-pradetas-pilti-kalnelis-zuvusiems-kare-ukrainoje-atminti>> [žiūrėta 2022-12-18].

riame laidojamas daugiau nei vienas žmogus, simbolis, susijungęs su laiko tėkmei nepavaldžia gamta, kuria vienybės viziją – laikini žmonės amžinoje gamtoje gyvena bendrystėje. Karo kontekste pilkapijo forma simbolizuoja masinį kare žuvusiųjų kapą. Šis simbolis galėtų būti suprastas įvairiai, kaip pavyzdį išskiriame dvi interpretacijas. Pirmiausia, pilkapijo simbolizmas žadina pirmųkščio laukiniškumo jausmus, primena mums apie tai, jog karai vyko visais laikais, tokiu būdu apeliuojant į Rusijos vykdomo karo primityvumą, nepriklausomai nuo technologinės pažangos konteksto. Šiuo atveju, matyt, būtų galima manyti, kad siekiama paliesti karą nuogiausia prasme – kaip žmogiškąjį impulsą kovoti. Konkrečiau, bandoma pabrėžti ukrainiečių kovos už tai, kas manoma esant teisinga, ir prieš tai, kas manoma esant bloga, svarbą. Kita interpretacija užgriebia pilkapijo kaip masinio kapo aspektą. Masiniame kape laidojamų žmonių anonimiškumas ir visiškas jų privatumo sunaikinimas tarsi suvedamas į bendrumo tašką. Mirties akivaizdoje, ypač mirusiųjų atminimo momente, skirtumų ir individualumų nebelieka, o vienintele jungtimi išlieka bendra mirties priežastis – karas. Performanso metu bandoma pasiekti pažeidžiamiausią žmogaus tašką – jo laikinumą, kitaip tariant, nuolatinę mirties artumą.

Performanso dalyvių kūnai veikia atlikdami darbo judesį: saujomis pilama žemė, ji nešama rankose suėmus kibirą, kojos nuolat juda nuo vieno taško prie kito. Svarbu, kad kalnelis pilamas būtent savomis rankomis, tarsi nusikeliant į Ukrainą, ten savomis rankomis laidojant karo aukas ir tokiu būdu žmones sujungiant gedulo ritualu. Kalnelis – kaip kapas, kuriame gyvųjų kūnai laidoja bevardžius mirusiųjų kūnus. Tiesa, šiose laidotuvėse nėra mirusiųjų, tik gyvieji, kurie deda visas pastangas, jog būtent šis kalnelis netaptų tikru kapu. Svarbiausias šiame performanse yra pats aktas, žemės pylimo veiksmas, jos lietimasis savomis rankomis. Būtent žemė performanse įgyja didžiausią simbolinį krūvį – performanso organizatorės ragino dalyvius atsinešti savo žemės iš jiems svarbių vietų, taip pat kalnelyje buvo pilama ir žemės iš Bučos. Organizatorės

pabrėžė kiekvieno žmogaus svarbą šiame performanse, jų teigimu, kiekviena kalneliui pilti skirta minutė yra reikšminga⁴². Tokiu būdu tarytum brėžiama paralelė tarp dalyvavimo performanse ir pagalbos Ukrainai, bandoma parodyti moralinio palaikymo ir bendrystės svarbą Ukrainos kontekste. Ant kalnelio sodinamos gėlės – tai tarsi vilties simbolis, tikėjimas, kad karas pasibaigs, kad kartu, bendrystėje pavyks laimėti. Tuo pat metu tai ir atminimo (angl. *remembrance*) išraiška, siekis fiziniėje erdvėje įsodinti beribius tiek laiko, tiek geografinę prasme išgyvenimus.

3. „Išplaukti“ (*Swimming through*)

Rūtos Meilutytės, Bertos Tilmantaitės, Neringos Rekašiūtės ir Aurelijos Urbonavičiūtės suorganizuotas performansas „Išplaukti“ (*Swimming through*) yra išskirtinis savo erdviškumu⁴³. Jis vyksta vien virtualioje erdvėje keliasdešimties sekundžių vaizdo įrašo pavidalu⁴⁴ ir yra tik medijuojamas (žinoma, performansas vyko gyvai, tačiau jame nedalyvavo aktyvi publika, tuo jis išskirtinis akademinėje kritinėje diskusijoje, nes prieštarauja kai kurių autorių mąstysenai, jog performansas turi būti laikinas – prasidėjęs, baigęsis ir niekuomet nebeatkartotas. Kartu labai stipriai pakinta šio performanso santykis su jo publika, kadangi žiūrovai negalėjo į jį įsitraukti, yra prarandamas juslinio patyrimo momentas, vadinasi, galėjo sumažėti tiesiogiai sukeliama emocija. Tad šis performansas atmeta vieną pagrindinių šios meno rūšies bruožų – artimą santykį tarp atlikėjo ir jo įgyvendinamo kūrinio stebėtojų, taigi nėra aišku, kiek jį apskritai galima vadinti performansu.

42 *Ibid.*

43 LRT.lt, „Raudonai nudažytame tvenkinyje prie Rusijos ambasados – dar viena maudynių akcija“, *LRT*, <<https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1665143/olympic-swimmer-joins-blood-red-protest-performance-in-front-of-russian-embassy-in-vilnius>> [žiūrėta 2022-12-18].

44 Nuoroda į vaizdo įrašą: <<https://www.youtube.com/watch?v=TBsFfP5nkRk>>.

Kūriniai įgyvendinti pasirinkta vieša erdvė, tačiau šio viešumo laipsnis nėra itin aukštas, tad ir kasdienio gyvenimo sutrikdymas nėra labai didelis, todėl čia negalioja dviguba remiacijos logika. Tačiau labai svarbu pabrėžti, jog įrašą nuolatos gali pasiekti socialinių medijų vartotojai, todėl jo siunčiama žinutė iš esmės yra amžinai išliekanti ir gali būti nuolatos primenama – kitaip tariant, šio performanso atveju pats viešumas yra medijuotas, kadangi kūrinys prieinamas visiems, bet tik virtualiai. Svarbu paminėti, jog šis performansas tapo akstinu vėliau toje pačioje vietoje surengti dar vieną labai panašią Ukrainos palaikymo akciją, kuomet žmonės, apsirengę baltais drabužiais, maudėsi tame pačiame „Išplaukti“ performanso organizatorių raudonai nudažytame tvenkinyje. Taigi tam tikra prasme auditoriją visgi pasisėkė aktyviai įtraukti.

Meilutytės plaukimas kaip kūniškosios medijos konceptas yra aktyvus veiksmas, išreiškiantis politinio pasipriešinimo diskursą. Šis diskursas išreiškiamas naudojant simbolizmą – simbolinį kontekstą, t. y. vietą (tvenkinys prie Rusijos ambasados), ir simbolius, t. y. performanso atributiką – raudona spalva nudažytas vanduo turi aiškią nuorodą į kraują. Taigi matomas čempionės plaukimas simbolizuoja „nuolatinės, nepailstančias, nenutrūkstančias pastangas (iš)plaukti“ bei viltingą Ukrainos pergalę kare prieš Rusiją⁴⁵.

4. „France in Trance“

„France in Trance“ yra apie 20 min. trukęs performansas, surengtas grupės menininkų balandžio 23 d., Prancūzijos prezidento rinkimų išvakarėse K. Sirvydo skvere, vadinamajame Prancūzparkyje, kurio metu atlikėjai vaidino vakarėlį (šoko ir linksminosi pagal muziką),

45 15min, „Performansas prie Rusijos ambasados: Rūta Meilutytė – kraujo spalva nudažytame tvenkinyje“, 15min, <<https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/ukrainos-didvyriu-gatveje-priesais-rusijos-ambasada-tvenkinys-nusidaze-kraujo-spalva-56-1663204>> [žiūrėta 2022-12-18].

tuo pačiu metu vis daugiau apsipildami kraują primenančiu raudonu skysčiu⁴⁶. Nors viena iš performanso autorių A. Lisičkinaitė yra labiau linkusi vadinti jį menine akcija⁴⁷, šis pasirodymas atitinka P. Phelan iškeltą klasikinio performanso apibrėžimą: jis yra trumpas ir gyvai vaidinamas. Iš performanso sumanytojos P. Bocullaitės žodžių matosi, kad menininkes veikti skatina pyktis dėl Prancūzijoje vykstančių svarstymų apie karo kainą ekonomikai, dėl ko performanso tikslas yra „visiškai tiesiogiai atvaizduoti, kaip šie argumentai atrodo iš šono“⁴⁸. Kitos dalyvės E. Špokaitės žodžiai sustiprina veidrodžio metaforą: „Šventė kraujyje man – tikslus Vakarų visuomenės atspindys“, taip pat M. Janavičiūtė priduria, kad „Vakarai privalo atsibusti ir suvokti savo laisvės kainą“⁴⁹. Kalbant apie šokio elementą, pasakytina, kad jis naudojamas metaforine prasme: „Šis vyksmas simbolizuoja tuos, kurie „šoka“ net tuomet, kai kaimynystėje vykdomas genocidas.“⁵⁰ Taigi, kitaip nei anksčiau aptarti performansai prie Rusijos ambasados, „France in Trance“ taikiny yra gėdos jausmas.

„France in Trance“ galima vadinti išskirtinai įvietintu performansu, mat ambasada yra šalies atstovas užsienyje, t. y. vieta, per kurią esantys Lietuvoje gali kreiptis į Prancūzijos valstybę – o krei-

46 Performanso autorės: Marija Janavičiūtė, Paulė Bocullaitė, Erica Jennings, Agnietė Lisičkinaitė, Vilma Raubaitė, Eglė Špokaitė, Mingaudė Kotryna Zujūtė, Elžbieta Latėnaitė ir kt. Performanso vaizdo įrašą galima pamatyti čia: <<https://www.youtube.com/watch?v=SzyFNeaajyM>>.

47 Evelina Joteikaitė, „Reaguojant į karą pasipylę performansai ir akcijos: ko iš jų galima tikėtis?“, <<https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/reaguojant-i-karapasipyle-performansai-ir-akcijos-ko-is-ju-galima-tiketis.d?id=90059685>> [žiūrėta 2022-12-18].

48 15min, „„Kruvinas“ vakarėlis „Prancūzparkyje“: žinutę dėl įvykių Ukrainoje siuntė ir įžymybės, 15min, <<https://www.15min.lt/zmones/naujiena/lietuva/kruvinas-vakarelis-prancuzparkyje-zinute-del-ivykiu-ukrainoje-siunte-ir-izymybes-1050-1670260?copied>> [žiūrėta 2022-12-18].

49 *Ibid.*

50 *Ibid.*

pimasis ir yra performanso kertinis tikslas. Taip pat performansu buvo stengtasi pritraukti ir praeivių spontanišką dėmesį – parinktu laiku (penktadienį 19 val.)⁵¹ senamiestyje žmonių būna daug – kas pavyko, sprendžiant iš kelių dešimčių stebinčiųjų vaizdo įrašė⁵².

Tačiau kyla klausimas, kiek gyvam performansui pasiseks paveikti nuomonę Vakaruose, jeigu performansui brėžiamas toks tikslas? Nors performanso pėdsakų anglakalbiame internete tyrimo momentu yra labai mažai⁵³, verta išskirti jo publikaciją „Reddit“ socialiniame tinkle Ukrainos skiltyje (angl. *subreddit*), kuri sulaukė nemažo populiarumo⁵⁴. Tačiau užsienio auditorija priėmė performansą visai kitaip nei Lietuvoje: daugeliui vartotojų pasirodė, kad gėdinamas yra ne Prancūzijos nenoras padėti Ukrainai, bet linksminimasis karo metu kaip toks, pvz., daug patiktukų surinko komentarai: „And being sad and crying all day is gonna make things better how?“⁵⁵ ir „Lithuanians didn't had any party's

51 Jarmo.net, „Prancūzija rinksis tarp homofobiškos populistės, siejamos su Kremliumi, ir pro-LGBTQ+ Prezidento, kritikuojančio Lenkiją“, <<https://www.jarmo.net/2022/04/prancuzija-rinksis-tarp-homofobiskos.html>> [žiūrėta 2022-12-18].

52 15min, „„Kruvinas“ vakarėlis „Prancūzparkyje“: žinutę dėl įvykių Ukrainoje siuntė ir įžymybės, 15min, <<https://www.15min.lt/zmones/naujiena/lietuva/kruvinas-vakarelis-prancuzparkyje-zinute-del-ivykiu-ukrainoje-siunte-ir-izymybes-1050-1670260?copied>> [žiūrėta 2022-12-18].

53 Paieška buvo vykdoma naudojantis *Google* paieškos varikliu atrenkant puslapius, kur būtų minėtas junginys „France in Trance“ su dar vienu iš šių žodžių: „performance“, „Lithuania“, „Vilnius“, „artists“.

54 Reddit, „Young Lithuanian artists protest against western Europe for partying on as if the war in Ukraine isn't happening in this performance staged outside the French embassy in Vilnius“, <https://www.reddit.com/r/ukraine/comments/ua23im/young_lithuanian_artists_protest_against_western/?sort=top> [žiūrėta 2022-12-18].

55 Reddit, „Young Lithuanian artists protest against western Europe for partying on as if the war in Ukraine isn't happening in this performance staged outside the French embassy in Vilnius“, <<https://www.reddit.com/r/ukraine/comments/ua23im/comment/i5vitem/>> [žiūrėta 2022-12-18].

since the invasion?⁵⁶ ir t. t. Taigi performanso žinutė išsikreipė: autoriai „šokį“ suprato kaip „sotaus gyvenimo“ metaforą, o žiūrovai, kuriems įrašas buvo duotas be kūrėjų konteksto, performansą suprato kaip tiesioginį gėdinimą už vakarėlius karo metu. Kūniškumo, išreikšto per „kruviną“ šokį, prasmė dėl virtualumo nukeliavo iki tokių formų, kurių autorės ir nenumanė. Tą patvirtina ir kitas, dar radikalesnis atvejis, kuomet performanso įrašas buvo platinamas visiškai priešingu tikslu: autorės solidarizavosi su Ukraina ir performansu siekė atkreipti dėmesį į jos sunkią padėtį, o Rusijai palankūs dezinformacijos šaltiniai išplatino performanso įrašą skirtingose platformose (*Facebook, TikTok, Telegram*) su prieriašu, kad jame vaizduojamos ukrainietės Berlyne, „kurios pirma vaidino lavonus iš Bučos, o tada iškart prisigėrė“⁵⁷. Bent viename prorusiškame *Telegram* kanale tokį įrašą pamatė daugiau nei 80 tūkst. žmonių⁵⁸, o turint omeny, kad melagiena buvo platinama daug plačiau, galima net svarstyti, ar prorusiška performanso interpretacija nebus pasiekusi daugiau vartotojų nei originaliai autorių sumanytas supratimas. Šis atvejis parodo, kad skaitmeninė viešoji erdvė savo pobūdžiu yra daug labiau nenuspėjama nei fizinė viešoji erdvė, prasmės ir jų pokyčiai čia daug sudėtingiau kontroliuojami, dėl ko fizinei erdvei tinkančios strategijos gali virtualioje erdveje nesuveikti ar net turėti priešingą rezultatą.

56 Reddit, „Young Lithuanian artists protest against western Europe for partying on as if the war in Ukraine isn't happening in this performance staged outside the French embassy in Vilnius“, <<https://www.reddit.com/r/ukraine/comments/ua23im/comment/i5vcps7/>> [žiūrėta 2022-12-18].

57 Davit Robakidze, „What does the video of 'dancing ukrainians in berlin actually depict?“, <<https://mythdetector.ge/en/what-does-the-video-of-dancing-ukrainians-in-berlin-actually-depict>> [žiūrėta 2022-12-18].

58 Сводки ополчения Новороссии Z.O.V. (ДНР, ЛНР, Украина, Война), „Укроживотные отдыхают в Берлине“, Telegram, <https://t.me/swodki/80146?fbclid=IwAR2-a4yI7TJsR4wdVxxIoDKglFHmS6VTobZHxry2OQSOe_ouK530RLaWQY> [žiūrėta 2023-07-31].

IŠVADOS

Šiame tyrime buvo analizuojami keturi 2022 m. Vilniuje vykę Ukrainos palaikymui kare su Rusija skirti performansai, kurių tikslas buvo atkreipti dėmesį į karo metu vykdomus žiaurumus, išryškinti svarbiausias reakcijas į karą bei neveiksnumo problemas bei kiekvieną stebėtoją / dalyvį priartinti prie Ukrainos per kūniškąją ir erdviškąją prizmes. Pirmasis, moterų performansas prie Rusijos ambasados kartu yra protesto veiksmas, šokiruojantis ir jį išvydusius kviečiantis išreikšti solidarumą su Ukrainos moterimis. Antrasis performansas „Iš-gyventi“ išsiskiria savo gausiu simbolizmu, priartinančiu prie laikinumo, mirties ir atminimo klausimų, bei yra itin įtraukus, dalyvius kviečiantis „pasiraitoti rankoves“ ir savomis rankomis pilti simbolizmu įkrautą žemę. „Išplaukti“ išsiskiria tuo, kad apsiriboja grynai skaitmenine erdve bei veikia labiau vaizdo instaliacijos, o ne gyvo performanso formatu, taip plėsdamas pačią performanso sampratą. Galiausiai, performansas „France in Trance“ vienintelis savo pirmine tematika ne išreiškia solidarumą su Ukraina, o kritikuoja Vakarų valstybių pasyvumą karo akivaizdoje bei yra adresuotas ne vietinei, o užsienio (Vakarų) auditorijai. Šis, vykęs Vilniaus senamiestyje prie Prancūzijos ambasados, ryškiausiai provokuoja praeivius bei yra nevienareikšmiškai suprstas tikslinės auditorijos, todėl skiriasi savo recepcija.

Šio meno žanro aktai, deklaruojantys solidarumą su kenčiančia Ukraina ir jos žmonėmis, buvo pasirinkti neatsitiktinai. Savo prigimtimi emociškai jie yra daug paveikesni nei tradicinės statiškos meno formos, todėl galima teigti, jog šių aktų tikslas buvo ne tik meninė realizacija ar politinė komunikacija, bet ir paskatinimas pilietinei visuomenei aktyviai prisidėti prie palaikymo Ukrainai – daugelio performansų metu buvo renkamos lėšos įvairioms su pagalba Ukrainai susijusioms reikmėms, o, pavyzdžiui, „Išplaukti“ buvo įsigytas kaip meninis produktas, tačiau surinkti pinigai taip pat buvo paaukoti. Bet tai tik materialinės pagalbos išraiška. Daug

svarbesnis yra empatijos, bendrumo, solidarumo aspektas – performansų metu naudojant ryškią simboliką, kaip pirmojo performanso metu kraują ant nuogų moters kojų, maišus ant galvos, surištas rankas; „Iš-gyventi“ atveju pilamas žemes iš Bučos ir pilkapio modelį; kraujo ežerą ir jame vienišą, bet tvirtai beišplaukiantį moters kūną „Išplaukti“ performanse; karo metu besilinksminančių, kraujui ir kančioms nejautrių žmonių vaizdinius „France in Trance“ atveju, buvo siekiama patraukti visuomenės dėmesį ir paversti jos narius veiksmų dalyviais. Taigi, griauinant sieną, skiriančią žiūrovą nuo menininko, ardant socialines konstrukcijas bei performanso vyksmą įpinant į fizines bei virtualias viešąsias erdves, bandoma apeliuoti į žmogaus sąmoningumą ir tokiu būdu žadinti bendražmogiškos vienybės jausmą.

Nevalstybinių veikėjų įsigalėjimas

*Viltė Černiūtė, Lukas Jančiauskas,
Ugnius Sejonas, Matas Žutautas*

Prof. dr. Margaritos Šešelgytės komentaras:

Darbas neabejotinai išsiskiria savo aktualumu, yra originalus, o svarbiausia – puikiai atskleidžia nestandartinę temą. Tikiu, kad darbas yra įdomus ne tik man, bet vertas ir kitų kolegų / -ių dėmesio.

ĮŽANGA

Modernioji valstybė (angl. *nation-state*), siekdama išlikti pagrindinė tarptautinių santykių žaidėja sparčiai besikeičiančiame pasaulyje, privalo būti dinamiška ir gebėti įveikti kylančius iššūkius. Viena reikšmingiausių tokio tipo iššūkių yra laikomas XX a. viduryje prasidėjęs skaitmeninis amžius. XX a. 7–8 deš. atsiradus internetui, vėliau paskutiniame deš. jam išpopuliarėjus, iš pagrindų pasikeitė tiek paprasto žmogaus, tiek sprendimų priėmėjų suvokimas apie tai, kas yra komunikacija ir politika. Tokiems technologiniams sprendimams, kaip kompiuteriai ir išmanieji telefonai, tapus komerciniais ir prieinamais beveik kiekvienam, pasikeitė bene visos gyvenimo sritys: prekyba, distribucija, logistika, žiniasklaida, net balsavimas tapo pasiekiami „pirštų galais“. Šie pokyčiai, paveikti ir globalizacijos, sąlygojo revoliuciją tarptautinių santykių sferoje. Tradiciškai pratę mąstyti apie politiką per kietosios ir švelniosios galių prizmę, šiandien susiduriame su naujomis, teritorines ribas peržengiančiomis problemomis, kurios reikalauja naujų sprendimo būdų. Skaitmeninė erdvė, kaip viena mažiausiai teisiškai api-

brėžtų ir sudėtingiausiai kontroliuojamų erdvių šiuolaikiniame pasaulyje, kelia iššūkius valstybių vadovams, o joje begalė kylančių naujų nevalstybinių veikėjų verčia permąstyti įstatymus ir valstybės vaidmenį tarptautiniuose santykiuose.

Įvairūs autoriai nevalstybinius veikėjus (toliau – NVV) skirtingai tipologizuoja, tačiau išskiria pagrindines jų savybes: jie nėra nei valstybės, nei jų atstovai bei gali daryti įtaką nacionalinei ir tarptautinei politikai¹. Akademinėje literatūroje galime išvelgti įvairias tendencijas, susijusias su naujos nišos atsiradimu skaitmeninės revoliucijos laikais. Pagrindinėmis priežastimis yra įvardijama demokrati-zacija², globalizacija³ ir spartus komunikacinių technologijų tobulėjimas⁴. Dauguma autorių aptaria ir sutinka su tuo, jog nevalstybinių veikėjų svarba nacionalinėje bei užsienio politikoje ir saugumo sri-tyje reiškiasi įvairiais būdais⁵. Šaltiniai išskiria, jog tam tikri nevals-tybiniai veikėjai įgijo netgi daugiau galios negu kai kurios valstybės besivystančiame pasaulyje, o ekonomiškai ir konvenciskai stipriose valstybėse šie veikėjai artimai bendradarbiauja privatus ir viešojo sektoriaus bendradarbiavimo principais⁶. Dėl valstybės vaidmens mažėjimo ir privačių veikėjų iškilimo kenčia gerovės valstybės kon-ceptas – pati valstybė nebesugeba užtikrinti visų reikiamų paslaugų⁷. Visgi akademinėje literatūroje vis dar yra sunku įvardyti, koks tiksliai

- 1 Khalid Saifullah ir Azhar Ahmad, „The Increasing Influence of the Non-state Actors in International Politics“. *Journal of European Studies* 36, No.2 (2020): 39–57.
- 2 Peter Wijninga et al., „4 State and Non-state Actors: Beyond the Dichotomy“, *Strategic Monitor 2014: Four Strategic Challenges*, No.1 (2014): 45–69.
- 3 Aji Widiatmaja ir Fajria Hasta Rizqi, „The Rise of Non-State Actors in Globalization and Democratization Era: Terrorist Group versus State Actors“. *Jurnal Sentris KSMPMI* 2, No.1 (2019): 1–16.
- 4 Wijninga, 147.
- 5 *Ibid.*, 141.
- 6 Saifullah, 40.
- 7 Linda Lobao et al., „The shrinking state? Understanding the assault on the public sector“. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 11, No.3 (2018): 389–408.

nevalstybinių veikėjų vaidmuo yra tarptautinėje arenoje ir kokį autoritetą jie turi bei kiek yra legitimūs⁸.

Atsižvelgiant į akademinę literatūrą ir į faktorių, jog dažniausiai yra nagrinėjamos konvencinės NVV veikimo erdvės, šiuo darbu yra siekiama užpildyti nišą prognozuojant, kaip 15 metų laikotarpiu pasikeis NVV įsigalėjimas kibernetikos erdvėje ir per ją – tarptautinėje politikoje. Pagal pateiktą metodologiją bus sukurtas scenarijus, kuriame pagal įsivardytas tendencijas bus apibrėžtos įvairios ateities prognozės, pagrindžiančios šių veikėjų įsigalėjimo faktą. Išvadose pateikiami galimi „pilkieji raganosiai“ ir „juodosios gubės“, arba tikėtini ir netikėtini fokusuojantys įvykiai, kurie gali- mai keis įvykių raidą.

TEORINĖ PRIEIGA

Institucinio liberalizmo paradigma

Šiame darbe NVV įsigalėjimo scenarijus yra prognozuojamas remiantis institucinio liberalizmo paradigma. Tradiciškai liberalizmo teorijos yra siejamos su tarptautine kooperacija, globalizacija bei tarpvalstybinių ir nevalstybinių veikėjų iškilimu. Būtent institucinio liberalizmo pamatinė idėja yra siejama su tarpvalstybinių ir NVV kaip „politinių laidininkų“ vieta tarptautinėje sistemoje. Nors liberalizmo teorijų šakoje NVV pirmą kartą yra suteikiama reikšminga pozicija, valstybės, kaip pagrindinio tarptautinių santykių veikėjo, svarba išlieka. Nepaisant to, teritoriniams iššūkiams retėjant, prioritetą politinėje darbotvarkėje palaipsniui ima įgyti teritoriją peržen- giantys iššūkiai, kurių sprendimai reikalauja kombinuotos politinės valios ir valstybių susitarimo. Būtent šio tipo iššūkiai sukuria nišą NVV šalia valstybių iškilti kaip moderatoriams ir informacijos pla-

8 Saifullah, 40.

tintojams. Anot institucinio liberalizmo paradigmos, tarptautinė kooperacija visgi gali būti tvari ir ilgalaikė būtent dėl NVV įsitraukimo. Ryškiausi institucinio liberalizmo atstovai yra Robertas O. Keohane'as ir Josephas S. Nye – jie sistemingai nagrinėjo tarpvalstybinių ir nevalstybinių veikėjų vietą tarptautinėje sistemoje, tam tikslui sukurdami **kompleksiškos tarpusavio priklausomybės**⁹ (angl. *complex interdependence*) modelį. Siekiant suvokti, kaip atsižvelgiant į institucinį liberalizmą per ateinančius 15 metų NVV įsigalės kibernetikos srityje, darbe yra pasitelkiamas būtent šis modelis.

Kompleksiškos tarpusavio priklausomybės modelis Keohane'o ir Nye yra pateikiamas kaip visiška priešingybė idealiam realizmo tipui¹⁰. Kadangi realizmo teorijoje ryškiausiai figūruoja galios balanso ir militaristinių santykių dinamika, tarptautinių santykių sferos, kaip ekonomika, ekologija ir kitos, kurios peržengia teritorines valstybių ribas, tampa akląja zona. Kompleksiška tarpusavio priklausomybė praplečia tarptautinių santykių sampratą lauką ir leidžia žvelgti holistiškai. Globalizacijos sukurta bendrumo problema, kurią pastebime tiek ekologijos, tiek sveikatos ir socialiniuose klausimuose, militaristiniais būdais tampa neišsprendžiama. Turint omenyje, jog vienas esminių ir išskirtinis valstybės atributas yra galios monopolis, realizmas nebegeba aprėpti sparčiai besikeičiančio politinio lauko. Šis aspektas tampa ypač svarbus kalbant apie skaitmeninį amžių, kai pastebimas staigus telekomunikacinių technologijų bei interneto bumas. Minėti veiksniai yra atsakingi už kibernetikos, kaip naujos politinės erdvės, atsiradimą. Kibernetinėje plotmėje tam tikra prasme atsiranda vakuumas, arba naujos galimybės sparčiai apdoroti ir platinti didelius kiekius informacijos, o neilgai trukus tai tampa valstybėms atsparia erdve (jeigu ne visiškai atsparia, tai bent jau ne valstybių dominuojama).

9 Robert O. Keohane ir Joseph S. Nye, *Power and Interdependence*, 4th ed. (Boston: Longman, 2012): 20–21.

10 Keohane ir Nye, *Power and Interdependence*, 19.

Kompleksiškos tarpusavio priklausomybės modelis yra paremtas trimis esminiais tarptautinės politikos aspektais: didėjantis formalių ir neformalių komunikacijos kanalų skaičius tarp oficialių ir neoficialių veikėjų (angl. *Multiple channels*); dėl artimos kooperacijos ir globalizuojančių veiksnių riba tarp valstybių vidaus politikos ir tarptautinės politikos išblunksta – valstybių vidaus politika veikia tarptautinius santykius, todėl reikalingas dažnesnis vidaus įstatymų koordinavimas (angl. *Absence of Hierarchy among issues*); galiausiai, tarp valstybių pastebimas didesnis tarpusavio pasitikėjimas, sumažėjęs akstinas pulti, o vietoj jėgos dažniau pasitelkiamos tokios atgrasymo priemonės, kaip atominė ginkluotė (angl. *Minor Role of Military Force*)¹¹. Paradoksalu, bet perdėm artima tarpusavio priklausomybė, anot Keohanėo ir Nye, nestiprina valstybių pozicijos tarptautinėje arenoje, o kaip tik jas subordinuoja šiam fenomenui. Būtent šis paradoksas sukuria nevalstybiniam veikėjams nišą veikti. Tačiau iki šiol išlieka kita kliūtis visiškam lygiavertiškumui pasiekti – politinė erdvė vis dar yra suvokiama kaip galių balanso erdvė, paremta kietąja ir švelniąja galiomis¹². Tradiciškai valstybei priklausantys atributai yra vertinami kaip vieninteliai tikrosios politinės galios resursai ir toks *status quo* pagal dabartines tendencijas išliktų, jeigu nebūtų atsiradusi kibernetinė sfera. Jau aptartas skaitmeninis amžius tam tikra prasme sukuria naują pseudopasaulį, virtualią erdvę, kuri kol kas dar yra „niekieno žemė“. Tinkamai nereguluota kibernetinė erdvė per ateinančius 15 metų tampa realiausia sfera NVV įsigalėti.

METODOLOGIJA

Šio darbo tikslas yra įvertinti **būdus ir priemones, kuriais NVV per ateinančius 15 metų gali įsigalėti kibernetikos sferoje kaip**

11 *Ibid.*, 20–24.

12 Robert O. Keohane ir Joseph S. Nye Jr., „Power and Interdependence in the Information Age“, *Foreign Affairs* 77, no. 5 (September/October 1998): 81–94.

nacionalinėms valstybėms lygiaverčiai tarptautinių santykių veikėjai.

Remiantis anksčiau aprašyta teorine paradigma bei siekiant išnagrinėti specifiskai kibernetinės erdvės potencialą nevalstybinių veikėjų įsigalėjimui, analizėje bus remiamasi Manoa¹³ bazinio scenarijaus prognozavimo metodika. Manoa technika yra paremta dominuojančių tendencijų pasekmių ir koreliacijos analize. Remiantis dominuojančiomis tendencijomis ir prielaida, jog minimos tendencijos vyraus ir toliau, šis metodas padės atskleisti vieną bazinį scenarijų, kuris yra labiausiai tikėtinas žvelgiant iš dabartinės perspektyvos. Nors metodika įprastai naudojama darant prognozes laikotarpyje nuo 25 metų ir daugiau, darbui ji buvo pasirinkta atsižvelgiant į kibernetinės erdvės, kaip itin greitai kintančios, unikalumą.

Tyrimui pritaikytos metodikos darbo eiga remiasi 3 žingsniais:

1. Tendencijų (kitaip, varomųjų jėgų) **identifikavimas**. Remiantis akademinės literatūros analize ir politinio lauko stebėjimu, išskiriamos 4 esminės tendencijos, aktualios NVV veiklai kibernetinėje erdvėje įvertinti.
2. Tendencijų **systemizavimas** kuriant „ateities ratą“¹⁴ (angl. *futures wheel*). Kiekviena iš keturių varomųjų jėgų yra aprašoma remiantis jai aktualių kurtinųjų įvykių arba bendrine eiga. Varomosios jėgos tuomet yra susistemintos į „ateities ratą“. „Ateities ratas“ yra metodinis įrankis, veikiantis panašiu principu kaip minčių žemėlapis. Kiekvieno kintamojo esminiai aspektai yra nurodomi schemeje, tokiu būdu vizualiai yra pažymimos tendencijų pasekmės ir persidengimai¹⁵.

13 Peter Bishop, Andy Hines ir Terry Collins, „The current state of scenario development: an overview of techniques“, *Foresight* 9, no. 1, (2007): 12, <https://doi.org/10.1108/14636680710727516>.

14 *Ibid.*, 12.

15 Andrew Curry ir Wendy Schultz, „Roads Less Travelled: Different Methods, Different Futures“, *Journal of Futures Studies* 13, no. 4 (May 2009): 47.

3. Scenarijaus **aprašymas**. Remiantis gautais rezultatais, aprašoma NVV išsigalėjimo kibernetinėje erdvėje prognozė ir įvertinama tokio scenarijaus įtaka tarptautiniams santykiams. Klausimai, į kuriuos atsakoma: ar nevalstybiniai veikėjai per ateinančius 15 metų išgali kibernetinėje erdvėje? Jeigu taip, ar toks išsigalėjimas yra reikšmingas? Kokią įtaką nevalstybinių veikėjų išsigalėjimas turi valstybės vaidmeniui tarptautiniuose santykiuose?

Nepriklausomų kintamųjų analizė

Globalizacija

Pasaulis po kibernetinės revoliucijos yra neatsiejamas nuo globalizacijos fenomeno. Informacijos sklaidos galimybės, transporto, technologijų inovacijos bei tarptautinis bendradarbiavimas tapo pagrindinėmis globalizacijos varomosiomis jėgomis. Trečioji industrializacijos banga, dar geriau žinoma kaip skaitmeninė revoliucija, visiems laikams pakeitė žmonių tarpusavio komunikacijos galimybes. XX a. pabaigoje įvykęs technologinis progresas leido informacijai nevaržomai keliauti milžiniškus atstumus, tarpusavyje komunikuoti žmonėms iš atokiausių kraštų bei pasiekti norimą informaciją bet kur ir bet kada. Paskutiniaus XX a. dešimtmečiais pasaulyje klestint demokratijoms, vis daugiau šalių atvėrė savo rinkas užsienio investuotojams ir verslams, žmonės laisviau migravo ieškodami pelningesnio darbo ar palankesnių gyvenimo sąlygų. Demokratinėms šalims besiburiant į įvairias tarptautines organizacijas imta pastebėti, kad jose ryškiai dominuoja Vakarų pasaulio naratyvas ir idėjos¹⁶. Amerikietiškas laisvosios rinkos modelis tapo sektinu pavyzdžiu ne vienai valstybei, todėl privataus kapitalo

16 Adam S. Posen, „The Post-American World Economy. Globalization in the Trump Era“, *Foreign Affairs*, žiūrėta 2023 m. sausio 7 d., <https://www.foreignaffairs.com/united-states/post-american-world-economy>.

kompanijų jose ėmė sparčiai daugėti, o industrijos buvo decentralizuojamos. Toliau vystytis norinti valstybė privalėjo paklusti globalizacijos principams arba, priešingai, tapti tokia kaip Šiaurės Korėja ar Iranas¹⁷. Galiausiai, tarptautiniam bendradarbiavimui įsigalint, kuriasi liberali pasaulinė rinka, kurios veikimo sklandumą užtikrina technologinė ir komunikacinė pažanga.

Kompiuterinės technologijos tapo neatsiejamomis ne tik darbo, bet ir laisvalaikio priemonėmis, todėl technologijų kompanijos, kuriančios vis daugiau žmonių laiko reikalaujančias inovacijas, tampa laisvosios rinkos ir kapitalizmo simboliais, taip dar labiau įtraukdamos žmones į globalaus vartojimo tinklą. Technologinė pažanga leido iki tol kompleksinėmis laikytas technologijas integruoti į intuityvų ir stilingą išmanųjų įrankį, leidžiantį ne tik komunuoti, bet ir dalintis dideliais informacijos srautais, sekti lokacijas, naudoti navigacines sistemas, fotografuoti ir filmuoti. Kita vertus, dėl šios pažangos informacija tapo itin vertinga, todėl nenuostabu, kad ir nemenkai saugumizuota. Vadinamoji skaitmeninė demokratizacija, leidusi plačiajai visuomenei pasiekti didelius informacijos kiekius, padarant juos viešus, užprogramavo ir tai, kad kiekvieno iš mūsų kaupiama ar turima informacija gali būti matoma arba panaudota kitų. Pačioje XX a. pabaigoje sudarytoje JAV oro pajėgų XXI a. vizijoje rašoma, kad informacija, vakar buvusi tik pagalba naudotis ginklu, rytoj pati bus kaip ginklas arba taikynys¹⁸.

Analizuodami informacijos svarbą pirmiausia turime įvertinti, kam ir kodėl ją patikime. Šiandieniniame didžiausių informacijos srautų valdymo diskurse dažnai girdime apie aukštųjų technologijų kompanijas, tokias kaip „Alphabet“ („Google“), „Meta“

17 Amar Diwakar, „How technology is shaping a new era of ‘vertical’ globalisation“, *TRT World*, žiūrėta 2023 m. sausio 7 d., <https://www.trtworld.com/magazine/how-technology-is-shaping-a-new-era-of-vertical-globalisation-51151>.

18 USAF, *Global Engagement: A Vision for the 21st Century Air Force*, 1996, 1.

(„Facebook“), „Apple“, „Netflix“ ar „Amazon“, kurios renka vartotojų duomenis, o vėliau juos parduoda reklaminiais tikslais arba rinkos analizei¹⁹. Šių kompanijų galia susijusi ne tik su jų kaupiamą informacija, bet taip pat ir nacionalinių valstybių bendrajam vidaus produktui prilygstančiais pajamų srautais. 2022 m. pirmojo ketvirčio bendra šių kompanijų rinkos kapitalizacija siekė net septynis trilijonus JAV dolerių, o tai prilygsta bendram Vokietijos ir Prancūzijos BVP²⁰, ²¹. Šių korporacijų renkami duomenys fiksuoja ne tik vartotojų paieškos istorijas, domėjimosi sritis, bet ir adresus, šeimos narių vardus ir pavardes, kontaktingą informaciją, o kartais net detales prisijungimo vietų lokaciją²². Tokios informacijos nutekimas gali kelti pavojų milijardų šių platformų vartotojų turto ar net asmeniniam saugumui.

Kibernetinės erdvės augimas kelia ir daugiau politiškai reikšmingų iššūkių. Pirmiausia, tai distinkcijos tarp viešumo ir privatumo nykimas, leidžiantis realią politinę galią įgyti administruojantiems šias kibernetines sritis. Moksliniame diskurse dominuoja nuostata, kad socialiniai tinklai ir internetas nėra tapatūs viešajai erdvei, o veikia kaip dar viena virtuali sritis²³. Tačiau vis dažniau girdime apie siekį šią erdvę laikyti viešąja tam, kad joje būtų gali-

19 Zoe Kleinman, „Europeans’ data shared 376 times daily in advertising sales, report says“, BBC, žiūrėta 2023 m. sausio 9 d., <https://www.bbc.com/news/technology-61465973>.

20 Jason Fernando, „FAANG Stocks: Definition and Companies Involved“, *Investopedia*, žiūrėta 2023 m. sausio 9 d., <https://www.investopedia.com/terms/f/faang-stocks.asp#citation-16>.

21 Global Peo Services, „Top 15 Countries by GDP in 2022“, žiūrėta 2023 m. sausio 9 d., <https://globalpeoservices.com/top-15-countries-by-gdp-in-2022/>.

22 Swish Goswami, „What Does Big Tech Actually Do With Your Data?“, *Forbes*, žiūrėta 2023 m. sausio 9 d., <https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2022/02/16/what-does-big-tech-actually-do-with-your-data/?sh=6f3fb1cc515f>.

23 Zizi Papacharissi, „The virtual sphere: The internet as a public sphere“, *New media & society* 4, no. 1 (2002): 9–27.

ma teisiškai užtikrinti asmenų neliečiamumą ar orumą. Tokie būtų įstatymai, ginantys asmens interesus viešojoje erdvėje, pvz., galiotų ir gatvėje, ir socialinėse medijose. Tačiau toks politikų siekis atrodytų gan pavojingas, jei tai įgalina socialinių tinklų kompanijas šią tvarką įgyvendinti. Patys politikai negali viešojoje erdvėje užtildyti savų kritikų, tačiau socialinių tinklų atveju tai tampa įmanoma. Negana to, socialinių tinklų administracija įgyja teisę spręsti, koks naratyvas yra arba turi būti dominuojantis, todėl ir blokuoti jo nesilaikančiuosius²⁴.

COVID-19 pandemijos sukelti iššūkiai

COVID-19 sukeltą pandemiją drąsiai galima vadinti „juodąja gulbe“, sugriovusia daugybę politinių ateities prognozių ir kurtų scenarijų. Tačiau šiandien tai laikome ne atsitiktinumu, o istoriniu faktu, leidžiančiu kurti naujas prieigas ir labiau atsižvelgti į panašių, ateityje neišvengiamų krizių padarinius. Šiame darbe COVID-19 daugiausia matysime per privataus sektoriaus prizmę, atitinkančią mus labiausiai dominančių nevalstybinių subjektų sritį.

Prasidėjus COVID-19 pandemijai, didžiųjų kompanijų įsitraukimas buvo dvejopas. Pirmiausia, jose vyko aktyvi naujienų sklaida. „Facebook“, „Twitter“ bei kitos panašaus kalibro kompanijos dėl savo pasiekiamumo ir žinomumo tarp vartotojų yra geriausia platforma skleisti įvairaus pobūdžio informaciją ir turinį, todėl šių kompanijų administracija įgauna galią filtruoti nepageidaujamą informaciją. COVID-19 pandemijos įkarštyje kompanijos ypač daug dėmesio skyrė melagingos, nepatvirtintos, nepagrįstos ar kitaip galiojančio naratyvo neatitinkančios informacijos žymėjimui ar blokavimui. Čia verta pastebėti, kad apskritai, kylant krizėms, tokioms kaip pandemija, ar aštrėjant kontroversiškam diskursui

24 Kalev Leetaru, „Is Social Media Really A Public Space?“, *Forbes*, žiūrėta 2023 m. sausio 9 d., <https://www.forbes.com/sites/kalevleetaru/2017/08/01/is-social-media-really-a-public-space/?sh=625bbb9c2b80>.

(rinkimų klastojimas, rasizmas, lyčių lygybė), visuomenė vis labiau atsisuka į socialines platformas, skatindama jas užsiimti sprendimo paieškomis vietoj pasitikėjimo valdančiais organais savo šalyse. Kadangi žmonės yra praradę pasitikėjimą valdžios institucijomis, jie atsisuka į kitus, daugiausiai duomenų ir informacijos turinčius šaltinius, kurių teisingumas dėl turimos informacijos kiekio, atrodytų, turėtų būti neabejotinas²⁵. Kitaip tariant, žmonės prašo kompanijų keisti savo požiūrį reaguojant į problemas, bet ne skatina savo valdžią tas problemas spręsti²⁶. Taip šios kompanijos ištraukė ir į kovos su pandemija priemonių paieškas. Finansiška, taip pat ir telkdamas savo specialistus, didžiosios technologijų korporacijos ieškojo efektyvių kovos su pandemija būdų, teikė rekomendacijas, projektavo ligos plitimo žemėlapius, savo ištekliais leido naudotis medicinos kompanijoms.

Pandemijos keliami iššūkiai, susiję su nutrūkusiomis tiekimo grandinėmis, padidėjusiu nedarbo lygiu, būtinausių medicininių ar maisto produktų trūkumu, žmones, gyvenančius mažiausiai išsivysčiusiose šalyse, skatino ieškoti alternatyvų, dažnai vedusių į kriminalinę ar antivalstybinę veiklą²⁷. Garsiausiais pavyzdžiais tapo narkotikų kartelių suaktyvėjimas Vidurio Amerikos regione, Talibano judėjimas Afganistane ar „Boko Haram“ suaktyvėjimas Nigerijoje²⁸. Valstybių bejėgiškumą pandemijos akivaizdoje sąlygojo keli dalykai. Pirmiausia, pandemijai įsismarkaujant, valstybėms teko greitai persikirstyti savo resursus sveikatos apsaugos išlaidoms, todėl tam tikros

25 Shira Ovide, „Tech Is Not Representative Government“, *New York Times*, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://www.nytimes.com/2022/07/07/technology/big-tech-abortion.html>.

26 *Ibid.*

27 Vanda Felbab-Brown, „The key trends to watch this year on nonstate armed actors“, *Brookings*, žiūrėta 2023 m. sausio 6 d., <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2021/01/15/the-key-trends-to-watch-this-year-on-nonstate-armed-actors/>.

28 Britt Koehnlein ir Ore Koren, „COVID-19, state capacity, and political violence by non-state actors“. *Journal of Peace Research* 59, No. 1 (2022): 90–104.

saugumo sritys, pavyzdžiui, kibernetika, buvo nustumtos į paraštes. Kita vertus, šis silpnumas sąlyginai gali būti vertinamas per „nulinės sumos“ palyginimą – valstybių institucijų silpnėjimą lėmė ne jų pačių galios recesija, bet veikiau išorės veikėjų galios iškilimas. Kitaip tariant, šis susilpnėjimas buvo sąlyginis, pasireiškiantis per kitų subjektų galios augimą, per santykį su nepasikeitusia valstybės galia.

Pandemijai išibėgėjus kibernetinių paslaugų kompanijoms teko užtikrinti iki tol neregėto duomenų srauto stabilumą ir saugumą. Dauguma kompanijų, universitetų ar net šalių valstybinių institucijų perkėlė savo veiklą į nuotolinę erdvę, dažniausiai palaikomą „Zoom“ arba „MS Teams“ platformų. Šioms kompanijoms teko nelengva užduotis apsaugoti vartotojų duomenis, kurių nutekinimas galėtų kelti grėsmę ir kitų sričių ar net fizinių asmenų saugumui. COVID-19 pandemijos metu buvo fiksuojami itin padidėję kibernetinių atakų išpuolių mastai: 5 kartus augo atakų, skirtų slaptažodžiams atskleisti, skaičius²⁹; 20 kartų išaugo atakų prieš pažėgiausius nuotolinių duomenų bazių administratorius skaičius³⁰.

Pandemijos atveju įdomu ir tai, kad buvo pastebima ir atvirkštinė kibernetinių atakų asimetrija. Dažnai, kalbėdami apie kibernetines atakas, omenyje turime privačių subjektų keliamą grėsmę valstybinėms įstaigoms, tačiau COVID-19 pandemijos atveju buvo pranešama ir apie kitokias, valstybės kuruojamų kibernetinių įmonių iš Rusijos ir Šiaurės Korėjos atakas prieš vakcinas kuriančias farmacines kompanijas³¹.

29 Aimee O'Driscoll, „40+ COVID-19 cubersecurity statistics: Have threats increased?“, *Comparitech*, žiūrėta 2023 m. sausio 7 d., <https://www.comparitech.com/blog/information-security/covid-19-cybersecurity-statistics/>.

30 Check Point Research, „Cyber Security Report 2021“, Check Point Research, žiūrėta 2023 m. sausio 14 d., <https://www.checkpoint.com/pages/cyber-security-report-2021/>.

31 Tom Burt, „Cyberattacks targeting health care must stop“, Microsoft, žiūrėta 2023 m. sausio 9 d., <https://blogs.microsoft.com/on-the-issues/2020/11/13/health-care-cyberattacks-covid-19-paris-peace-forum/>.

Nevalstybinių veikėjų įsigalėjimas per karinių konfliktų prizmę

Kibernetikos erdvė yra įvardijama kaip penktoji veiklos sritis XX a., kuri, buvo manoma, yra svarbi tik taikos metu³². Karas Ukrainoje, prasidėjęs 2022 metų vasario 24 dieną, tapo lemtingu lūžiu karo koncepcijos kontekste – atviro konvencinio konflikto ir valstybių kietosios galios demonstravimo lauke, kibernetikos erdvė pirmą kartą įgijo tokią svarbą visuminiame konflikte³³. Kibernetinės erdvės iškilimas karo kontekste atskleidžia ir NVV svarbą, parodo, jog kare jie užima lygiagretų vaidmenį vestfališkajam valstybės modeliui ir dėl to šioje erdvėje turėtų bendradarbiauti³⁴. Daugiamilijardinės technologijų įmonės ar privatūs įsilaužėliai (angl. *hackers*) bei jų grupuotės nepaliauja daryti įtakos karo eigai Ukrainoje ir remti vienos arba kitos kariaujančios pusės. Tiesa, vis dar yra susiduriama su sunkumais randant ribą tarp šių NVV ir valstybinių veikėjų karo kontekste. Ukrainoje vykstančių neramumų kontekste NVV kibernetikos erdvėje (angl. *cyber non-state actors*, toliau – CNSA) gali būti klasifikuojami pagal savo motyvaciją, struktūrą, finansavimą³⁵. Tad aprašant Ukrainos karą, kaip

32 Federica Cristani, „Can Anonymous be Prosecuted? A Reflection Under International Law in the Framework of the Current Armed Conflict in Ukraine“, UMV, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://www.iir.cz/can-anonymous-be-prosecuted-a-reflection-under-international-law-in-the-framework-of-the-current-armed-conflict-in-ukraine>.

33 Song Tae Eun, „Cyber Warfare in the Russo-Ukrainian War: Assessment and Implications“, *Institute of Foreign Affairs and National Security*, No. 16 (2022): 1–4.

34 Oxford Analytica, „Ukraine conflict alters the role of cyberspace in war“, *Oxford Analytica*, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://dailybrief.oxan.com/Analysis/DB268133/Ukraine-conflict-alters-the-role-of-cyberspace-in-war>.

35 Pierluigi Paganini, „Non-state Actors in Cyberspace: an Attempt to a Taxonomic Classification, Role, Impact and Relations with a State's Socio-economic Structure“, *Center for Cyber and International Relations*, No. 1 (2022): 1–16.

varomąją jėgą, aptariamai pagrindiniai šiuos klasifikacijos lygmenis atitinkantys veikėjai: grupuotė „Anonymous“ bei kitos mažesnės įsilaužėlių grupuotės, „SpaceX“, „Microsoft“, naujienų portalai ir socialinės medijos.

Įsilaužėlių grupuotė „Anonymous“ karo pradžioje užėmė didelį vaidmenį išlaikant balansą kibernetikos erdvėje – nepaisant fakto, jog Rusija buvo kibernetikos srityje pervertinta, įvairios grupuotės padėjo Ukrainai kontratakuoti Rusiją³⁶. „Anonymous“ įsilaužinėjo į įvairius Rusijos valdomus naujienų portalus ar valstybinius puslapius, vogė duomenis, kurie vėliau galėjo būti perduoti Ukrainai ir taip panaudoti kare prieš Rusiją, taip pat išsiuntė daug trumpųjų žinučių Rusijos piliečiams apie karą³⁷. Kovo pirmą dieną jie net oficialiai paskelbė karą Rusijai, siekdami kovoti už savo puoselėjamas vertybes – žodžio laisvę ir priespaudos panaikinimą³⁸. Visgi toks grupuotės vaidmuo ir kare rodoma galia yra susiję su svarbiu niuansu – teisiniu reglamentavimu. Tokio tipo grupuotės (taip pat verta paminėjimo grupuotė „Squad 303“) dažniausiai yra decentralizuotos ir teisiškai nereglamentuotos. Karo kontekste, net pažeisdamos humanitarinę ir ginkluoto konflikto teisę (atakuodamos bankų sistemas ir kitas civilines infrastruktūras), jos gali išvengti teisinės atsakomybės dėl teisinių spragų ir sunkumų reglamentuo-

36 Jon Bateman, „Russia’s Wartime Cyber Operations in Ukraine: Military Impacts, Influences, and Implications“, Carnegie Endowment for International Peace, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://carnegieendowment.org/2022/12/16/russia-s-wartime-cyber-operations-in-ukraine-military-impacts-influences-and-implications-pub-88657>.

37 Sebastian Seibt, „Ukraine conflict presents a mine-field for Anonymous and hacktivists“, France 24, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://www.france24.com/en/europe/20220323-ukraine-conflict-presents-a-minefield-for-anonymous-and-hacktivists>.

38 Kyle Fendorf ir Jessie Miller, „Tracking Cyber Operations and Actors in the Russia – Ukraine War“, Council on Foreign Relations, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://www.cfr.org/blog/tracking-cyber-operations-and-actors-russia-ukraine-war>.

jant kibernetinę erdvę³⁹. Dėl šios priežasties decentralizuotoms ir struktūros neturinčioms grupuotėms lengviau yra išvengti atsakomybės už kibernetinius karo išpuolius bei daryti įtaką nacionalinėms valstybėms, kelti grėsmę jų kibernetinei erdvei ir jos saugumui, kartu keliant grėsmę ir valstybių suverenumui bei visiems jų piliečiams.

Kitas svarbus veikėjas yra tarptautinės privačios technologijų įmonės, kurios taip pat sugebėjo pakeisti karo eigą bei pačios iškilti šiame kontekste. Vienas ryškiausių pavyzdžių – Elono Musko valdoma „SpaceX“ kompanija, kuri karo pradžioje, kai konvencine ir nekonvencine jėga buvo atakuojama Ukrainos kibernetikai svarbi infrastruktūra ir „Viasat“ palydovai, vos per kelias dienas suteikė Ukrainai „Starlink“ palydovus ir mobilias antžemines internetines stoteles⁴⁰. Tai Ukrainai leido išlaikyti interneto ryšį ir komunikaciją su išoriniu pasauliu bei atlikti kritinį vaidmenį leidžiant tiek civiliams, tiek kariams komunikuoti tarpusavyje. O svarbiausia – tai leido valstybinėms institucijoms toliau funkcionuoti ir konvencinėms pajėgoms fronte koordinuoti artilerijos smūgius bei valdyti dronus, skirtus preciziškiems smūgiams į rusų pozicijas⁴¹. Antrasis tokio tipo pavyzdys yra operacinės įrangos įmonė „Microsoft“ – jos vaidmuo valstybės gynyboje prasidėjo lygiagrečiai su karo įvykiais. „Microsoft“ identifikavo grėsmes ir virusus (angl. *wipers*), kurie buvo naudojami prieš Ukrainos kibernetinę erdvę, ir juos eliminavo. Greta to kovo 16 dieną kompanija Ukrainai suteikė prieigą prie „debesies“ (angl. *cloud-based infrastructure*), jog ši, Rusijai vis naikinant jos kibernetinei erdvei reikalingą infrastruktūrą, galėtų vykdyti savo procesus ir saugoti duomenis jame⁴². Galiausiai

39 Federica Cristani, „Can Anonymous be Prosecuted?“

40 Christopher Miller et al., „UkraineX: How Elon Musk’s space satellites changed the war on the ground“, *Politico*, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://www.politico.eu/article/elon-musk-ukraine-starlink/>.

41 Tae Eun, 2.

42 *Ibid.*

„Microsoft“ atlieka svarbų vaidmenį ir tolesnės kibernetinės erdvės apsaugos veiksmuose – kaupia įvairius duomenis ir prognozuoja artėjančias kibernetines atakas⁴³. Tokiu būdu tarptautinės kompanijos tampa veiksniumi, be kurio valstybės negali tinkamai funkcionuoti karo kontekste – tampa nuo jų priklausomos, nuo jų kaupiamų duomenų, kurie gali tapti puikia privataus ir valstybinio sektoriaus bendradarbiavimo sąlyga⁴⁴.

Paskutinis svarbus CNSA yra naujienų portalai ir socialinės medijos administruojančios įmonės („Facebook“, „Twitter“, „Google“, „YouTube“). Šio tipo veikėjai, dažniausiai remdami demokratinės valstybes, atlieka svarbų vaidmenį mobilizuojant mases kibernetinėje erdvėje ir taip vėliau darant įtaką viešajai politikai⁴⁵. Tikslingai tai iliustruoja „Facebook“ – internetinis socialinis tinklas, kuris leidžia padėti mobilizuoti žmones į kariuomenę ir kitas karines organizacijas⁴⁶. Taip pat įvairūs socialiniai tinklai turi informacijos monopolį, tad geba kontroliuoti jos tipą ir srautus – tokiu būdu kontroliuojant kibernetinėje erdvėje egzistuojantį naratyvą, jie gali formuoti valstybės piliečių nuomonę. Šiuo atveju „YouTube“, „Facebook“, „Google“ ir „Twitter“, prasidėjus karui Ukrainoje, smarkiai kontroliuoja internetinę erdvę ir blokuoja pasyryras, siejamas su Rusija ir jos skleidžiama dezinformacija – todėl taip pat buvo sustiprinta bendra šiose platformose pateikiamos

43 Brad Smith, „Defending Ukraine: Early Lessons from the Cyber War“, Microsoft, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://blogs.microsoft.com/on-the-issues/2022/06/22/defending-ukraine-early-lessons-from-the-cyber-war/>.

44 Peter B. M. J. Pijpers, „Exploiting cyberspace: International legal challenges and the new tropes, techniques and tactics in the Russo-Ukraine War“, *Hybrid CoE Papers*, No. 15 (2022): 5–19.

45 Kazim Babacan ir Mehmet Sinant TAM, „The Information Warfare Role of Social Media: Fake News in the Russia - Ukraine War“, *Special Issue for 5th Cultural Informatics, Communication & Media Studies Conference*, No. 3 (2022): 75–92.

46 Joshua P. Mulford, „Non-State Actors in the Russo-Ukrainian War“, *Connection: The Quarterly Journal* 15, No. 2 (2016): 89–107.

medžiagos kontrolė⁴⁷. Tai tiesiogiai prisideda ir prie visuomenės mobilizacijos efekto – visose medijose dominuojantys karo vaizdai, o naujienų portaluose sukurtos atskiros skiltys turi visuomenę telkiantį vaidmenį bei aktualizuoja karo tematiką⁴⁸. O protestai Irane už moterų teises, kaip taip pat labai svarbus įvykis, yra užgožiamas šio karo. Tokiu būdu karas Ukrainoje parodo, jog NVV medijos leidžia sutelkti visuomenę bendram veiksmui, kontroliuoti informacijos monopolį valstybėje, kartu sąveikaujant su valstybės įstatymais bei kuriant naratyvą.

Valstybės atsakas

Kita svarbi varomoji jėga, turinti įtakos NVV įsigalėjimui kibernetikoje, yra valstybės vaidmuo šioje sferoje – kaip pagrindiniai tarptautinės sistemos subjektai reaguoja ir atsako į NVV veiksmus. Akademinėje literatūroje vyrauja požiūris, kad valstybės vis dar išlieka pagrindiniais veikėjais kibernetinėje erdvėje, tačiau siekiamos išlaikyti savo įtaką jos turėtų imtis veiksmų kuriant ir griežtinant reguliavimą kibernetikoje, nes tai kol kas yra gana anarchiškas valstybinių ir nevalstybinių subjektų varžymosi laukas⁴⁹.

Svarbu pabrėžti, kad autoritarinių ir demokratinių režimų atsakas kibernetikoje į augančią NVV įtaką skiriasi. Autoritarai yra

47 Jonh V. Pavlik, „The Russian War in Ukraine and the Implications for the News Media“, *Athens Journal of Mass Media and Communication*, No. 8 (2022): 1–17.

48 Barbara Gutierrez, „Invasion of Ukraine highlights social media's role in war“, *News Miami*, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://news.miami.edu/stories/2022/03/invasion-of-ukraine-highlights-social-medias-role-in-war.html>.

49 Florian J. Egloff, „Cybersecurity and Non-State Actors“ (Daktaro disertacija, Oksfordo universitetas, 2018), 279. https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:77eb9bad-ca00-48b3-abc6-d284c6d27571/download_file?file_format=application/pdf&safe_filename=Florian+Egloff+DPhil+Cybersecurity+and+Non-State+Actors+A+Historical+Analogy+with+Mercantile+Companies+Privateers+and+Pirates.pdf&type_of_work=Thesis.

linkę nepaisyti tarptautinės teisės normų ir liberalios rinkos principų, todėl jie gali sau leisti varžyti savo teritorijoje veikiančius NVV, juos netgi paversdami valstybės kontroliuojamais vienetais, išlaikančiais savo galią kibernetinėje erdvėje. Autoritariniai režimai gali kur kas mobiliau reaguoti į NVV jų galiai keliančias grėsmes. Reakcija gali pasireikšti kaip tam tikros veiklos blokavimas ar cenzūravimas. Pavyzdžiui, Rusija per pastaruosius 15 metų, teigiama, surengė nemažai kibernetinių atakų prieš kitas valstybes – Estiją, Sakartvelą, JAV, Ukrainą. Visgi pati šalis kratosi tokių kaltinimų ir iš savo šalies teritorijos vykdomas atakas priskiria *kiberpatriotams* arba *haktyvistams* – asmenims ar organizacijoms, kurios veikia savarankiškai nuo valstybės ir *de jure* atitinka NVV apibrėžimą, tačiau *de facto* atstovauja valstybės interesams⁵⁰⁵¹. Kinija panašiai išnaudoja tokias kompanijas kaip „Huawei“, jas pajungdama savo reikmėms⁵². Kai NVV kibernetikoje pradeda dirbti išvien su valstybe ir padeda jai siekti savo tikslų, jie praranda NVV statusą ir tampa valstybiniu veikėju. Todėl autoritarizmas NVV, kaip autonomiškam subjektui, kelia grėsmę. Turint omenyje, kad pastaruoju metu pasaulyje autoritarinių valstybių skaičius palaipsniui vis didėja (kartu mažėja demokratinų valstybių)⁵³, tampa labiau tikėtina, kad būtent autoritariniams režimams būdingas atsakas taps labiau dominuojantis keliolikos metų perspektyvoje.

Demokratinėms valstybėms labiau būdinga laikytis galiojančių teisės normų, gerbiant laisvąją rinką, intelektualinę nuosavybę

50 Paganini, 9.

51 Andrew Liaropoulos, „Exercising State Sovereignty in Cyberspace: An International Cyber-Order under Construction?“, *Journal of Information Warfare* 22, No. 2 (2013): 19–26.

52 Kathryn Waldron, „Huawei and national security“ lessons for 6G“ *R Street Policy Study* 204, (2020): 1–9.

53 Freedom House, „Freedom in The World 2022“, Freedom House, žiūrėta 2023 m. sausio 6 d., <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2022/global-expansion-authoritarian-rule>.

ir panašius principus. Iš to išplaukia švelnesnė NVV kontrolė demokratinėse valstybėse ir didesnis potencialas tokių veikėjų savarankiškam veikimui. Žinoma, tokiais atvejais valstybė išlieka su galingos monopolio ir gali bausti prasižengusius, kurdama įstatymus ir mokesčius, apribosiančius NVV veiklą. Turint omenyje, kad valstybės mokesčius renka tik savo teritorijoje, o vykdant veiklą kibernetikoje teritorinis aspektas nėra pats svarbiausias, siekiant pažaboti mobilius NVV tokie mėginimai nebus efektyvūs. JAV požiūris į NVV ryškiausiai pasikeitė po Rugsėjo 11-osios išpuolių, kuomet teroristinės organizacijos savo keliama grėsme ėmė pranokti nemažą dalį valstybių⁵⁴. Užvirė diskusijos apie tai, kaip traktuoti tokias grėsmes ir kokią reguliaciją joms taikyti, galbūt jos vertos turėti atskirą priegią. Tokia „juodoji gulbė“ padėjo atkreipti dėmesį į NVV, todėl, mąstant apie perspektyvą, dar vienas plataus masto ir padarinių įvykis kibernetinėje erdvėje galėtų tapti lemiamu postūmiu ieškant sprendimų. Viena iš galimų opcijų – bendras tarptautinis atsakas per tokias organizacijas kaip Jungtinės Tautos.

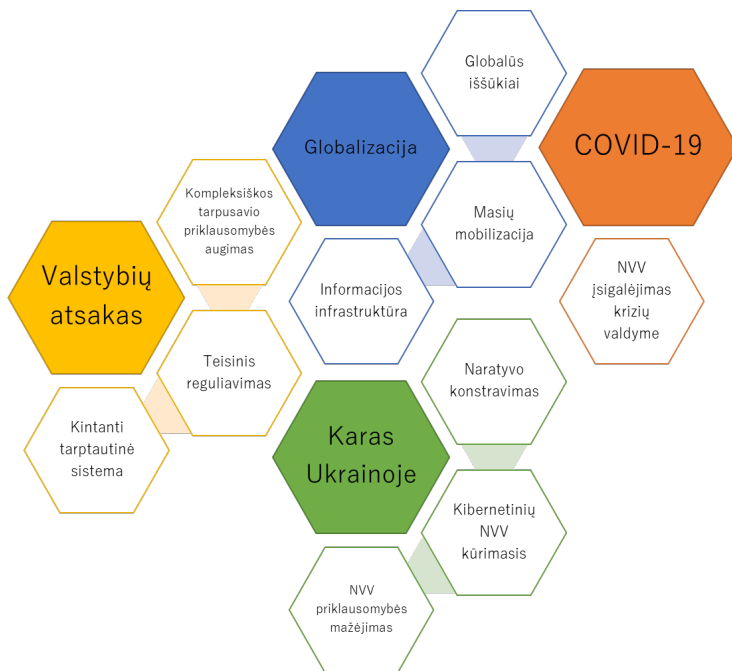
Tarptautinė teisė kibernetikos srityje vis dar yra labiau nukreipta į valstybių veiksmus, teisinis reguliavimas, susijęs su NVV, nėra toks aiškus, nors jo palaipsniui daugėja⁵⁵. Buvo mėginimų kurti tarptautines organizacijas, pasirašyti daugiašalius susitarimus, tačiau didelio postūmio ar proveržio šioje srityje reikia palaukti⁵⁶. Tikėtina, kad įtaką tarptautinėje sistemoje norinčios išlaikyti valstybės – tiek demokratinės, tiek autoritarinės – imsis ryžtingesnių veiksmų, kad neleistų įsigalėti NVV. Įtakingiausias valstybės ar

54 Laurie R. Blank, „International Law and Cyber Threats from Non-State Actors“, *International Law Studies* 89, No. 1 (2013): 408–414.

55 Michael N. Schmitt ir Sean Watts, „Beyond State-Centrism: International Law and Non-state Actors in Cyberspace“, *Journal of Conflict & Security Law* 21, No. 3 (2016): 595–611.

56 Russell Buchan, „Cyberspace, Non-State Actors and the Obligation to Prevent Transboundary Harm“, *Journal of Conflict & Security Law* 21, No. 3 (2016): 429–453.

tarpvalybines organizacijos kibernetikoje greičiausiai nepasikeis, jomis išliks JAV ir Kinija, po jų eina Jungtinė Karalystė ir Rusija, Europos Sąjunga. Jei visos šios pusės pasiektų tarpusavio susitarimą, kontroliuoti NVV taptų lengviau. Šiuo metu, vykstant Rusijos invazijai į Ukrainą, šių valstybių tarpusavio santykiai yra atšalę, todėl artimiausiu metu tokie susitarimai atrodo sunkiai tikėtini.

1 SCHEMA. Varomųjų jėgų „ateities rato“ vizualizacija

Taigi, vyraujančios tendencijos rodo, kad ši varomoji jėga dėl autoritarizmo iškilimo veikia stabdo NVV įsigalėjimą, o ne skatina jį. Demokratinės valstybės, nors ir negali imtis radikalių priemonių, taip pat turi svertų, kurie padėtų sulaikyti NVV iškilimą

kibernetikoje. Pavyzdžiui, kibernetiniais pajėgumais gali pasigirti NATO. Tiesa, šiame kariniame bloke daugiau orientuojamasi į kibernetinę gynybą, o ne puolimą⁵⁷. Tarptautinio teisinio reguliavimo stoka kibernetikoje kol kas leidžia NVV veikti beveik nevaržomai, tačiau tai yra problema, apie kurios egzistavimą valstybės supranta ir jau ieško būdų ją spręsti. Tikėtina, kad per artimiausius 15 metų atsiras daugiau teisinių mechanizmų ir veiklos ribojimo, kuris padėtų valstybėms išlaikyti įtaką tarptautinėje sistemoje.

Scenarijus

Įvertinus kintamųjų (varomųjų jėgų) dabartines tendencijas bei įrodžius jų svarbą *status quo*, galima konstruoti visiškai šias jėgas sujungiantį ir tolesnius ateities įvykius prognozuojantį scenarijų. Šiame scenarijuje, apibendrinant globalizacijos, karo Ukrainoje, COVID-19 pandemijos bei dabar vykstančio valstybės atsako į pokyčius kibernetikos srityje daromą įtaką politinei aplinkai, bus apžvelgiami ateities įvykiai, kurie toliau formuos kibernetinės sferos perspektyvas.

Globalizacija ir valstybių atsakas – tęstiniai procesai. Kitaip tariant, abu šie kintamieji veikia nusako procesus, o ne konkrečius įvykius laiko tėkmėje. Tiek globalizacija, tiek valstybių prisitaikymas – inkrementiniai veiksniai, kuriuos sunku suvokti konkrečiame momente, tačiau laiko imtyje galima matyti jų daromą įtaką, taip pat, įvertinus jau įvykusių reiškinį padarinius, prognozuoti įtaką ateičiai.

Viena kertinių ateities scenarijų tezių – globalizacijos tendencija išlieka. Su tolesne globalizacija neišvengiamai siejasi ir tolesnis NVV kūrimasis bei plėtra, tačiau jis išlieka sąlygotas tarptautinės teisės reglamentavimo kibernetinėje sferoje. Globalizacija įkūnija

57 Ion A. Iftimie, „NATO's needed offensive cyber capabilities“, *NDC policy brief*, No. 10 (2020): 1–4.

vakarietiškosios pasaulėžiūros ir standartų plitimą visame pasaulyje, todėl tikėtina, kad jau įvykęs progresas skatins labiausiai globalizacijos paveiktas valstybes ieškoti vakarietiško atsako naujiems iššūkiams arba motyvuos pelno siekiančius subjektus taip pat ieškoti sprendimų. Kalbant apie suverenios valstybės, pagrindinio vestfališkosios sistemos subjekto, atsaką į NVV iškilimą ateityje, jis, jei ir bus, neatrodo turintis potencialo eliminuoti NVV vaidmenį. Tačiau tarp globalizacijos ir tarptautinio teisinio reguliavimo vyrauja tam tikra įtampa – šioje vietoje galima įžvelgti ir globalizaciją stabdančių jėgų. Vyraujant tendencijai, kad daugėja autoritarinių režimų, plinta ir tokio tipo režimų propaguojamas požiūris į globalizaciją. Autoritarai linkę stabdyti arba bent jau imituoti globalizacijos stabdymą dėl įvairių priežasčių – rasizmo, ksenofobijos, terorizmo baimės ir t. t. Globalizacijos šalininkų, liberalių demokratijų, mažėja, taip traukiasi ir vakarietišku vertybių sklaida. Visgi, nepaisant režimo skirtumų, technologinis, komunikacinis progresas kuo toliau, tuo labiau įgalina globalizacijos procesus, nuo kurių „apsaugoti“ savo valstybes bus vis sunkiau diktatoriams, kadangi konvencinė karinė galia, saugumo struktūrų aparatai, kuriais valdžią išlaiko autoritariniai režimai, nėra labiausiai tinkamos priemonės su tuo kovoti, o ekonominius ir infrastruktūrinius pajėgumus tai padaryti turės tik vienetai autoritarinių režimų. Globalios ekonomikos augimas, tarpusavio priklausomybių didėjimas bei technologijų sklaida ir toliau skatins globalizaciją, o taip plėsis ir kibernetikos sektorius. Augant žmonių populiacijai socialinių tinklų platformos įgyja vis daugiau naujų aktyvių vartotojų, jose bandoma diegti autonomiškas atsiskaitymo platformas, veikiančias kriptovaliutų pagrindu⁵⁸, taip dar labiau didinant jų autonomiją. Atrodo, kad artimiausiu metu šių technologijų reikšmė ir panaudojimas tik augs – socia-

58 Edgar Alvarez, „Facebook’s Calibra cryptocurrency wallet launches in 2020“, Engadget, žiūrėta 2023 m. sausio 11 d., <https://www.engadget.com/2019-06-18-facebook-calibra-libra-cryptocurrency-digital-wallet.html?gucounter=1>.

liniai tinklai užims vis daugiau vartotojų laiko⁵⁹, socialinių tinklų kompanijos sieks užtikrinti vartotojų prieinamumą ir siūlys įvairines paslaugas.

Globalizacijos kontekste ypač svarbus veiksnys – pasaulinių arba kolektyvių problemų masto augimas. Čia kalbame apie krizes ar iššūkius, su kuriais susiduria visos, o ne pavienės valstybės: klimato kaitos padariniai, ekologinės problemos, rūgštiniai lietūs, badas, skurdas, didėjanti migracija. Dėl interstruktūrinio pobūdžio ir teritorinio iššūkių persidengimo valstybės negebės šių krizių konvenciniais būdais išspręsti pačios. Tokią tendenciją kibernetikos srityje pastebime jau šiandien – demokratinės valstybės dėl jas kaustančių biurokratinių procesų, viešumo politikos ar politinės valios stygiaus neretai yra nepajėgios efektyviai diegti naujas technologijas ar inovuotis. Šioje perspektyvoje ir toliau kyla NVV, kurie, dažnai vedami kapitalistinių interesų, geba efektyviau mobilizuoti pajėgumus, turi reikiamas inovacijas iššūkiams spręsti. Būtent technologinio pajėgumo mobilizavimas, gebėjimas greitai inovuotis ir „*know-how*“ žinių turėjimas kibernetikos srityje ir toliau išskirs NVV, kaip sektoriuje dominuojančiuosius.

COVID-19 pandemija yra glaudžiai susijusi su globalizacija. Tankus komunikacijos tinklas leido ligai išplisti taip greitai, peržengiant ir gamtinius barjerus, taip pat ir greitai prisitaikyti prie naujų sąlygų plisti. Prognozuoti panašias krizes ateityje būtų tikrai sudėtinga. Kita vertus, akivaizdu, kad panašios pandemijos gali pasikartoti ir ateityje – gyventojų tankumui augant ligų plitimo tikimybės taip pat didėja. Šioje pandemijoje ypač pasižymėjo nevalstybiniai veikėjai – tiek savo gebėjimu greitai atsakyti į grėsmes, tiek greitai prisitaikyti prie situacijos kismo. Tikimasi, kad socialiniai tinklai

59 Oberlo, „How much time does the average person spend on social media? (2012-2022)“, Oberlo, žiūrėta 2023 m. sausio 11 d., <https://www.oberlo.com/statistics/how-much-time-does-the-average-person-spend-on-social-media>.

ateityje išliks svarbūs krizės komunikacijos srityje. Šios pandemijos metu, šalims įvedant ribojimus, stipriai išaugo socialinių tinklų lankomumas, komunikacijos kompanijų paslaugų naudojimas. Privataus sektoriaus atstovai teikė paslaugas, jungiančias žmones, ir siekė sumažinti valstybių vykdomos „izoliacinės“ politikos žalą socialiniam žmonių gyvenimui. Dėl šių priežasčių augo tiek vartojimas, tiek pasitikėjimas socialinių tinklų teikiamomis paslaugomis, todėl jų administracijai teko nelengva užduotis filtruoti gaunamą turinį, tikrinti juose skleidžiamos informacijos patikimumą. Tikėtina, jog ateityje šios tendencijos išliks nepakitusios. Panašių krizių metu privatus sektorius, o ypač kibernetinės srities veikėjai, bus aktyvesni ir galės greičiau adaptuotis prie kintančių situacijų. Jų našumo neribos dideli biurokratiniai įsipareigojimai, todėl jie galės sparčiau mobilizuoti resursus ir užtikrinti globalaus komunikacijų tinklo veikimą.

COVID-19 pandemiją reikėtų suvokti kaip „juodąją gulbę“ – jos netikėtumas valstybėms sukėlė beprecedentį šoką. Siekdamas apsaugoti gyventojų gyvybes, dažnu atveju valstybės ėmėsi perteklinių priemonių, kurių tikslas buvo kiek įmanoma labiau mažinti bet kokias ligos plitimo tikimybes. Privataus sektoriaus veikėjai niekada nerizikuoja nei gyventojų, nei rinkėjų pasitikėjimo praradimu, todėl gali veikti lengviau, eksperimentuoti, būti mažiau skaidrūs savo veikloje. COVID-19 išryškino NVV svarbą globalių krizių valdyme – pandemija parodė, kad valstybėms NVV eliminuoti iš tarptautinės sistemos nebūtų naudinga. Šis fokusuojantis įvykis tapo dar viena paskata nesikišti į NVV veiklą – tolesnis siekis šiuos veikėjus suvaržyti galiausiai tik pakenktų tarptautinei sistemai. Ateityje panašios situacijos metu tikimasi, kad bus reaguojama greičiau, gyventojų informavimas bus organizuojamas sklandžiau, o bendras atsakas bus geriau koordinuojamas.

Karas Ukrainoje, kaip pirmasis karas, kuriame kibernetika užima vienodai svarbų vaidmenį konvenciniams veiksams ir erdvei,

sukūrė aiškų precedentą tolesniam ir didesniam NVV vaidmens augimui kibernetikos erdvėje. Nepaisant karo baigties ir jo trukmės, lygiagrečiai valstybėms kibernetikoje įsitvirtinę NVV didins savo vaidmenį kibernetikoje per artimiausius 15 metų. Labiausiai tikėtina, jog po įvardyto laikotarpio nevalstybiniai veikėjai visiškai dominuos kibernetinėje erdvėje, turės joje informacijos, interneto ir apsaugos monopolį dėl savo sparčios pažangos ir didelių investicijų į mokslinių tyrimų ir plėtos sektorių. Šios investicijos tuo metu smarkiai viršys daugumos didžiųjų valstybių, pavyzdžiui, Vokietijos arba JAV, investicijas į šį sektorių⁶⁰. Tikėtina, jog ateityje šis sektorius ir technologijos lygiagrečiai jam NVV sektoriuje augs, todėl viešojo ir privataus sektoriaus bendradarbiavimas kibernetikoje taps gyvybiškai svarbus valstybėms, prarandančioms savo galios svetus šioje srityje. Visą procesą smarkiai katalizuoja ir anksčiau aptarta globalizacija, kuri skatins greitesnę technologijų perdavimą ir transportavimą – kibernetikoje nesant sienų, specialistai gali ginti valstybes iš kitų teritorijų, o technikos transportavimas užims žymiai trumpesnę laiką, atsižvelgiant į privataus verslo tempus. Tokiu būdu valstybės suverenitetas palapsniui praras savo svarbą, o kibernetikoje jo iš viso nebus. Dėl šio aspekto multimilijardinės technologijų kompanijos po 15 metų galės dar greičiau keisti karo dinamiką ir daryti įtaką valstybių saugumui. Galima teigti, jog nuo jų priklausys, ar valstybių kibernetinė erdvė iš viso funkcionuos, ar valstybių rankos bus surišamos šioje srityje. Tai kažkiek primena ir COVID-19 sukeltas sąlygas NVV iškilimui krizių valdymo srityje – sukuriama visiška priklausomybė nuo nevalstybinių veikėjų turimų technologijų valstybės ekonominio ir biurokratinio aparato srityse. Tad galima teigti, jog per artimiausius 15 metų valstybės suverenitetas šiose srityse taip pat mažės – per didelę kibernetizaciją bus įsigalima įvairiose sferose.

60 Alex Muresianu, „Public and Private R&D Are Complements, Not Substitutes“, Tax Foundation, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://taxfoundation.org/private-rd-public-rd-investment/>.

Karas Ukrainoje dar labiau apsunkina bendro ir globalaus valstybių atsako perspektyvą. Ginkluotas konfliktas šioje šalyje toliau padeda ryškėti Vakarų ir Rytų / demokratinei ir autoritarinei skirtims. Žinoma, labiausiai tikėtina, kad Rusijos invazija į Ukrainą netruks taip ilgai, kad ji išeitų iš tyrimo chronologinių rėmų. Juodžiausias scenarijus būtų šio karo virtimas didesnio masto konfliktu, potencialiai Trečiuoju pasauliniu karu. Iš vienos pusės, karas Ukrainoje jau parodė, kaip NVV gali įsitraukti į karą, tačiau neišku, kokia būtų NVV reikšmė didesnio konflikto kontekste, kai tiesiogiai į jį įsitrauktų ir Vakarai. Visgi net ir Rusijos pralaimėjimas kare netaps įvykiu, kuris radikaliai pakeis autoritarizmo stiprėjimo tendenciją – autoritariniai režimai yra ne itin stabilūs, tačiau net tokie procesai kaip Arabų pavasaris nesukėlė globalaus domino efekto, todėl neverta jo tikėtis ir čia. Nemažėjanti poliarizacija neleis valstybėms aukščiausiu lygmeniu Jungtinėse Tautose susitarti dėl kibernetinės erdvės reguliavimo. Kalbant apie globalų susitarimą dėl kibernetinės erdvės kontrolės, verta pažvelgti į sąlyginai naują pavyzdį, kaip pasirašomos tokios reikšmės sutartys – Paryžiaus susitarimas dėl klimato kaitos. Nuo to laiko, kai klimato kaita buvo pripažinta kaip vieningų globalių pastangų verta problema, iki Paryžiaus susitarimo ratifikavimo, o vėliau ir įsigaliojimo, praėjo beveik keli dešimtmečiai. Lyginant šias dvi sritis, dar reikėtų pabrėžti ir tai, kad klimato kaita kelia egzistencinę grėsmę visai žmonijai, tai skatina nustumti į šoną egzistuojančius nesutarimus ieškant sprendimų. O kibernetinės srities suregulavimas nėra iš tolo neatrodo kaip panašaus lygio grėsmę kelianti ar tiek dėmesio sulaukianti problema, nekalbant apie tai, kad didesnės iniciatyvos čia kol kas išvis nėra. „Juodąja gulbe“ šiuo atveju gali tapti kažkurio iš nevalstybinių veikėjų didelio masto kibernetinė ar kitokio tipo ataka prieš vieną iš didžiųjų valstybių. Tokiu būdu likusios valstybės būtų priverstos suprasti, kad niekas nėra nuo to neapsaugotas. Rugsėjo 11-osios pavyzdys rodo, kad bent jau trumpam, bent jau

verbaliniu lygiu, kovodamos su kylančiais iššūkiais, jėgas suvienyti gali ir priešininkės – JAV ir Rusija.

Tokiame kontekste neišvengiamai būtų svarbus ir teisinis reglamentavimas. Tikėtina, jog 2025 metais demokratinės valstybės WSIS⁶¹ forume toliau sieks palaikyti ir saugoti žmogaus teisių naratyvą internete (žmogaus orumo ir gyvenimo privatumo vertybes), todėl tolesnis kibernetikos reglamentavimas bus sudėtingas. Ši prielaida daroma remiantis demokratinio valdymo principais – sekdamas liberalizmo ir laisvosios rinkos idėjomis, demokratinės valstybės nesiryš suvaržyti kibernetikos – tai prieštarautų minėtiems principams. Tokiu būdu bus išlaikoma palanki terpė augti NVV vaidmeniui, o šioje erdvėje veikiantys veikėjai galės vis labiau dominuoti santykyje su valstybe, neperžengdami jos saugumo ir nesikėsdami į gyventojų saugumą. Atsižvelgiant į tai spėjama, jog per ateinančius 15 metų matysime vis daugiau tokio tipo NVV kaip „Anonymous“ ir juos suvaržyti siekiančių privačių technologijų kompanijų. Tikėtina, jog kibernetinė karyba taps vienu pagrindinių karo frontų, kuriame dominuos technologijų gigantės gindamos valstybes nuo įvairių *haktivistų* grupuočių. Tačiau bus nepametama idėja ir valstybės remiamų *haktivistų* grupuočių – visgi tai atliks tik pirminį gynybos vaidmenį, o svarbiausią gynybinį vaidmenį atliks privačios technologijų įmonės su žymiai pažangesnėmis technologijomis, remiančios vienas ar kitas valstybes.

Galiausiai, masių mobilizacijos sektoriuje NVV nepraras savo vaidmens, o jį tik padidins. Per artimiausius 15 metų įvairios socialinės platformos augs ir pritrauks daugiau vartotojų kartu su augančiu interneto vartotojų skaičiumi⁶². Dėl šios priežasties NVV

61 Wolfgang Kleinwächter, „Framing the Internet Governance Debate: The Long Road to WSIS+20 (2025)“, CircleID, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://circleid.com/posts/20210304-framing-the-internet-governance-debate-long-road-to-wsis-2025/>.

62 Internet World Stats, „Internet Growth Statistics“, Internet World Stats, žiūrėta 2023 m. sausio 10 d., <https://www.internetworldstats.com/emarketing.htm>.

kontroliuos joms palankų ir jų augimui naudingą naratyvą medijose – valstybinės televizijos ir naujienų portalai bus nustumti į užkuliusius, taps mažiau patikimi dėl vis mažėjančio pasitikėjimo politikais. Visgi šio scenarijaus atveju valstybė visiškai nebus atmesta – kaip išlaikanti monopolį teisinėje sferoje ji galės įstatymiškai varžyti įvairius NVV ten, kur siekia jų teisinė atsakomybė. Tikėtina, jog šis teisinis varžymas visgi silpnės, nes teigiama visuomenės nuomonė bus labiau nukreipta į NVV palaikymą, o valstybės po truputį praras populiarumą šioje srityje. Tokiu būdu bus matomas aiškus NVV įsigalėjimas santykiuose su valstybe per kibernetiką – valstybės priklausomybė nuo NVV bus išaugusi, o dėl to ir jos galios monopolis susilpnėjęs arba netgi kai kuriose erdvėse dingęs.

IŠVADOS

Atsispiriant nuo institucinio liberalizmo paradigmos ir apžvelgiant pastarųjų metų tendencijas galima teigti, kad auganti nevalstybinių veikėjų galia yra užtikrinta platesnės jų legitimizacijos. Globalizacijos padariniai, greita informacijos sklaida, gebėjimas mobilizuoti mases bei išaugęs pasitikėjimas individualiais nevalstybiniais veikėjais, ypač kibernetikos srityje, didina jų galią tarptautinėje sistemoje bei stiprina argumentus apie nuolatos augančią šių veikėjų galią nacionalinių valstybių atžvilgiu. Remiantis šiomis tendencijomis galima konstruoti ateities scenarijų, kuriuo norima parodyti nevalstybinių veikėjų galios augimo tendencijas, pasireiškiančias per jų įsigalėjimą kibernetikos srityje per artimiausius 15 metų. Atsižvelgiant į pastarųjų metų aktualiausias temas tarptautinėje politikoje, buvo išsirinkti keturi kintamieji – globalizacija, Rusijos karas Ukrainoje, COVID-19 pandemija bei valstybių reakcijos į kibernetines tendencijas, – kurie, formuluojant scenarijų, tampa pagrindinėmis varomosiomis jėgomis, lemiančiomis NVV veiksmus kibernetikos srityje. Remiantis ankstesniais precedentais bei

nepriklausomų kintamųjų kuriamomis tendencijomis, scenarijuje yra prognozuojama situacija, kurioje matomas tolesnis valstybių galios mažėjimas dėl NVV galios augimo kibernetikos sektoriuose. Jau įsigalėję kibernetikos srityje, šie nevalstybiniai veikėjai dėl globalizacijos ir nuoseklaus minkštosios galios svarbos augimo gali tapti itin svarbūs tarptautinėje sistemoje ir įgyti lygiavertę vietą šalia valstybių.

Scenarijuje aprašome, kad vidutinėje perspektyvoje, t. y. per artimiausius 15 metų, vis labiau kylantys NVV perims jau minėtas valstybės funkcijas. Pagrindine prognoze galime įvardyti tai, jog NVV, įsigalėję ir vis labiau įsigalintys kibernetikos erdvėje, ją išnaudos ir kaip platformą įsigalėjimui ir valstybės atžvilgiu – santykinė galia tam tikrose erdvėse bandys atsverti valstybės turimą absoliučią galią. Visose įmanomose srityse valstybė bus priversta ieškoti bendradarbiavimo taškų su NVV, kadangi pati viena ji nebus pajėgi suvaldyti tarptautinio masto krizių. Todėl viešojo ir privataus sektorių bendradarbiavimas 15 metų perspektyvoje taps būtinybe, kuri leis labiau auginti NVV galią santykyje su valstybe. Karas Ukrainoje, kaip precedentas įvairiems NVV parodyti savo galią, atskleidė, jog valstybė nebegali netgi užtikrinti savo saugumo ir egzistuoti viena kibernetikos erdvėje – NVV įsikišimas yra privalomas. Tai reiškia, jog per artimiausius 15 metų valstybės galia šioje srityje mažės, o NVV užsiims ne tik kibernetinės erdvės valdymu, apsauga, tačiau ir jai skirtos infrastruktūros įsteigimu. Tai reikštų reikšmingai padidėjusią kibernetikos, o kartu ir kitų sričių priklausomybę nuo NVV. Krizių ir karų akivaizdoje svarbų vaidmenį atliekančios socialinės medijos beveik savarankiškai galės kontroliuoti visuomenei sklaidžiamą informaciją ir kuruoti naratyvą – jas varžys tik kai kurie įstatyminiai reglamentavimai, tačiau dėl globalizacijos ir plataus jų pasiekiamumo jos bus masės mobilizuojantis veiksnys. Visgi tikėtina, jog valstybės bandys teisiškai sukontroliuoti augančias NVV galias, ypač vis dar mažai reglamentuotoje kibernetikos erdvėje, tačiau, atsižvelgiant į liberalias vertybes ir hipokritiškumo

vengimą, tai nebus įvykdyta ir NVV vis tiek išlaikys augančią galią per artimiausius 15 metų. Galutinė prognozė būtų ta, jog NVV įsigalės, nepaisant visų valstybės pastangų tai užkirsti – liberaliosios demokratijos, vengdamos pasekmių, nėra pajėgios užkirsti kelio NVV augimui.

Pabaigoje svarbu trumpai aptarti ir veiksnius, galinčius kardinaliai pakeisti ateities prognozes. Socialiniuose moksluose šie veiksniai yra vadinami „juodosiomis gulbėmis“ ir „pilkaisiais raganosiais“. „Juodosios gulbės“ nusako įvykius, kurių yra neįmanoma nuspėti, tačiau jie kardinaliai keičia esamą arba prognozuojamą situaciją. 2020 m. tokiu įvykiu tapo COVID-19 pandemija. Tai chrestomatinis „juodosios gulbės“ pavyzdys, kardinaliai pakeitęs visas tuometines prognozes. Šiame darbe „juodosiomis gulbėmis“ vadiname reiškinius, susijusius išskirtinai su kibernetikos sektoriais, o ne visus galimus tarptautinės sistemos sukrėtimus. Atsižvelgiant į mūsų temą, tokiais „beprecedenčiais“ įvykiais galėtų būti (1) sąmoningas ir kolektyvinis valstybių susitarimas nutraukti interneto, kaip pagrindinio komunikacijos įrankio, taip pat įgalinančio NNV veiklą, technologinį plėtojimą ir vystymą; (2) valstybių skelbiamas protekcionizmas ir skatinamas globalizacijos mažinimas; (3) valstybių galios monopolio pritaikymas kibernetikos sektoriuose arba virtualioje erdvėje, grąžinant teritoriškumą į NVV valdomas kibernetines erdves; (4) didelio masto NVV surengta ataka prieš vieną didžiųjų valstybių. „Pilkieji raganosiai“ – įvykiai arba grėsmės, kurie yra numatomi, tačiau dėl jų nieko nėra daroma. Šie įvykiai, nors ir nuspėjami, taip pat smarkiai daro įtaką konstruojamam scenarijui. Tikimasi, kad „pilkuoju raganosiu“ NVV įsigalėjimui kibernetikoje gali tapti ir tokie reiškiniai kaip (1) griežtas teisinis kibernetikos reglamentavimas tarptautiniu mastu; (2) valstybinių veikėjų iškilimas kibernetikoje.

Šie reiškiniai scenarijų gali iškreipti įvairių vektorių trajektorijomis: jie gal paskatinti NVV galių augimą, tačiau taip pat gali būti naudingi valstybėms, siekiančioms plėsti savo galią kiberneti-

kos sektoriuose. Kita vertus, negalima atmesti ir situacijos, kurioje „juodosios gulbės“ ir „pilkieji raganosiai“ nepadaro daug reikšmingos įtakos numatomam scenarijui ar apskritai *status quo*. Šiandieninės tendencijos rodo nuolatinį ir sunkiai stabdomą nevalstybinių veikėjų kibernetikoje galios augimą, kurio ateityje, atmetant sunkiai pamatuojamus atsitiktinumus, bus dar sunkiau išvengti.

What are the most significant obstacles to implementing the Paris Agreement?

Rūta Marija Remeikaitė

Doc. dr. Thomas Peak komentaras:

This essay identifies and addresses some core challenges to implementation of the Paris Agreement. Obstacles to implementation include that the agreement is not legally 'enforceable,' suffers from under-ambition, and will be difficult to implement in the absence of strong global leadership from the US. The author's detailed and thoughtful engagement with the academic literature, the basing of arguments in said literature, and the careful development of conclusions and a thesis statement are precisely what is expected. This is one of the best essays I have seen from a first-year undergraduate and indeed the author has set herself a high bar for future work.

INTRODUCTION

On December 15, 2015, the Eiffel Tower and Arc de Triomphe were illuminated with green floodlights and words stating *Accord de Paris c'est fait!* [The Paris Agreement is done!].¹ Differing from the “top-down” Kyoto Protocol (1997) and engaging all parties in reducing their greenhouse gas (GHG) emissions, the “bottom-up” Paris Agreement (PA) was seen as a great success in the fight

1 Warren Cornwall, “The Paris climate pact is five years old. Is it working?” *Science*, 11 December, 2020. <https://www.science.org/content/article/paris-climate-pact-5-years-old-it-working>.

against climate change.² However, the Agreement is an ambitious international treaty, not an action itself. Since 2016, when the Agreement came into force, the goal to keep a global temperature rise this century well below 2°C above pre-industrial levels and pursue it even further to 1.5°C³ seems to be not an easily reachable one. Although criticised for being unrealistic, experts argue that 1.5°C is a threshold that would lower the risk of severe climate disruptions worldwide. The goal engages the international community in close and long-term cooperation: each party is required to establish a NDC and update it every five years.⁴ However, the warmest seven years have all occurred since 2015: the top three being 2016, 2019 and 2020.⁵ In the context of these record-breaking heatwaves, scholars are debating the feasibility of the PA. In the essay, I will argue that the main challenges to implementing the PA are lack of legal responsibility to implement the NDCs followed by insufficient climate pledges, counter-intuitive national policies and the falling trend of the US's global leadership.

DEBATING “SHALL” AND “SHOULD” AND THE LEGAL BINDINGNESS OF THE PA

The Paris Agreement, in contrast to the Kyoto Protocol, includes both developed and developing nations, but rejects the legal re-

- 2 Mari Luomi, “Global Climate Change Governance: The search for effectiveness and universality.” The International Institute for Sustainable Development, December, 2020, 1. <https://www.iisd.org/system/files/2020-12/still-one-earth-climate-change-gov.pdf>.
- 3 United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), “Paris Agreement.” Paris: United Nations, 2015, Article 2(1). https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf.
- 4 UNFCCC, Article 4(9).
- 5 UN, “2021 joins top 7 warmest years: WMO.” UN News, January, 2022. <https://news.un.org/en/story/2022/01/1110022>.

sponsibility to implement the NDCs. When countries debated the design of the PA, the EU and US opposed each other. According to the EU, including a requirement to implement NDCs may have increased parties' propensity to act. However, as the US countered, it might also have reduced efficiency if it discouraged Parties from participating or encouraged them to submit less robust NDCs.⁶ Furthermore, both the US and EU agreed that, whether or not making NDCs legally binding would enhance compliance, the inclusion of transparency and accountability mechanisms would serve a similar purpose.⁷ This led to the NDCs in the form of "naming and shaming" with some believing that openly criticising nations for failing to meet their commitments could effectively reduce misconduct by strengthening domestic support.⁸ Even though the relationship between legal character and effectiveness is complex, and, thus far, empirical studies have not yet provided any definitive answers,⁹ exacerbating climate change encourage scholars to examine it thoroughly.

Academics argue that the lack of legal bindingness is a barrier to achieving the goals, with Anne-Marie Slaughter stating that the PA is "essentially a statement of good intentions" rather than a law¹⁰ and Richard Falk referring to it as a "voluntary."¹¹ In contrast, Bodansky argues that the PA does qualify as a treaty within the

6 Daniel Bodansky, "The Legal Character of the Paris Agreement." *Review of European, Comparative, and International Environmental Law*, Forthcoming, 22 March, 2016, 7. <https://ssrn.com/abstract=2735252>.

7 Bodansky, 13.

8 Lingxiao Yan, "Shaming as pressure." *Nature Climate Change*, 11, 2021, 1018. <https://www.nature.com/articles/s41558-021-01241-0>.

9 R. Stavins et al., "International Cooperation: Agreements and Instruments" in: Bodansky, 13.

10 A. M. Slaughter, "The Paris Approach to Global Governance." 28 December, 2015, in: Bodansky, 2.

11 Richard Falk, "Voluntary International Law and the Paris Agreement." 16 January, 2016, in: Bodansky, 2.

meaning of international law creating legal responsibilities for its parties and compliance with these obligations.¹² Parties are required to submit their NDCs every five years and pursue domestic mitigation measures with the aim of achieving them, however, they all agree that it lacks “enforcement” mechanisms.¹³ The Agreement is built on transparency, and while Parties are encouraged to be open about their progress at annual COPs, it is still unclear where the goal is heading on a global scale.

The global stocktake of the PA (GST) is a procedure for assessing the implementation with the goal of determining the world’s collective progress towards fulfilling its long-term objectives.¹⁴ Since 2015, UNFCCC has not published any global stocktakes with the first promised in 2023.¹⁵ Such infrequent assessment of progress diminishes the value of “naming and shaming.” Therefore, even if lack of enforcement mechanisms is the only way to reach a global consensus, poor implementation of “naming and shaming” is slowing down the achievement of the PA.

LACK OF LEGAL BINDINGNESS FOLLOWED BY INSUFFICIENT CLIMATE PLEDGES

The Paris Agreement, in contrast to the Kyoto Protocol, allows countries to establish their own emissions targets (NDCs) in line with their level of development and technical progress.¹⁶ Accord-

12 Bodansky, 2.

13 Bodansky, 2.

14 United Nations Climate Change, “Global Stocktake.” United Nations, accessed 29 December, 2022. <https://unfccc.int/topics/global-stocktake>.

15 Jamal Srouji et al., “Explaining the First “Global Stocktake” of Climate Action.” World Resources Institute, 7 November, 2022. <https://www.wri.org/insights/explaining-global-stocktake-paris-agreement>.

16 UNFCCC, Article 4(3).

ing to Statista, CO₂ emissions have generally been rising since 2010 except 2015 and the effects of the Covid-19 pandemic.¹⁷ It demonstrates that the progress was either minimal or non-existent which means that nations must drastically cut their emissions in the upcoming years. According to research by The Universal Ecological Fund, about 75% of the 184 climate pledges were partially or totally insufficient to cut GHG emissions by 50% by 2030 (2019).¹⁸ Only the EU has made sufficient commitments when compared to the top four GHG emitters, including China, the US, the EU and India.¹⁹ Governments are not required by law to implement their NDCs, as was stated above, but if they fail to even make sufficient commitments, chances are greatly diminished.

A study by *Communications Earth & Environment* indicates that the probability of meeting these insufficient pledges is low, according to 2% for the US, and 16% for China.²⁰ The average of reducing emissions must increase by 1 to 1.8% annually in order to have a chance of keeping below 2°C.²¹ Given that scientists advocate for the more ambitious goal of 1.5°C, the emissions' reduction should rise by an even greater amount. As opposed to a precise focus on GHG emissions reduction, evidence indicates that it is unlikely that emissions' reduction will be sufficient, despite the fact that it is necessary. The supplement of "negative emission technolo-

17 Ian Tiseo, "Annual CO₂ emissions worldwide from 1940 to 2020." Statista, November 2021. <https://www.statista.com/statistics/276629/global-co2-emissions/>.

18 Robert Watson et al., "The Truth Behind the Climate Pledges." The Universal Ecological Fund, November 2019, i. <https://feu-us.org/wp-content/uploads/2021/07/The-Truth-Behind-the-Climate-Pledges.pdf>.

19 Watson, 5.

20 Peiran R. Liu, Adrian E. Raftery, "Country-based rate of emissions reductions increase by 80% beyond the nationally determined contributions to meet the 2°C target." *Communications Earth & Environment*, 2(29), February 2021, 1. <https://doi.org/10.1038/s43247-021-00097-8>.

21 Liu et al., 1.

gies” is needed, but their implementation will be difficult given that the world is still struggling with emissive technologies.²² Therefore, regardless of different ways of attaining the goal, it is evident that present climate pledges are insufficient to realise the PA’s objectives exacerbated by a lack of force to implement them.

COUNTER-INTUITIVE NATIONAL POLICIES: FOSSIL FUEL SUBSIDIES AND INSUFFICIENT CARBON TAX

Worldwide dependence on fossil fuels prevents countries from acting effectively on climate change.

The *ClimateWatch* indicated that $\frac{3}{4}$ of GHG emissions come from energy consumption.²³ Renewable energy, on the other hand, has a great potential to reduce these emissions. And even though politicians from the G7 and G20 countries promise this transformation, some \$500 billion is spent annually to artificially lower the price of fossil fuels.²⁴ According to an IRENA analysis from 2020, around 70% of energy-sector subsidies went to fossil fuels, while just 20%, 6% and 3%, respectively, went to renewable, biofuels and nuclear energy.²⁵ Such incentives for fossil fuels promote their inefficient consumption and raise the cost of investments relative to those in renewable energy.

22 Mitchell Dann et al., “The myriad challenges of the Paris Agreement.” *The Royal Society*, April 2018, 4. <https://doi.org/10.1098/rsta.2018.0066>.

23 Hannah Ritchie, “Global greenhouse gas emissions by sector.” *Climate Watch*, the World Resources Institute, 2020. <https://ourworldindata.org/emissions-by-sector>.

24 Jocelyn Timperley, “Why fossil subsidies are so hard to kill.” *Nature*, 598, 2021, 403. <https://doi.org/10.1038/d41586-021-02847-2>.

25 Michael Taylor, “Energy subsidies: Evolution in the Global Energy Transformation to 2050.” International Renewable Energy Agency, 2020, in: Timperley, 405.

Because fossil fuels are widely available, relatively easy to transport, and the current green energy infrastructure is still insufficient, they are susceptible to be harnessed in times of crisis. Take, for example, Covid-19 pandemic and the 2022 energy crisis due to Russia's invasion to Ukraine. Some European countries, such as Germany, declared to temporarily come back to emissive energy sources despite its climate ambitions.²⁶ And even if governments boost the incentives to protect the consumer, Timperley says that it is "one of the biggest financial barriers hampering the world's shift to renewable sources."²⁷ Instead, it could be used to offset the effects of growing energy prices. Urpelainen identifies other obstacles to removing the subsidies: fossil fuel companies being powerful political groups and concerns about job losses in regions with few alternatives.²⁸

Carbon taxation is just as important for the economy to invest in climate-friendly technology as the elimination of fossil fuel subsidies. Although carbon pricing is not specified in the PA, an increasing number of nations and subnational governments are adopting it as a policy to fulfil their climate commitments, according to the *Carbon Market Watch*.²⁹ However, as of December 2022, only 46 sovereign jurisdictions – excluding the largest emitters China, the US, and Russian Federation – instituted a national carbon tax.³⁰ It is problematic since investors are less likely to invest

26 Josefine Fokuhl, Todd Gillespie, "Germany Revives Coal as Energy Security Trumps Climate Goals." *Bloomberg*, 22 December, 2022. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-12-22/germany-returns-to-coal-as-energy-security-trumps-climate-goals?leadSource=uverify%2owall>.

27 Timperley, 403.

28 Timperley, 405.

29 Aki Kachi, "Pricing carbon to achieve the Paris goals." *Carbon Market Watch*, September 2017, 10. https://carbonmarketwatch.org/wp-content/uploads/2017/09/CMW-PRICING-CARBON-TO-ACHIEVE-THE-PARIS-GOALS_Web_spread_FINAL.pdf.

30 The World Bank, "Carbon Pricing Dashboard." The World Bank, accessed 29 December, 2022. <https://carbonpricingdashboard.worldbank.org/>.

in clean technology if they see a low or nonexistent carbon tax. For emitters, paying the lowcarbon tax and continuing to pollute might be less expensive.³¹ However, the effectiveness of carbon taxation is questioned, for example, Anderson indicated that carbon taxation has little impact to decrease GHG emissions in Sweden.³² Other studies admit that, even if it is not the most effective tool, when combined with other policies, it can have a positive impact on new investments.³³ Thus, fossil fuel subsidies and nonexistent or ineffective carbon taxation, especially in the most polluting countries, are hindering the PA implementation.

“RELUCTANT TEENAGER” OR THE INDECISIVE US POSITION

The US’s relationship to the UNFCCC has been alternating between a hegemonic multilateralism imposing US preferences on the global order and a retreat to isolationism.³⁴ Since the late 1980s, the US actions have fluctuated from Bush Jr.’s withdrawal from the Kyoto Protocol in 2001 to Obama’s active role in developing PA in 2015. And from Trump declaring to withdraw in 2017 to Biden re-joining in 2021. The political pendulum obvious in US’s climate politics raises concerns about the future of collective climate governance.

31 Kachi, 3.

32 Jessica F. Green, “Does Carbon Pricing Reduce Emissions? A Review of Ex-post Analyses.” *Environmental Research Letters*, 16(4), March 2021, 11. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/abdae9>.

33 Endre Tvinnereim, Michael Mehling, “Carbon pricing and deep decarbonisation.” *Energy Policy*, 121 (October), 2018, 185. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.06.020>.

34 Robert MacNeil, Matthew Paterson, “Trump, US climate politics, and the evolving pattern of global climate governance.” *Global Change, Peace and Security*, 32(1), 2020, 4.

However, the approach to the US as a “reluctant teenager”³⁵ is too optimistic. The US continues to play a significant role in the current global order, even if multiplexity is strengthening. During the administrations of Bush Jr., Clinton, and Obama, when the US actively participated in the UNFCCC processes, it did so in a manner that reflected its geopolitical identity and the needs of hegemonic power in forcing its will on global negotiations.³⁶ Under Obama, the US advocated for a “bottom up” design for an agreement to replace the “top down” Kyoto, in defiance of the demands of the vast majority of other nations who wanted a “legally binding” agreement over the “pledge and review.”³⁷

During the Trump’s administration, the general response from many commentators and scholars has been to view his actions as radically different from the previous administrations, especially Obama’s.³⁸ But MacNeil and Paterson criticise a distinguishment of Trump administration’s “disruptive” climate policies from the others. They argue that it “should be understood more in terms of continuity than disjuncture.”³⁹ Even Obama’s administration submitted an INDC that was among the least ambitious for an industrialised economy, and it did not even carry out the policies necessary to achieve this insufficient goal.⁴⁰ This “on and off” US followed by inadequate pledges has a decreasing capacity to dominate the general agenda. The EU and especially China is taking the lead through climate policies connected to China’s geopolitical ambitions such as “One Road, One Belt” project and investments in Africa.⁴¹

35 MacNeil et al., 5.

36 Matthew Paterson, “Post-hegemonic Climate Politics?” in: MacNeil et al., 5.

37 MacNeil et al., 4.

38 MacNeil et al., 1.

39 MacNeil et al., 1.

40 MacNeil et al., 17.

41 Chris G. Pope, “China Wants to Dominate the World’s Green Energy Markets – Here’s Why.” in: MacNeil et al., 7.

Multiplexity, especially advocated by Acharya, invites more players in the global order,⁴² however, the US's indecisiveness is alarming. It would remain politically, financially and technically challenging for a small group of states to address climate change on their own. Even the initially weak US targets compelled the numerous states to develop policies.⁴³ Thus, the US's high GHG emissions followed by ambiguous actions pose an obstacle to the PA.

CONCLUSION

The PA has been signed by almost all nations on Earth since 2015. However, since then, GHG emissions have been rising,⁴⁴ and there have been numerous academic and public discussions on the PA's feasibility. Though fast results are desired and perhaps unattainable with such ambitious goal, through analysis of academic articles and statistical data, I have identified four main challenges to implementing the PA. Firstly, its design demonstrates that nations are motivated by "naming and shaming" yet are not responsible for the outcomes of their NDCs. Even if a collective consensus on legal responsibility cannot be reached, the value of "naming and shaming" is minimised by infrequent global stocktakes. Secondly, research indicates that parties make insufficient commitments that lowers PA's feasibility as countries are not held accountable neither for their pledges nor its implementation. Thirdly, some of their national policies, including fossil fuel subsidies and lack of carbon tax, are counter-intuitive and increase emissions. Finally, the US,

42 Amitav Acharya, "After Liberal Hegemony: The Advent of a Multiplex World Order." *Ethics & International Affairs*, 31(3), 2017.

43 MacNeil et al., 13.

44 Ian Tiseo, "Global Greenhouse Gas Emissions 1990-2019." Statista, December, 2022. <https://www.statista.com/statistics/1285502/annual-global-greenhouse-gas-emissions/>.

second largest emitter, is demonstrating weak leadership that sets a poor example for other countries and renounces the issue out of self-interest. Even while there are other economic, political and social matters complicating the desired climate action, these must be advocated against. Only then can the severe risks of climate change, which are already evident, be prevented.

Neliberaliosios demokratijos sąvokos konceptualizavimo ir taikymo problemos

Benas Putrimas

Doc. dr. Algimanto Jankausko komentaras:

Autorių domina šiuolaikinės demokratijos antinomiškumas, liberaliosios demokratijos giluminis prieštaravimas. Darbe pagrindžiamas sąvokos „neliberalioji demokratija“ analitinis potencialas ir atskleidžiamos taikymo problemos. Atliktas darbas yra puikus metodiškos ir nuoseklios analizės pavyzdys.

ĮVADAS

Demokratija yra „iš esmės ginčytina sąvoka“ (angl. *essentially contested concept*)¹. Mokslininkai kartais net negali sutarti, koks turėtų būti minimalus šios sąvokos apibrėžimas, t. y. pačios charakteringiausios savybės, privalomos bet kokiai sąvokos variacijai. Todėl nėra keista matyti tokią didelę demokratijos teorijų, apibrėžiančių vien tik moderniąją demokratijos sampratą, gausą. Dažniausiai prie žodžio *demokratija* yra pridedamas būdvardis (pavyzdžiui, liberalioji, rinkiminė, dalyvaujamoji, svarstomoji, radikalioji ir kt.), nusakantis, kuo ta konkreti variacija labiausiai pasižymi. Iš to išplaukianti pasekmė – būdvardžiu išreiškiamas papildomas sąvokos elementas, kurio santykis su pamatiniu – demokratijos – elementu

1 Walter Bryce Gallie, „Essentially Contested Concepts“. *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955): 183–187.

gali būti net ir konfliktiškas. Tai galima matyti žvelgiant į liberaliosios demokratijos sąvoką. Filosofiniu požiūriu demokratijos tikslas yra įgalinti piliečių bendruomenę ir sukurti ją saistančią bendrojo gėrio sampratą. Liberalizmo išeities taškas yra individas, todėl pagrindinis šios politinės teorijos tikslas – individo teisių apsauga, kurią siekiama užtikrinti apribojant politinę valdžią². Kadangi valdžia šiuolaikinėse demokratijose priklauso teritoriniu pagrindu apibrėžtai piliečių bendruomenei (arba, kitaip tariant, tautai), demokratijos siekis įgalinti tautą susiduria su liberalizmo siekiu ją apriboti. Galima būtų pateikti ir daugiau prieštaravimų tarp šių dviejų elementų, tačiau šiame rašto darbe siekiama gilintis į priešingą – neliberaliosios demokratijos (angl. *illiberal democracy*) – sąvoką. Vis dėlto pateiktas prieštaravimas tarp liberalizmo ir demokratijos yra svarbus kaip atspirties taškas. Neliberalioji demokratija, kaip bus galima matyti, nelabai padeda spręsti šį sąvokinį konfliktą, kadangi kyla klausimas, ar toks charakteristikų rinkinys išvis gali būti vadinamas demokratija. Todėl darbo tikslas yra būtent aptarti neliberaliosios demokratijos sąvokos konceptualizavimo ir taikymo iššūkius remiantis pagrindinėmis konceptualizavimo strategijomis. Kitaip tariant, bus siekiama nustatyti, kuo galėtų būti pagrįsti tiek neliberaliosios demokratijos sąvoką vartojančių, tiek ir jos vartojimą kritikuojančių mokslininkų argumentai.

1. SĄVOKŲ KONCEPTUALIZAVIMO STRATEGIJOS

Šioje dalyje bus aptariamos pagrindinės šiame rašto darbe aktualios sąvokų konceptualizavimo strategijos: 1) perskyra tarp dichotomizacijos ir laipsniavimo; 2) „generalizacijos kopėčios“; 3) nepakankami potipiai; 4) bendresnės sąvokos keitimas.

2 Alvydas Jokubaitis, „Liberalizmo ir demokratijos konfliktas“. *Politologija* 53, No. 1 (2009): 13–14.

Dichotominė prieiga reiškia, kad sąvoka turi aiškiai apibrėžtas ribas, pagal kurias nustatoma, ar atvejis patenka į tos sąvokos apibrėžimo sritį, ar jis jau turėtų būti klasifikuojamas kaip priešingos sąvokos dalis. Tiesa, anot Giovanni Sartori, tokia griežta perskyra būtina konceptualinėms opozicijoms, kurios yra ne priešingos, kaip, pavyzdžiui, karštas ir šaltas, bet prieštaringos. Skirtis tarp demokratijos ir nedemokratijos (arba diktatūros) yra priskiriama pastarajai kategorijai, todėl tarpinė būklė egzistuoti negali³. Kitaip tariant, hibridinių režimų, tariamai turinčių ir demokratijos, ir autokratijos bruožų, išskyrimas, anot Sartori, yra negalimas. Vadinas, didelė reikšmė tenka pačios sąvokos apibrėžimui, kuris turi įtraukti būtinas ir pakankamas sąlygas, pagal kurias būtų galima klasifikuoti atvejus. Demokratijos atveju tai turėtų būti minimalistinis apibrėžimas, įtraukiantis tas savybes, dėl kurių yra labiausiai sutariama mokslininkų bendruomenėje. Jeigu atvejis atitinka šias būtinas ir pakankamas demokratijai sąlygas, jis turėtų būti įvardijamas demokratija, net jei ir jam būdingos kitos pagrindinės sąlygos neprieštaraujančios savybės. Papildomos savybės leidžia išskirti atskirą tos sąvokos potipį, kuris atitinka visas būtinas ir pakankamas pagrindinės sąvokos sąlygas (pavyzdžiui, parlamentinė demokratija, konsensuso demokratija, žalioji demokratija ir pan.). Tačiau jei atvejis neatitinka bent vienos iš pagrindinių sąlygų, tuomet jis turėtų būti priskirtas nedemokratinų režimų tipui. Galima matyti, kad dichotomijai labai svarbu turėti aiškią ribą (angl. *cut point*)⁴, kurios peržengimas reiškia, kad atvejis patenka į tos sąvokos apibrėžimo sritį.

Nors, kaip jau buvo minėta, Sartori neatsisako laipsniavimo strategijos, jis kritikuoja jos taikymą sąvokoms, kurios yra viena kitai prieštaringos. Tai yra viena iš jo išskiriamų lyginimo klaidų,

3 David Collier ir Robert Adcock, „Democracy and Dichotomies: A Pragmatic Approach to Choices about Concepts“. *Annual Review of Political Science* 2, No. 1 (1999): 543.

4 *Ibid.*, 541.

kadangi pritaikius laipsniavimo priegą demokratijos sąvokai iš esmės visi atvejai galėtų būti klasifikuojami kaip daugiau ar mažiau demokratijos, nes bent kažkokia dalis demokratijos yra būdinga praktiškai visoms pasaulio valstybėms. Taip pat ir atvirkščiai – visi analizuojami atvejai galėtų būti vertinami pagal nedemokratijos laipsnį⁵. Tokiu būdu nėra aišku, kur yra riba, skirianti demokratijas nuo nedemokratijų. Tai reiškia, kad sprendimai gali būti priimami savavališkai, nuo kokio slenksčio atvejai yra pusiau demokratijos, o nuo kokio – demokratijos⁶. Vis dėlto laipsniavimo strategija turi ir privalumų. Vienas iš jų – gebėjimas prisitaikyti prie kintančios empirinės realybės bei užfiksuoti tam tikrus dalinius tipus, kurie būtų nematomi taikant dichotominę priegą. Laipsniavimo strategija yra grindžiama prielaida, jog griežtas atskyrimas nevisiškai atspindi žmogiškąjį supratimą, kuris geba išvelgti ir dalines tam tikro reiškinių pasireiškimo formas⁷. Kita vertus, reikėtų atkreipti dėmesį, kad Sartori neapsiriboja vien tik griežta dichotomine perskyra tarp sąvokos pasireiškimo ir jos nebuvimo. Jis siūlo dviejų žingsnių procedūrą, pagal kurią visų pirma sąvoka atskiriama nuo jos priešingybės, t. y. identifikuojama aiški skiriamoji riba, o kitame žingsnyje gali būti įvedamos papildomos perskyros, kurios gali turėti ir laipsniavimo elementų⁸. Kaip rašo Sartori, „tai, kas daro demokratiją įmanomą, neturėtų būti painiojama su tuo, kas daro demokratiją demokratiškesnę“⁹. Vadinasi, tam, kad būtų galima priskirti konkrečiam atvejui vieną ar kitą demokratijos variaciją, visų pirma reikėtų nustatyti, ar tas atvejis atitinka būtinas ir pakankamas demokratijos apibrėžimo sąlygas.

5 Giovanni Sartori, „Comparing and Miscomparing“. *Journal of Theoretical Politics*, 3, No. 3 (1991): 248–249.

6 *Ibid.*, 249.

7 Collier ir Adcock, 542.

8 *Ibid.*, 548.

9 *Ibid.*

Kita strategija, kurią irgi siūlo G. Sartori, yra vadinamosios „generalizacijos kopėčios“. Ši strategija glaudžiai siejasi su prieš tai aptarta dichotomizacija, kadangi čia atspirties taškas irgi yra aiškus sąvokos apibrėžimas. Nuo jo yra judama arba kopėčiomis žemyn, tokiu būdu atliekant antrąjį jau aptartos dviejų žingsnių procedūros žingsnį, t. y. nurodant, kokiam demokratijos potypiui priklauso atvejis, arba kopėčiomis aukštyn, jeigu atvejis neatitinka visų būtinų sąvokos sąlygų, tačiau ne visai galėtų būti įvardijamas kaip jos priešingybė. Tuomet yra ieškoma bendresnė sąvoka, kuri apimtų ir nagrinėjamą atvejį¹⁰. Demokratijai bendresnė sąvoka galėtų būti režimas arba net konkreti jo variacija¹¹, atsižvelgiant į tai, kokias demokratijos savybes turi nagrinėjamas atvejis. Pavyzdžiui, jeigu atvejis pasižymi konkurencingais rinkimais, tačiau neturi kitų demokratijos apibrėžimui būtinų sąlygų, tuomet jį galima klasifikuoti kaip konkurencinį režimą. Nors ši strategija yra paranki susidūrus su tarpiniais atvejais, kuriuos sudėtinga priskirti tam tikram tipui ar jo priešingybei, ji turi savų rizikų. Judant kopėčiomis žemyn didėja sąvokinė diferenciacija, tačiau kyla rizika neišvengti konceptualinio pritempimo (pavyzdžiui, demokratija gali apimti atvejus, kurie iš tikrųjų nėra demokratijos). Judant kopėčiomis aukštyn, atvirkščiai – sąvokinio pritempimo išvengiama, tačiau mažėja diferenciacija, o tai reiškia, jog tampa problemiškas atvejų lyginimas¹².

Nepakankamų potipių (angl. *diminished subtypes*) strategija siekiama išlaikyti sąvokos diferenciaciją išvengiant bendresnės sąvokos ieškojimo¹³. Kitaip tariant, nepaisant kurios nors iš būtinų sąvokos sąlygų neįgyvendinimo, atvejis vis tiek patenka į tos sąvokos apibrėžimo sritį, tik būdvardžiu yra nurodoma, kokios sąlygos

10 David Collier ir Steven Levitsky, „Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research“. *World Politics* 49, No. 3 (1997): 434–437.

11 *Ibid.*, 436–437.

12 *Ibid.*, 435–437.

13 *Ibid.*, 437.

tas atvejis stokoja. Galima sakyti, jog tokiu būdu yra sukonstruota neliberaliosios demokratijos sąvoka, jeigu minimalistinis apibrėžimas įtraukia ir liberalųjį demokratijos elementą. Vis dėlto ši strategija neišvengiamai sulauktų Sartori kritikos, kadangi, visų pirma, taip sukuriama hibridinio pobūdžio sąvokos, kurios kaip ir turi didžiąją daugumą pagrindinės sąvokos bruožų, bet iki galo jų visų neatitinka, todėl kyla pagrįstas klausimas, kodėl jos nėra priešingos sąvokos potipiai. Atitinkamai vėl atsiranda jau minėta problema, kada nėra aišku, kur yra riba tarp sąvokos ir jos priešingybės. Neliberalioji demokratija šiuo atveju matoma kaip tarpinis būvis, tačiau vis tiek laikoma demokratijos potipiu.

Galiausiai, paskutinė sąvokų konceptualizavimo strategija – bendresnės sąvokos keitimas (angl. *shifting the overarching concept*). Pagal ją sąvoka yra klasifikuojama ne kaip plačiai vartojamos bendresnės sąvokos potipis, bet ieškoma kitokios labiau tinkančios sąvokos. Tokiu būdu demokratija galėtų būti ne režimo, tačiau demokratinės valdžios ar demokratinės situacijos potipis¹⁴. Tai yra gana prasminga strategija, leidžianti parodyti, kad atvejis iš esmės atitinka didžiąją dalį minimalistinio arba kitokio atskaitinio apibrėžimo sąlygų, bet negali būti priskiriamas grynosios sąvokos ar jos potipių apibrėžimo sričiai. Galima išskirti dar vieną sąvokų konceptualizavimo strategiją, kurios pagrindinė idėja: pagrindinės sąvokos apibrėžimo patikslinimas įtraukiant daugiau sąlygų, kurias turėtų atitikti atvejis¹⁵. Vis dėlto šiame rašto darbe vertinant neliberaliosios demokratijos sąvokos prasmingumą būtent plačiai paplitęs minimalistinis demokratijos sąvokos apibrėžimas yra pagrindinis atspirties taškas, todėl jo modifikavimo galimybės bus aptartos tik labai trumpai.

Taigi, kitoje darbo dalyje, remiantis čia aprašytomis strategijomis, bus nagrinėjami neliberaliosios demokratijos sąvokos vartojimo bei jos kritikos akademinėje literatūroje atvejai siekiant atrasti,

14 *Ibid.*, 445–446.

15 *Ibid.*, 442.

kuo pagrįsta yra autorių pozicija šios sąvokos atžvilgiu. Strategijas, kurių analizuojami pavyzdžiai neapima, bus irgi pabandyta pritaikyti neliberaliosios demokratijos sąvokai.

2. NELIBERALIOJI DEMOKRATIJA – PRASMINGA AR SAU PRIEŠTARAUJANTI SĄVOKA?

Neliberaliosios demokratijos sąvokos nevengiama vartoti akademinėje literatūroje. Vienas iš jos populiarintojų – Fareedas Zakaria, 1997 m. išleidęs straipsnį „The Rise of Illiberal Democracy“. Jis rašė laiku, kai jau pradėjo matytis, kokia trajektorija juda trečiosios demokratizacijos bangos metu iš autokratiinių režimų išsivadavusios šalys. F. Zakaria pastebi, jog pusė to meto besidemokratizuojančių valstybių turi vienokio ar kitokio pobūdžio trūkumų pilietinių laisvių srityje. Kartu jos gana sėkmingai įgyvendina procedūrinius demokratijos aspektus, todėl buvo suklasifikuotos kaip demokratijos, tačiau neliberalios¹⁶. Pabrėžiama, kad tai nėra pereinamoji ar laikina būseną, o gana pastovus būvis (kitais tariant, atskiras demokratijos variantas)¹⁷. Tokia klasifikacija paremta Zakarios demokratijos apibrėžimu. Jis iš esmės koncentruojasi į atvirus, laisvus ir konkurencingus rinkimus kartu su žodžio ir susirinkimų laisvėmis, tačiau nemini kitų politinių ir pilietinių teisių bei laisvių. Netgi priešingai, pabrėžia, jog patikslintas demokratijos apibrėžimas, kuris įtrauktų „išsamų socialinių, politinių, ekonominių ir religijos teisių rinkinį“, reikštų, kad tokia valstybė kaip Švedija, kurios ekonominė sistema apriboja individualios nuosavybės teises, nebūtų laikoma visiška demokratija¹⁸. Žinoma, platus neliberaliosios demokratijos paplitimą Zaka-

16 Fareed Zakaria, „The Rise of Illiberal Democracy“. *Foreign Affairs* 76, No. 6 (1997): 23–24.

17 *Ibid.*, 24.

18 *Ibid.*, 25.

ria mato ne iš teigiamos pusės, netgi užsimena, kad ilgainiui tokių atvejų laikymas demokratijomis gali diskredituoti pačią liberaliąją demokratiją¹⁹. Liberalioji demokratija jam susideda iš aiškiai atskirtų demokratinio ir liberalaus elementų²⁰ (tai leidžia teigti ir jo taikomas minimalistinis demokratijos apibrėžimas), todėl nėra esminių kliūčių neliberaliosios demokratijos sąvokai išskirti. Kitaip tariant, elementai nėra itin vienas nuo kito priklausomi, t. y. vieno elemento nebuvimas šiuo atveju automatiškai nepanaikina kito elemento.

Zakarios pasirinkimą iki galo nesidemokratizavusius atvejus priskirti neliberaliosios demokratijos tipui, matyt, labiausiai lemia jo demokratijos apibrėžimas (nors ši priežastis daugiau ar mažiau galėtų būti būdinga visais atvejais), o štai Wolfgangas Merkelis pritaiko nepakankamo potipio strategiją. Atspirties taškas šiuo atveju taip pat yra demokratijos apibrėžimas, tačiau W. Merkelis jį sukonkretina pavadindamas „įsišaknijusia demokratija“ (angl. *embedded democracy*). Ši sąvoka iš tiesų yra konsoliduotos, liberaliosios demokratijos atitinkmuo, todėl galima teigti, jog Merkelio demokratijos apibrėžimas iš esmės yra sutapatinamas su liberaliąja demokratija²¹. Svarbu, jog mokslininkas išskiria penkis dalinius režimus, kurie yra „įsišaknijusios demokratijos“ sudedamosios dalys²². Jie tampa tarsi atskaitinio apibrėžimo kriterijais, kuriuos visus įgyvendinęs atvejis klasifikuojamas kaip „įsišaknijusi demokratija“, o jei bent vienas iš jų nėra atitinkamas, tuomet tai yra „demokratija su trūkumais“ (angl. *defective democracy*)²³. Čia matoma perskyra yra tarytum demokratijos sąvokos viduje, kadangi ne visus kriterijus įgyvendinantys atvejai vis tiek gali būti laikomi demokratijomis.

19 *Ibid.*, 42.

20 *Ibid.*, 22.

21 Wolfgang Merkel, „Embedded and defective democracies“. *Democratization* 11, No. 5 (2004): 36.

22 *Ibid.*, 36–37.

23 *Ibid.*, 48.

Pagal dalinį (-ius) režimą (-us), kurio (-ų) stokojava, yra išskiriami keturi „demokratijos su trūkumais“ potipiai, iš kurių vienas yra neliberalioji demokratija. Šiam potypiui priskiriami tie atvejai, kuriuose fiksuojami pilietinių teisių bei politinių laisvių pažeidimai²⁴. Kita vertus, jeigu visų atskaitinio apibrėžimo sąlygų neįgyvendinantis atvejis vis tiek gali būti laikomas demokratija, nors ir su trūkumais, kyla klausimas, koku lygiu ar kiek dalinių režimų turi būti neįgyvendinta, kad būtų pereinama į autokratiją. Kitu atveju demokratijos sąvoka gali būtų pritempta didžiajai daugumai atvejų, įskaitant ir tuos, kurie aiškiai tokie nėra.

Kritika neliberaliosios demokratijos sąvokai kyla iš minimalistinio demokratijos apibrėžimo. Anot Larry Diamondo, minimalistinė moderniosios demokratijos samprata turi apimti ne tik laisvus, sąžiningus, lygius bei konkurencingus rinkimus, bet ir laisves, kurios tuos rinkimus daro prasmingus²⁵. Remiantis šiuo apibrėžimu, neliberalioji demokratija iš esmės yra oksimoronas, kadangi nebūdama liberali demokratija negali užtikrinti, jog tai iš tiesų bus *liaudies valdžia*. Juk ta pati visuotinė rinkimų teisė, kuria siekiama garantuoti, kad praktiškai kiekvienas suaugęs pilietis galėtų netiesiogiai dalyvauti savo šalies valdyme, yra liberaliojo elemento dalis. Svarbų argumentą pateikia Marcas Plattneris parodydamas abipusę liberalizmo ir demokratijos sąveiką, kuri yra vienas kitą stiprinanti. Anot jo, šalyse, kuriose vyksta laisvi rinkimai, yra gerokai liberalesnės nei tos, kuriose jie nevyksta, lygiai taip pat labiau tikėtina, kad šalyse, kuriose užtikrinama pilietinių teisių ir laisvių apsauga, rengia laisvus rinkimus nei tos, kuriose pilietinės teisės ir laisvės yra pažeidžiamos²⁶. Tad šiuo atveju galima sakyti, jog autorius po-

24 *Ibid.*, 49.

25 Larry Diamond, „Elections Without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes“. *Journal of Democracy* 13, No. 2 (2002): 21.

26 Marc F. Plattner, „Liberalism and Democracy: Can't Have One without the Other“. *Foreign Affairs* 77, No. 2 (1998): 173.

lemizuoja su Zakaria, kuris daro gana aiškią perskyrą tarp liberalizmo ir demokratijos bei kiekvieną iš šių elementų mato kaip galintį veikti savarankiškai. Vis dėlto čia svarbu atskirti Atėnų ir šiuolaikinę demokratijas. Pirmoji galėjo būti ir buvo neliberali, kadangi dėl jos tiesioginio pobūdžio nebuvo galimybės užtikrinti daugumos sprendimų kontrolę, t. y. juos apriboti, kad būtų atsižvelgta ir į mažumos interesus, o rinkimų institutas buvo matomas kaip oligarchinis pareigūnų parinkimo būdas²⁷. Moderniais laikais dėl padidėjusio demokratijos masto nebeliko galimybės dalyvauti valstybės valdyme kiekvienam piliečiui tiesiogiai, todėl demokratija tapo atstovaujama. Atitinkamai stipriai išaugo rinkimų reikšmė, o tam, kad jie nebebūtų oligarchinis parinkimo būdas, reikėjo užtikrinti, jog juose laisvai ir lygia teise galėtų dalyvauti visi piliečiai, t. y. būtų garantuota visuotinė rinkimų teisė²⁸. Tad neliberaliosios demokratijos sąvokos atmetimas šiuo atveju yra pagrįstas šiuolaikinės atstovaujamosios demokratijos apibrėžimu, kurio centrinė ašis yra rinkimai, tačiau kartu turi eiti ir teisės bei laisvės, kurios tuos rinkimus daro prasmingus.

Neliberaliosios demokratijos sąvoka sulaukia kritikos ir taikant dichotominę konceptualizavimo strategiją, pagal kurią demokratiją turėtų būti galima aiškiai atskirti nuo nedemokratijos. Dažnai išskiriama kaip nepakankamas demokratijos potipis, neliberaliąją demokratiją apibūdinama tokia tarpinė būseną, kuri nei atitinka visų demokratijos apibrėžimo sąlygų, nei yra priskiriama autoritariniams režimams. Todėl Stevenas Levitsky siūlo sprendimą tokius atvejus priskirti konkurenciniam autoritarizmui (angl. *competitive authoritarianism*). Tai jau yra demokratijai priešingos sąvokos – autoritarizmo / diktatūros – potipis²⁹. Tokią klasifika-

27 *Ibid.*, 174.

28 *Ibid.*, 175.

29 Steven Levitsky ir Lucan A. Way, „Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism“. *Journal of Democracy* 13, No. 2 (2002): 52.

ciją mokslininkas labiausiai grindžia šališkumu demokratizacijai (angl. *democratizing bias*)³⁰. Tai atliepia jau šiame rašto darbe iškeltą klausimą: kodėl nepakankami potipiai vis tiek klasifikuojami kaip demokratijos, o nėra priskiriami jai priešingai sąvokai? Juk jeigu teigiama, jog nagrinėjamas atvejis yra neliberalioji *demokratija*, tuomet tai implicitiškai turėtų reikšti, kad jis juda demokratijos kryptimi, t. y. demokratizuojasi³¹. Tačiau taip būna tikrai ne visada. Vengrijos ir Lenkijos atvejai rodo, jog ten vyko (ir vyksta) ne demokratizacija, o kaip tik demokratijos erozija, kadangi prieš tai šios šalys pasižymėjo aukštesniais demokratijos kokybės rodikliais. Šis pastebėjimas siūlo kompromisinį variantą: atvejai gali būti klasifikuojami pagal jų judėjimo trajektoriją demokratijos atžvilgiu. Kitaip tariant, jeigu atvejis demokratizuojasi, tai pasiekęs apibrėžimą atitinkančias sąlygas gali būti įvardijamas kaip neliberalioji demokratija, tačiau jei fiksuojamas priešingas procesas – demokratijos erozija, autokratizacija – atvejį būtų galima priskirti konkurenciniam autoritarizmui, kuomet jis atitinka šios sąvokos sąlygas.

Dvi susijusios strategijos – lipimo kopėčiomis aukštyn ir bendresnės sąvokos keitimo – nebuvo iliustruotos pavyzdžiais neliberaliosios demokratijos sąvokos kontekste. Pagal pirmąją strategiją būtų pasirenkama demokratijai bendresnė sąvoka – režimas – ir prie jos pridodamas būdvardis *neliberalus*. Nors šiuo atveju gana paprastai išsprendžiame konceptualinį iššūkį, vis dėlto sumažiname sąvokinę diferenciaciją, kas reiškia, jog problemų kyla atliekant atvejų lyginimą: demokratiją su autoritarizmu palyginti galime, tačiau demokratijos su režimu nelabai pavyktų dėl to, kad tai yra skirtingo lygmens sąvokos. Antroji strategija kiek parankesnė, nes yra ieškoma labiau tinkančios bendresnės sąvokos – demokratijos atveju galėtų būti vartojamos jau minėtos demokratinės situacijos ir demokratinės valdžios sąvokos. Tokiu atveju nebelieka žodžio

30 *Ibid.*, 51.

31 *Ibid.*, 52.

neliberalus, bet šias sąvokas iš esmės galima lyginti su demokratija, nepaisant to, kad jos yra aukštesnio lygmens. Paprasčiausia jos nurodo, kad atvejis turi demokratiškus bruožus, bet negali būti priskirtas demokratijos sąvokos apibrėžimo sričiai.

IŠVADOS

Akivaizdu, kad neliberaliosios demokratijos sąvoka yra konceptualiai problemiška. Priklausomai nuo minimalistinio demokratijos apibrėžimo ir taikomos konceptualizavimo strategijos, sąvoka gali būti vartojama arba būti sau prieštaraujanti ir todėl kritikuojama. Jeigu demokratija apibrėžiama tik per laisvus, sąžiningus, lygius, visuotinius ir konkurencingus rinkimus arba taikoma nepakankamų potipių konceptualizavimo strategija, neliberaliosios demokratijos sąvoka yra įmanoma. Vis dėlto šiuolaikinės demokratijos samprata nelabai yra prasminga, jei į jos minimalistinį apibrėžimą nėra įtraukiami liberalaus elemento aspektai – pagrindinių politinių ir pilietinių teisių bei laisvių rinkinys, teisės viršenybės principas ir t. t. Be to, ganėtinai problemiška atvejus, kurie savo vykdoma politika paminą liberalųjį liberaliosios demokratijos elementą, vadinti neliberaliosiomis demokratijomis, kadangi, galima sakyti, tokiu būdu yra siunčiama žinutė, kad šie atvejai vis tiek yra demokratijos, tik kitokios rūšies. Tad kritika kartu yra paremta aiškia dichotomija tarp demokratijos ir nedemokratijos, kuri savo ruožtu grindžiama liberalųjį elementą įtraukiančiu demokratijos apibrėžimu. Atitinkamai tokie atvejai tuomet priskiriami nedemokratinio režimo potipiui, pavyzdžiui, gali būti įvardijami Levitsky pasiūlyta konkurencinio autoritarizmo sąvoka. Galiausiai, yra galimybė atvejus vertinti atsižvelgiant į kontekstą ir taip padarant išlygą neliberaliosios demokratijos sąvokai, kuri būtų pritaikoma tik tuomet, kai atvejuje aiškiai fiksuojamas demokratizacijos procesas (atvirkštinėje situacijoje būtų vartojama konkurencinio autoritarizmo ar kitokia panaši sąvoka).

Performatyvios lyties portretas žurnale „Moteris“

Skirmantė Sakalauskaitė

Prof. dr. Natalijos Arlauskaitės komentaras:

Šio darbo privalumas – dėmesingas teorinių tekstų skaitymas ir mąstymas apie sau rūpimus dalykus kartu su jais, o ne mechaniškai juos taikant. Darbas įdomus, nuosekliai argumentuotas, pasitelkiantis reikšmingą papildomą literatūrą, turi gerą saikingos ironijos dozę. Svarbu, kad autorė kreipia dėmesį į prieštaravimus ir bent minimalius dominuojančios lyčių tvarkos pažeidimus.

ĮVADAS

Žurnalas kaip medija išsiskiria savo prieinamumu didelei visuomenės daliai – kitaip nei knygos, žurnalo skaitymas dėl mažesnės apimties ir turinio dažnai reikalauja mažiau laiko bei pastangų, o žurnalo leidybos periodiškumas leidžia greičiau atliepti visuomenei aktualius įvykius bei pačius visuomenės vidinius vyksmus. Šiame darbe mano aptariamą žurnalą galima priskirti gyvenimo būdo žurnalų kategorijai. Tokiems žurnalams būdingas „lengvesnis“ požiūrio kampas nei akademiniam veikalams, net jei jų tematika sutampa. Toliau šiame darbe žodį „žurnalas“ vartuju referuodama į gyvenimo būdo žurnalų žanrą, kurio vieną iš atvejų šiame darbe ir analizuoju.

Pirmuosiuose į moterų auditoriją orientuotuose žurnaluose dominavo namų ruošos, laisvalaikio (kaip, pavyzdžiui, siuvinėjimas), mados tematika. Tai atspindėjo ir tuometinę moters padėtį visuomenėje, o šiai kintant kartu keitėsi ir žurnaluose publikuoja-

mo turinio pobūdis. Pats žurnalų moterims kaip žanro atsiradimas jau buvo svarbus žingsnis kovoje už moterų teises, kadangi tuomet moteris tapo atskiros reprezentacijos vertu subjektu. Vyriškumo hegemonijos išaldytoje sistemoje moterims skirti žurnalai tapo bent viena palankia platforma moterims publikuoti savo tekstus. Besikeičiant lyčių santykiams visuomenėje ir atsirandant naujoms feministinėms teorijoms, galima į moterų žurnalus pažvelgti iš skirtingesnių, taip pat ir kritiškų, perspektyvų. Vienu istorijos momentu matę žurnalus kaip reikšmingą įrankį kovoje už moterų teises, šiandien mąstome, kad tokie žurnalai ir patys prisideda prie šių teisių padėties sustabarėjimo. Skaitant Judith Butler, darosi vis panašiau, kad užuot žurnalai moterims į gerąją pusę keitę lyčių padėtį visuomenėje, patys priklauso galios mechanizmui, kuris natūralizuoja esamą padėtį.

Šiame darbe remdamasi Butler lyties performatyvumo teorija analizuosiu Lietuvoje leidžiamo žurnalo „Moteris“ numeryje konstruojamą moters vaizdinį. Būtent šį žurnalą pasirinkau todėl, kad jis yra vienas populiariausių ir seniausių moterims skirtų leidinių Lietuvoje (su pertraukomis leidžiamas nuo 1920 m.), o leidybos pradžioje buvo vienintelis moterims skirtas žurnalas Lietuvoje¹. Profesorės Dalios Leinartės teigimu: „Tai, be jokios abejonės, pats masiškiausias, populiariausias žurnalas Lietuvos istorijoje. Šiuo metu žurnalą galima vadinti visuomeniniu leidiniu, kuris turi didelę įtaką visuomenės pažiūrų formavimuisi, vyrų ir moterų santykių modeliui.“² Analizei pasirinkau tyrimo metu naujausią išėjusį žurnalo „Moteris“ numerį (2023 m. sausis).

1 „Žurnalo istorija“, Moteris.lt, žiūrėta 2023 m. sausio 2 d., <<https://www.moteris.lt/lt/zurnalo-istorija-1>>.

2 „Žurnalo istorija“, Moteris.lt.

TEORINĖ PRIEIGA

Esminė Judith Butler lyties teorijos atrama yra performatyvumas, remiantis šia samprata lytis gali egzistuoti tik per ją steigiančias praktikas. Lyties tapatybė gali būti suvokiama tik socialumo kontekste, kadangi šioji yra praktika, kartojimo procesas, kuris pats slepiasi, tokiu būdu natūralizuodamas kultūroje įsteigtus konceptus kaip prigimtinius³. Lytis kaip performatyvumo padarinys įgalina fantazuoti apie tai, kas joje yra prigimta, o iš tiesų šiai fantazijai rėmus nustatančius konceptus derėtų suvokti kaip politines struktūras, o ne natūralius pagrindus⁴. Lyties suvokimas yra kultūrinio konteksto produktas, kadangi mąstymas socialiniame kontekste vyksta tik per kultūrinės terpes (svarbiausia per kalbą). Teiginiai apie lytį, kuriuos laikome natūraliais, iš tiesų yra apriboti visuomenėje įsteigtų praktikų, šiuo požiūriu teorijos, kurias laikome beveik neginčijamomis (dažniausiai tai biologijos ar medicinos lauko tyrimai), buvo suformuluotos įsteigto visuomenės modelio kontekste. Šiame kontekste esama išankstinių prielaidų apie geismo, biologinės lyties, socialinės lyties sąvokas ir jų santykį.

Knygoje „Vargas dėl lyties“ Butler įveda *permaštomų socialinių lyčių* sąvoką, anot jos, tokios lytis „kokia nors prasme įsteigia bei palaiko nuoseklumo ir tęstinumo santykį tarp biologinės lyties, socialinės lyties, seksualinės praktikos ir geismo“⁵. Butler teigimu, įstatymai ir visuomenėje vyraujančios taisyklės siekia nustatyti priežastinius saitus tarp biologinės lyties, kultūriškai įsteigtų lyčių ir jų abiejų išraiškos arba padarinio – seksualinio geismo⁶. Suprasti socialinę lytį kaip kultūriškai suformuotą atrodo gana įprasta, bet biologinės lyties samprata visuomenėje dažnu atveju yra laikoma

3 Judith Butler, *Vargas dėl lyties* (Vilnius: Kitos knygos, 2017), 298–300.

4 Butler, *Vargas dėl lyties*, 302.

5 *Ibid.*, 77.

6 *Ibid.*

natūraliu pagrindu tapatybei rasti bei iš jos kylantiems santykiams tarp binariškai sąveikaujančių lytinių tapatybių kurtis. Butler teorijoje tokia logika negali veikti, kadangi jau minėtų konceptų sąryšiai tik bando performatyviu diskursu paslėpti faktą, kad būti biologine ar socialine lytimi iki praktikos yra neįmanoma⁷. Butler interpretuoja Foucault tyrimus ir juos taiko sava teorijai plėtoti, pasak jos, biologinė lytis, kuri yra laikoma seksualinės patirties, seksualinio elgesio ir seksualinio geismo priežastimi, pati buvo sukonstruota konkretaus režimo, kuriuo siekiama reguliuoti seksualinę patirtį. Tokiu būdu dekonstruojant biologinę lytį pasimato, kad ji yra ne priežastis, o padarinys⁸. Pati biologinė lytis nebūtinai turi būtent tokias implikacijas tapatybei bei geismui, kaip yra tikimasi, o atsiradus ne instituciskai nustatytoms ryšių tarp biologinės, socialinės lyčių ir geismo formoms randasi „tapatybinė maišalynė“, kurią bandoma išnarplioti pasitelkiant įstatymą ir normą. Butler sampratoje biologinė lytis reikalauja giminės (socialinės lyties) ir geismo. Institucinio heteroseksualumo režime reikalaujama, kad giminė, kuri suprantama kaip psichologinis ar kultūrinis savęs pažymėjimas, ir geismas, kuris būtinai yra heteroseksualus, reikštųsi kaip binariniai vyro ir moters atributai⁹.

„Tad savo gimine esama tiek, kiek nesama kita gimine“, – šiuo patyrimu per giminę (kurią apibrėžiame pagal skirtingumą nuo kitos giminės) yra įprasta didžiuotis¹⁰. Iš esmės buvimas moterimi yra tuo labiau save patvirtinantis, kuo ji yra nepanašesnė į vyrą, o iš to dar kyla ir pasididžiavimas, lyg būtume išpildžiusios savo neva natūralią prigimtį. Tokiu būdu randasi vien moterims būdingi užsiėmimai, išvaizdos aspektai, domėjimosi sritys, elgesys, taigi – moteriškumas. Panašu, kad šis neįmanomas neegzistuojant

7 *Ibid.*, 80.

8 *Ibid.*, 88.

9 *Ibid.*, 86–87.

10 *Ibid.*, 86.

vyrui ir jo vyriškumui, kuriam priešinga turi būti moteris su savomis moteriškumo charakteristikomis. Butler interpretuoja Beauvoir ir sako, kad vyriškumas yra prilyginamas universalumui, tuo pat metu jis tiek abstraktus, kad yra iškūnijamas, o savo išsisingtą įkūnytumą suprojektuoja į moteriškumą, tokiu būdu kūną sulygindamas su moteriškąja lytimi¹¹. Butler toliau kalba apie ontologinę skirtį tarp sielos ir kūno, kuri palaiko subordinacijos ir hierarchijos santykius. Protas visuomet yra pavergęs kūną, o filosofijos ir feminizmo laukas rodo, kad kultūriškai protą siejame su vyriškumu, o kūną – su moteriškumu¹². Svarbu paminėti, kad tapsmas kurios nors lyties atstovu tokioje sistemoje nėra laisvas žmogaus pasirinkimas, todėl ir vieta hierarchinėje struktūroje yra bent iš dalies nulemiama aplinkos. Butler pateikia pavyzdį, kuomet gimus kūdikiui sušunkame: „Tai mergaitė!“ Šis sušukimas tampa subjekto moteriškumo pradžios tašku, nustatytu ne laisva valia, o primestu normos, tam tikro šaukimo tapti visuomenės, gyvuojančios disciplinos, reguliavimo ir bausmės santvarkoje, nare – moterimi¹³. Sara Salih pastebi, kad tokiu trumpu sušukimu kūnui priskiriama biologinė ir socialinė lytis, kuri negali egzistuoti už diskurso ribų, – todėl pareiškimas „Tai mergaitė!“ yra performatyvus¹⁴. Socialinės lyties normos veikia kaip interpeliacija, kuriai neatsišaukianti(-s) turės sumokėti didelę kainą: be to, kad rizikuojama prarasti darbą, šeimą, norą gyventi, taip pat esama ir teisinėje sistemoje įrašytų psichiatrinių ir kriminalinių kodų, kurių priskyrimas lemia bausmę¹⁵.

11 *Ibid.*, 67.

12 *Ibid.*, 68.

13 Judith Butler, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"* (New York/London: Routledge, 1993), 232.

14 Sara Salih, „On Judith butler and performativity“, kn. *Sexualities and communication in everyday life: A reader*, ed. Karen E. Lovaas, Mercilee M. Jenkins, (Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications, 2007), 61.

15 Judith Butler, *Undoing Gender* (New York/London: Routledge, 2004), 214.

Taigi už moters steigimą ir šio steiginio reprezentaciją atsakingas politinis režimas, kuris siūlo konkrečiai lyčiai tinkamas ir netinkamas elgesio praktikas bei kviečia paklusti. Butler tradicijos feminizmo užduotis yra aptikti, kokias subversyvaus kartojimo strategijas įgalina tapatybiniai konstruktai, bei patvirtinti galimybes įsiterpti juose su pokyčio siekiu¹⁶.

ANALIZĖ

1. Viršelis

Ant 2023 m. sausio mėnesio žurnalo viršelio – modelis Golda Filip (*1 priedas*). Apie viršelio heroję šiame žurnalo numeryje straipsnio nėra. Moteris vaizduojama baltame fone, stovinti, ranka truputį pridengusi pravertą burną (žiovulio judesys). Ji dėvi purpurinės spalvos megztą rūbą ir juodą švarkelį, rankose laiko elektroninį laikrodį, rodantį „20:23“ (supraskime, 2023 metai). Drabužio spalva, panašu, yra aliuzija į žurnale esantį straipsnį apie 2023 metų spalva išrinktą purpurinę violetinę. Viršelio apatiniame kampe užrašas „pažadai sau“ suponuoja naujųjų metų pažadus. Viršeliu bandoma pasakoti moters, laukiančios naujųjų 2023 metų (laikrodis rankose), vaizdinį, žiovulys leidžia numanyti, kad moteris pavargusi. Aplink viršelio heroję rikiuojasi septyni trumpi žurnale esančių straipsnių pristatymai – po pavardę ir / ar keletą žodžių, atspindinčių straipsnių turinį. Sudėjus kartu perskaitoma taip: „JAV ambasadorius Lietuvoje pritapo“; „Patikėkite – gyventi niekada nevelu“; „Mane traukte traukia vaidinti žavias neklaužadas“; „Rožiniai santuokos akiniai“; „Legenda“; „Laisvės misionierė“; „Atgimę meilei“. Žurnalo viršelis turėtų būti patrauklus moterims, kurios yra pirminė šio žurnalo auditorija (numeryje tai paminima keletą kartų).

16 Butler, *Vargas dėl lyties*, 303–304.

Interpretuoju: šio numerio moteriai norisi žinoti apie JAV ambasadoriaus jauseną gyvenant Lietuvoje. Ji brangina laisvę, bet galbūt jai trūksta trupučio motyvacijos, todėl kviečiama patikėti, kad gyventi nevēlu, ji gali tapti legenda. Svarbi jos gyvenimo dalis – meilė, kuriai galima atgimti net pagyvenus su rožiniais santuokos akiniais (ir galbūt nusivylus). Moterį nuolatos traukia vaidinti žavią neklaužadą, tik įdomu, ar šis vaidmuo įmanomas už santykio su mylimuoju. Viršelio viršuje juodomis raidėmis užrašytas žurnalo pavadinimas „Moteris“ tarsi nustumiamas į užkulsius stiprios žurnalo moters figūros. Pats žurnalo pavadinimas nurodo didį jo tikslą – įkūnyti pačią moterį, o ne šiaip specifinę jos interesų ar kitokią nišą, reprezentuoti ją visą. Žinoma, negalima generalizuoti – žurnalas nekelia tikslo viename numeryje apimti visko, kas yra moteris, bet numeryje esantis turinys suteikia informacijos apie tai, kokią moterį steigia žurnale dėstomos praktikos. Tęsiant kalbą apie viršelį, mažomis raidėmis užfiksuojami žurnalo leidimo metai, dabartinis numeris, nurodomas internetinės žurnalo versijos adresas. Apačioje kaina, prenumeratoriams kiek mažesnė nei visiems kitiems.

2. Žurnalo anatomija

Kalbėdama apie žurnalo anatomiją turiu omenyje žurnalo struktūrą, jo vidų sudarančius tematinius pjūvius, jų turinį, pasiskirstymą ir santykį. Taigi žurnalą sudaro penkios tematikos (veidai, mada, grožis, sveikata, menas gyventi) bei šeštoji „Et cetera“ kategorija, kurią valiūkiškai galima susieti su Butler minimu tapatybės neišbaigtumu, kuriam visada reikia priedėlio „ir kt.“, nes įreikšminimo procesas yra beribis¹⁷, galima sakyti – neįreikšminamas. Žurnalas pats sako, kad negali apimti visos moters, todėl turi pasilikti atsarginę kategoriją, kurią pildys „kitomis“ moterišką tapatybę kaitan-

17 Butler, *Vargas dėl lyties*, 296–297.

čiomis temomis. Prieš pradėdant analizuoti žurnalo temines skiltis, dar aptartina „Redaktorės skiltis“, kurioje redaktorė kreipiasi į skaitytojus (taip, vyriškąją gimine). Nors žurnalo pirminė auditorija yra moterys, redaktorė renkasi į skaitytojus kreiptis universalia vyriškąją gimine. Kitose žurnalo skirtyse šis kreipimasis irgi nėra nuoseklus, vienur vartojama moteriškoji, kitur vyriškoji (universal) giminė.

2.1. *Sujungiantys kūnai*

Į šio numerio skaitytojų moteriškąją tapatybę bandoma apeliuoti per jau išvardytas šešias skiltis, iš kurių trys turi ryškią nuorodą į kūną (mada, grožis, sveikata). Žinoma, grožis ar sveikata yra kur kas daugiau nei kūnas, tačiau iš šiose srityse esančio turinio atrodo, kad daugiau kalbama apie kūniškąsias šių konceptų apraiškas. Pirmieji keturiolika mados skilties puslapių yra fotografijos, kuriose vaizduojami stiliaus deriniai, viliantis, kad šie įkvėps skaitytojų stilių. Tokiu subtiliu būdu kabinamasi į moteriškumą steigiančią drabužių dėvėjimo praktiką. Šį naratyvą papildo ir straipsnis, kuriame siūloma susikurti spintą kartu su Agne Gilyte, šalia šio teksto pateikiamos ir kapsulinei spintai sudaryti siūlomų drabužių fotografijos (2 *priedas*). Tokiu būdu nurodoma, kokio tipo drabužiai reikalingi moterims kaip daugybinei kategorijai. Referuojant į Butler teorinę prieigą galima teigti, kad toks tam tikrų drabužių (pavyzdžiui, 2 priede matomų suknelių, sijonų) priskyrimas moteriškumui ir iš to kylantis noras būtent tokius drabužius dėvėti lytį ir įsteigia, kadangi kūno organai (diskurse priskiriami kuriai nors iš lyčių) iš savęs nereikalauja būti pridengti būtent tais drabužiais (pavyzdžiui, suknelėmis). Verčiant mados skilties puslapius panašūs moterims skirtų drabužių vaizdiniai kartojasi. Verta stabtelėti ties straipsniu, kuriame pristatomas juvelyrikos prekių ženklas (3 *priedas*). Skaitytoja kviečiama „tapti savo pačios superheroje“ ir tokiu būdu į savo gyvenimą įsileisti pokyčius. Nors

straipsnyje kalbama apie vidinius pokyčius, šie artimai siejami su išoriniu aprangos stiliaus keitimu. Šis kvietimas pagal Butler teoriją yra pagirtinas, kadangi kviečia keisti tradicines moteriškąsias stiliaus praktikas, vis dėlto, pasak autorės, toks kvietimas nėra pakankamai radikalus, kadangi pokyčio siekia tame pačiame moteriškomis laikomų praktikų lauke. Viena vertus, šis fragmentas iš žurnalo patvirtina Butler teoriją, kad lytis yra performatyvi (straipsnyje numatoma, kad aprangos stilius yra svarbi tapatybės dalis, kuri steigia požiūrį į save), bet kartu jame siūlomas kismas tik jau nustatytos moteriškumo matricos viduje (papuošalų dėvėjimo kaip moteriškosios praktikos), o ne už jos ribų.

Toliau einančioje grožio skiltyje moteriškumą steigia makiažo darymosi ir rūpinimosi oda praktikos – prieš akis mirguliuoja daugybė kosmetikos ir odos priežiūros priemonių fotografijų. Sveikatos skiltyje gausu medicininės informacijos, aktualios kūnams su biologinei moters lyčiai priskiriamais organais (komentarai apie gimdos kaklelio, krūties vėžio prevenciją). Taip pat kalbama apie tai, kaip palaikyti tinkamą kūno svorį, išlaikyti gerą nuotaiką, puoselėti grožį. Sveikatos sritis yra fokusuota į moters kūną, kadangi net ir patarimai apie grožį bei nuotaiką referuoja į kūno sveikatą kaip pagrindą. Baigiant verta pridėti, kad kūniškumas persmelkia ir likusias žurnalo skiltis, pirmiausia, reklamos pavidalu – puslapių margumyne ryškiai dominuoja su grožiu bei mada susijusios reklamos.

2.2. Fokusas į asmenybes

Žurnale nėra nė vieno interviu, kurio centre būtų heteroseksualus vyras, daugiausia kalbinamos moterys, taip pat yra interviu su poromis (heteroseksualiomis) bei vienas interviu su vyru, kuris identifikuoja kaip gėjus. Su pastaruju, skilties „Veidai“ herojumi, kalbama apie ambasadoriaus vaidmenį, gyvenimą Lietuvoje bei jo priklausymą LGBT bendruomenei. Visgi tai bene vienintelė vieta

žurnale, kur tiesiogiai kalbama apie alternatyvą binarinei vyro ir moters santykių matricai. Verta pastebėti, kad žurnale publikuojami interviu ir straipsniai atskleidžia gana platų moteriškumo spektrą – skaitytojai gali susipažinti su įvairių profesijų, amžiaus moterų istorijomis. Dauguma straipsnių yra koncentruoti į konkretų herojės gyvenimo aspektą, pavyzdžiui, karjerą, ir nuo šios tematikos nenutolsta. Taip pat yra keletas bendresnio pobūdžio interviu. Žurnale džiaugiamasi moterimis, kurios užsiima iki tol tradiciškai vyrams būdingesnėmis veiklomis: antroji moteris Lietuvos ambasadorė prie Šventojo Sosto, pirmoji moteris Vytauto Didžiojo karo muziejaus vadovė, prisimenama ir pirmoji advokatė Baltijos šalyse. Šio žurnalo numerio moterys kalbinamos apie karjerą, laisvalaikį, pomėgius, užsimenama ir apie šeimą, bet tai netampa centrine pokalbių tema. Vis dėlto kai kurios stereotipinės konstrukcijos apie moteriškas praktikas išlieka, pavyzdžiui, interviu su Gabija ir Arūnu Sakalauskais žurnalistė Gabijos klausia, ar Arūnas padeda jai buityje, tokiu būdu priskirdama buities darbų vaidmenį moteriai, o vyro pagalbą joje numato tik kaip galimybę, o ne būtinybę. Žurnalistė teiraudamasi, ar Gabija save laiko stipria moterimi, panašu, kad vadovaujasi moters kaip silpnosios lyties konstrukcija ir šiuo atveju, kai kalbina daug karjeroje pasiekusią moterį, jaučia poreikį pasiteirauti apie šį jos stereotipo neatitikimą. Kitoje žurnalo vietoje vartojamas junginys „dailiosios lyties atstovės“ (p. 92), o straipsnyje apie santuoką nors ir nėra tiesiogiai parašyta, bet iš teksto aki-vaizdu, kad kalba tik apie santuoką tarp binariškų vyro ir moters polių. Galiausiai, numerio pabaigoje skaitytojoms siūloma užsiimti maisto gamyba – pateikiami receptai. Na, ir paskutinis aspektas, kurį norėčiau paminėti – pasiūlymas užsiprenumeruoti žurnalą ir dovanų gauti kosmetikos rinkinį. Tai tvirtas žurnalo pavadinimu „Moteris“ pareiškimas, kuriam Butler pritarė, juk iš tiesų moteris viena daugybine kategorija ir padaro tokios socialiai sukonstruotos kultūrinės praktikos kaip makiažo naudojimas.

IŠVADOS

Šiame žurnalo „Moteris“ numeryje steigiamas įvairialypės moters vaizdinys. Ji turi gausybę interesų, užima įvairius karjeros postus, svarbi jos gyvenimo dalis yra santykiai su vyru. Kaip esmingas moterį steigiančias praktikas galima minėti stilių ir grožį. Tam tikrų, būtent moterims tinkamų, drabužių dėvėjimas skirtingas žurnalo herojes sujungia į vieną daugybinę kategoriją. Tai daroma dviem esminiais būdais: pirma, apskritai teigiama, kad moda yra svarbi sritis moters gyvenime, antra, nurodoma moteriškojo stiliaus kryptis, palengva, švelniai siūloma rengtis būtent konkrečiais drabužiais, kurie visuomenei siųstų signalą apie moteriškosios tapatybės turėjimą. Tai žurnale bene dominuojantis naratyvas, kadangi per reklamas, fotografijas persmelkia kitas tematines žurnalo skiltis. Žurnalo moters kūnas turi gimdą, krūtis (referuoju į straipsnius sveikatos skiltyje). Ji greičiausiai yra susituokusi arba kada nors susituoks su vyru. Tai liudija Butler įvardytą visuomenėje įsigalėjusį moters tapatinimą su kūnu. Vis dėlto žurnalo moteris bando palaužti bent dalį sustabarėjusių ją steigiančių praktikų ir perimdama tradiciškai vyrams priskirtus profesinius vaidmenis keičia moteriškojo vyksmo turinį.

PRIEDAI

1 PRIEDAS. Žurnalo viršelis

2 PRIEDAS

MADA | savaip unikelų dovanojimai

Tapkite savo pačios superheroje!

Viena britų patarlė byloja – vyk sena, įsileisk naują (angl. *out with the old, in with the new*). Ji tinka tiek kalbant apie sustabarejusią korporacinę kultūrą su dešimtmečius nesikeičiančiais lyderiais ir tokiais pat verslo rezultatais, tiek ir tuomet, kai verdame tose pačiose senose sultyse taip ilgai, kad nebepavyksta atsikirti pelų nuo grūdų: ko mums dar reikia, o su kuo jau seniausiai atėjo laikas atsiseikinti.

EGLE A. BAKAVSKAITĖ
(INSTAGRAM @ROYALUNCLESHOUSE)

3 PRIEDAS

Albanijos ir Irano diplomatinių santykių nutraukimas

Donata Judickaitė

Dr. Mariuszo Antonowicziaus komentaras:

*Darbas atrinktas todėl, kad studentė išdrįso pasirinkti temą, kurios tie-
siogiai neaptarėme per užsiėmimus – kibernetinį saugumą, atribuciją
ir su tuo susijusią diplomatiją, ir atliko išsamų tyrimą, pademonstravo
įsigilinimą į literatūrą ir ją nuosekliai pritaikė mums mažiau žino-
mam, bet svarbiam empiriniam atvejui.*

IRANO IR ALBANIJOS SANTYKIAI IR KONTEKSTAS

2022 metų rugsėjo mėnesį Albanija oficialiai nutraukė diplomati-
nius santykius su Iranu ir išsiuntė iš šalies visus ambasadoje dir-
busius darbuotojus. Oficiali santykių nutraukimo priežastis – šių
metų vasarą prieš Albanijos vyriausybę įvykdytos didelio masto ki-
bernetinės atakos¹, kurių metu buvo kėsintasi į kritinę informacinę
Albanijos infrastruktūrą bei buvo bandoma pavogti ir negrįžtamai
sunaikinti duomenis. Dėl įvykdytų atakų buvo laikinai sutrikusi
valstybinių interneto svetainių veikla, gyventojai kuri laiką negalė-
jo naudotis e. paslaugomis. Be to, *Microsoft* kibernetinio saugumo
tyrėjų komanda taip pat priėjo išvadą, jog dar anksčiau įvykdytos
atakos metu įsibrauta į sistemas bei pavogta ir paviešinta jautri

1 David Gritten, „Albania severs diplomatic ties with Iran over cyber-attack“. BBC, 2022-09-07, <https://www.bbc.com/news/world-europe-62821757> [žiūrėta 2022-12-17].

informacija². Iranas atsakomybės už kibernetines atakas oficialiai neprisiėmė ir savo vaidmenį bei kaltę neigia. Albanijos ministras pirmininkas Edi Rama teigia, jog šalies atsakas į atakas yra tiesiogiai proporcingas atakų rimtumui ir jų sukeltam pavojui³.

Irano ir Albanijos santykiai prieš tai nebuvo didelių diskusijų objektas. Šaltojo karo metais, prieš 1979-ųjų revoliuciją, tuo metu dar proamerikietiškas Iranas Balkanų valstybes, tarp jų ir Jugoslaviją, kurios viena iš dalių tada buvo Albanija, matė kaip tiltą, jungiantį Iraną su Viduržemio jūra ir Europa. Sugriuvus komunistinei Jugoslavijai ir prasidėjus kariniams konfliktams Balkanuose XX amžiaus X dešimtmetyje, Albanija aiškiai pasirinko į Vakarų orientuotą užsienio politikos kryptį ir dar 2009 metais tapo visaiteise NATO nare, o 2014-aisiais – kandidatė įstoti į Europos Sąjungą⁴. Žvelgiant iš kitos perspektyvos, svarbu paminėti dar vieną dalyką – labai artimų santykių tarp valstybių negalėjo būti ne tik dėl gana nemažo šalies skiriančio atstumo, skirtingų vertybių, bet ir dėl to, kad, nepaisant tam tikrų Irano bandymų, svarbu nepamiršti, jog abiejose šalyse vyrauja Islamo religija, tačiau yra vienas svarbus elementas: Albanijoje daugumą sudaro sunitai, o Irane – šiitai. Galimybė bendradarbiauti buvo atsiradusi per Kosovo karą⁵, tačiau vėlgi – Albanija aiškiai pasirinko JAV kaip savo sąjungininkus. Ir tas pasirinkimas buvo labai akivaizdus – Vakarų kryptis šaliai užtikrino saugumą, narystę NATO, ateityje – galbūt ir ES, o Iranas kuotoliau, tuo labiau buvo veikiamas sankcijų.

2 Microsoft Security Threat Intelligence „Microsoft investigates Iranian attacks against the Albanian government“. Microsoft Security, 2022-09-08, <https://www.microsoft.com/en-us/security/blog/2022/09/08/microsoft-investigates-iranian-attacks-against-the-albanian-government/> [žiūrėta 2022-12-17].

3 Gritten, BBC.

4 Alex Vatanka, „Albania finds itself caught in the middle as Iran and the West square off“. Middle East Institute, 2022-10-26, <https://www.mei.edu/publications/albania-finds-itself-caught-middle-iran-and-west-square> [žiūrėta 2022-12-17].

5 Bill Samii, „Iran: Tehran Looks To Moscow In Kosovo Crisis“. Radio Free Europe, 1999 04 09, <https://www.rferl.org/a/1090964.html> [žiūrėta 2022-12-17].

Tačiau vis dar lieka neaišku – kodėl Albanija tapo Irano kibernetinių atakų taikiniu? XXI amžiaus pradžioje šios dvi valstybės neturėjo labai daug bendradarbiavimo ar konfliktinių taškų, tačiau viskas pasikeitė 2013-aisiais, kuomet Albanija priėmė JAV prašymą pas save valstybėje įkurdinti *Mujahedeen-e Khalq* (MEK) narius. Iš pradžių grupuotė keltis į Albaniją griežtai atsisakė, tačiau 2016 metais kvietimą priėmė. MEK – tai karinė Irano opozicijos grupuotė, prieš tai buvo įsikūrusi Irake, tačiau po Sadamo Husseino nuvertimo iš jo buvo priversta trauktis. Dar 2003-iaisiais JAV šią organizaciją laikė teroristine, tačiau, jai pasitraukus iš Irako, šis statusas buvo pakeistas⁶. Iranas MEK laiko istoriniu priešu, ypač po 1979 metais vykusios Islamo Respublikos revoliucijos, o JAV šią grupuotę jau kurį laiką remia (nors požiūris į ją kinta). Trumpo administracijos metu buvo sakoma, jog jie yra matomi kaip alternatyva dabartiniam Irano režimui⁷. Bideno administracija teigia, jog nemano, kad MEK galėtų tapti tinkama demokratine atsvara Irano režimui⁸.

Tačiau dabar Irane MEK yra matoma kaip būdas, leisiantis susilpninti teokratinio Irano režimo veikimą. Tas pasimatė ir po kibernetinių atakų – Iranas apkaltino Albaniją bendradarbiaujant kartu su JAV ir Izraeliu bei rengiant MEK narius kaip Vakarų kibernetinius karius. Kitais žodžiais tariant – Albanija neva yra „teisėtas“ taikynys, nes neva MEK nariai iš jos teritorijos vykdo kibernetines atakas⁹.

6 Harun Karcic, „How Albania Ended Up in Iran’s Cyber Crosshairs“. Foreign Policy, 2022-11-08, <https://foreignpolicy.com/2022/11/08/albania-iran-cyber-attack-mek-us-israel/> [žiūrėta 2022-12-17].

7 Jonathan Broder, „Iran’s Opposition Groups are Preparing for the Regime’s Collapse. Is Anyone Ready?“. Newsweek, 2019-08-27, <https://www.newsweek.com/2019/09/06/iran-regime-fall-opposition-groups-mek-1456420.html> [žiūrėta 2022-12-17].

8 Karcic, Foreign Policy.

9 Vatanka, 2022.

Iranas jau kurį laiką įvairiuose šaltiniuose yra įvardijamas kaip puolamuosius kibernetinius pajėgumus turinti ir jų panaudoti nevengianti valstybė. Taigi, 2022 metų vasarą Irano taikiniu tapo Albanija, po to ir buvo nutraukti diplomatiniai santykiai. Ši situacija diplomatinėje praktikoje yra unikali tuo, jog pirmą kartą pasaulio istorijoje pagrindine diplomatinių santykių nutraukimo priežastimi tapo kibernetinė ataka¹⁰. Ji gali tapti svarbiu lūžiu tiek ir elgesio kibernetinėje erdvėje normų, tiek ir kibernetinės gynybos srityje.

DIPLOMATINIŲ SANTYKIŲ NUTRAUKIMAS

Diplomatiniai santykiai tarp valstybių reiškia, jog, paprastai tariant, valstybės turi tiesioginį bendravimo kanalą. Tačiau jie nėra būtini tarp dviejų viena kitą pripažįstančių valstybių. Diplomatiniai santykiai paprastai yra įtvirtinami oficialia dvišale sutartimi, tačiau valstybės bet kada šią sutartį gali vienašališkai nutraukti. Žinoma, šis nutraukimas iškart daro įtaką abiem valstybėms. Pats pirmas žingsnis nutraukus santykius – uždaryti savo diplomatinę atstovybę ir išvaryti kitos šalies atstovybę¹¹, kas ir nutiko Albanijos ir Irano atveju. Kaip jau buvo minėta, Albanijos vyriausybė viešai paskelbė nutraukianti diplomatinius santykius, o Irano ambasadoje dirbantiems darbuotojams įsakė per 24 valandas palikti šalį. Įdomu tai, kad paskelbusi šį sprendimą Albanija sulaukė dar vienos kibernetinės atakos, nukreiptos prieš pasieniečių ir muitinės naudojamą sistemas.

10 Tim Starks ir Aaron Schaffer, „Albania is the first known country to sever diplomatic ties over a cyberattack“. *The Washington Post*, 2022-09-09, <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/09/08/albania-is-first-known-country-sever-diplomatic-ties-over-cyberattack/> [žiūrėta 2022-12-17].

11 Alan James, „Diplomatic Relations between States“, kn. *The Sage Handbook of Diplomacy* (ed.), 2016, 257–266.

Šis santykių nutraukimas reiškia, kad valstybės ne tik kad nebeturi savo atstovybių viena kitos teritorijoje, tačiau taip pat nebus užmezgami jokie oficialūs santykiai tarp Albanijos ir Irano atstovybių trečiojoje šalyje – jos iš esmės nebebendraus, nebeplėtos santykių, nebekvies vieni kitų į įvairius atstovybės organizuojamus renginius. Tačiau tai nereiškia, jog bendravimas bus visiškai nutrauktas – tam vis dar išlieka įvairūs tarptautinių organizacijų arba tiesiog neoficialūs formatai.

Dar vienas svarbus aspektas, ypač žvelgiant į ateitį, yra diplomatinio santykių atkūrimas. Pagal įprastą praktiką šalis, nutraukusi diplomatinio santykius, turėtų būti ta, kuri žengia pirmąjį žingsnį ir inicijuoja tų santykių atkūrimą¹². Taigi, šiuo atveju tai turėtų būti Albanija. Turint omenyje istorinius pavyzdžius ir tai, jog šalys, nutraukusios diplomatinio santykius dėl kur kas gilesnių konfliktų, rado būdų juos atkurti, galima tikėtis, jog tai nebus neįmanoma ir ateityje.

KIBERNETINĖ DIPLOMATIJA IR ATRIBUCIJOS PROBLEMATIKA

Tačiau, kaip jau buvo minėta anksčiau, Irano ir Albanijos diplomatinio santykių nutraukimo situacija yra unikali dėl savo priežasties – dėl vienos šalies įvykdytų didelio masto kibernetinių atakų. Kyla klausimas, ar šis žingsnis nebuvo pernelyg griežtas, o gal kaip tik – pernelyg švelnus. Ir šis klausimas kyla ne be reikalo – kadangi ataka įvyko kibernetinėje erdvėje, svarbu paminėti tai, jog iki šiol ši erdvė yra labai mažai reguliuojama. Iš esmės nėra jokių rimtesnių tarptautinės teisės susitarimų ar gairių, kurios galėtų nurodyti, kaip tokioje situacijoje reikėtų elgtis. Tačiau kibernetinės erdvės reikšmės niekas nebando nuneigti, tad šiokių tokių bandymų ją sureguliuoti vis atsiranda.

12 Ten pat, 264.

Vienu geriausių tokių bandymų pavyzdžių galima laikyti Talino vadovų (angl. *Tallinn Manual*) priėmimą 2013 ir 2017 metais. Tačiau labai svarbu pabrėžti, jog tai nėra teisiškai įpareigojantys dokumentai – juos galima apibūdinti kaip tarptautinės teisės tyrėjų bei praktikų bendrą akademinį darbą, kurio tikslas – padėti suprasti, kaip tarptautinė teisė galėtų būti taikoma įvairiose kibernetinėse operacijose. Dokumentuose yra nagrinėjama, kaip tokie tarptautinės teisės principai kaip suverenitetas, jurisdikcija ar jėgos draudimas gali būti pritaikyti kibernetinėje erdvėje¹³. Kadangi kibernetinė erdvė itin sparčiai kinta, šiuo metu NATO Kibernetinės gynybos kompetencijos centre yra ruošiama trečioji Talino vadovo versija¹⁴.

Dar vienas garsus bandymas – 2018 metų lapkritį paskelbtas vadinamasis *Paris Call*¹⁵ – tai viena garsiausių iniciatyvų, jungianti valstybes, įstaigas, pilietinę visuomenę ir verslo organizacijas (Lietuva bei kelios šalyje veikiančios verslo įmonės taip pat yra išreiškusios paramą). Visi, parėmę šią iniciatyvą, susitaria kartu veikti bei yra skatinami bendradarbiauti tam, kad būtų užtikrintas atsakingas elgesys kibernetinėje erdvėje. Pats susitarimas remiasi 9 pagrindiniais principais: individų ir infrastruktūros apsauga, interneto apsauga, rinkimų proceso apsauga, intelektinės nuosavybės apsauga, kenksmingos programinės įrangos neplatınimas, skaitmeninių procesų apsauga, kibernetinė higiena, susilaikymas nuo nelegalaus įsilaužimo kerštaujant (angl. *No private hack back*) bei tarptautinių normų sklaida.

Tarptautinės kibernetinės erdvės normos irgi nėra vienas ir visiems labai aiškus konceptas. Šiuo metu nėra vieno patvirtinto sąrašo, kuriame būtų išvardytos visos normos, kurių reikėtų laikytis valstybėms kibernetinėje erdvėje. Arčiausiai to galima įvardy-

13 Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Operations. Cambridge University Press.

14 Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE). „The Tallinn Manual“, <https://ccdcoe.org/research/tallinn-manual/> [žiūrėta 2022-12-17].

15 Paris Call. For Trust and Security in Cyberspace, <https://pariscall.international/en/> [žiūrėta 2022-12-17].

ti Jungtinių Tautų priimtas 11 normų: tarpvalstybinis bendradarbiavimas, visos svarbios informacijos įvertinimas, informacinių technologijų neteisėto naudojimo valstybės teritorijoje stabdymas, bendradarbiavimas siekiant sustabdyti nusikaltimus ir terorizmą, pagarba žmogaus teisėms ir privatumui, kritinės informacinės infrastruktūros nelietimas, kritinės infrastruktūros gynyba, atsiliepimas į pagalbos prašymus, tiekimo grandinių saugos užtikrinimas, informacinių technologijų pažeidžiamumų atskleidimas bei netrukdyamas skubiosios pagalbos komandoms (angl. *emergency response teams*)¹⁶.

Tačiau taip pat svarbu suprasti, kas yra kibernetinė erdvė. Dar 2016 metais NATO ją pripažino kaip lygiavertę karinių operacijų erdvę, kartu su jau tradicinėmis laikomomis oru, sausuma ir jūra¹⁷. Šis sprendimas nebuvo vien tik simbolinis – jis turėjo ir gana rimtą strateginę bei politinę reikšmę. Šalys sąjungininkės buvo skatinamos atkreipti dėmesį būtent į šią erdvę, daugiau investuoti į savo kibernetinio saugumo pajėgumų stiprinimą.

Taip pat, bandant sujungti kibernetinę erdvę ir diplomatiją, iškyla dvi pagrindinės sąvokos, kurios kartais yra vartojamos kaip sinonimai, tačiau svarbu jas atskirti. Tai – kibernetinė diplomatija ir skaitmeninė diplomatija. Iš pažiūros šios sąvokos gana panašios ir kartais yra vartojamos kaip sinonimai, tačiau jos reiškia skirtingus dalykus. Skaitmeninė diplomatija (angl. *Digital diplomacy*) yra apibrėžiama kaip įvairių skaitmeninių įrankių naudojimas tam, kad būtų pasiekti įvairūs diplomatiniai tikslai. Tai yra labiau instrumentas, o ne procesas. Kibernetinė diplomatija reiškia diploma-

16 Bart Hogeveen, „The UN norms of responsible state behaviour in cyberspace“. Australian Strategic Policy Institute, 2022, <https://www.aspi.org.au/report/un-norms-responsible-state-behaviour-cyberspace> [žiūrėta 2022-12-18].

17 NATO Public Diplomacy Division (PDD) – Press & Media Section „NATO Cyber Defence“ Factsheet, 2020 rugpjūtis, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/8/pdf/20o8-factsheet-cyber-defence-en.pdf [žiūrėta 2022-12-17].

tinių įrankių ir diplomatinį priemonių naudojimą tam, kad būtų išspręstos problemos, kylančios kibernetinėje erdvėje¹⁸.

Anot André Barrinhos ir Thomo Renardo, kibernetinė erdvė išsiskiria tam tikromis charakteristikomis, kurios ir sudaro sąlygas veikti kibernetinei diplomatijai. Visų pirma, kibernetinė erdvė yra globali – ji įvairiais būdais jungia šalis ir piliečius, ir iš to savaime kyla įtampos. Be to, ji yra kartais laikoma „bendruoju gėriu“ – kaip, pavyzdžiui, oras ar jūros, taigi reikėtų bent kažkokių ją reguliuojančių taisyklių, dėl kurių turėtų būti susitarta diplomatinio būdu. Tačiau jų nėra, nes didžiosios galios turi skirtingas vizijas, interesus ir vertybes. Taip pat svarbus dalykas – atribucijos problema, kurios esmė yra ta, kad kibernetinėje erdvėje itin sudėtinga priskirti kibernetinę ataką vienam ar kitam veikėjui (ypač kai kalbama apie valstybes ir jų atsakomybę), kas daro įtaką pasitikėjimui (o jis čia, kaip ir kitur, yra labai svarbus). Ir dar vienas dalykas – šalys negali tikėtis, jog atbaidys priešininkus vien tik galimybe duoti stiprų atsaką (angl. *deterrence by retaliation*) – dėl tos pačios priežasties: ne visada aišku, kas yra atsakingas už įvykdytą ataką.

Visos šios savybės kibernetinės erdvės valdyseną daro itin sudėtingą, ir būtent todėl čia ypač reikia diplomatinį pastangų. Tačiau bendradarbiavimas vis dar yra labiau pasirinkimas, o ne savaime suprantama veikla. Atrodytų, jog diplomatija kibernetinėje erdvėje būtų labai logiškas žingsnis, tačiau ši praktika yra itin nauja. Straipsnio autoriai ėmė interviu iš kelių diplomatų, kurie pažymėjo, kad kibernetinės diplomatijos atsiradimas yra susijęs su kibernetinių klausimų politizavimu ir internacionalizacija – tai nėra vien tik techniniai klausimai, jie taip pat turi itin didelį tarptautinių santykių bei diplomatijos komponentą¹⁹.

18 Shaun Riordan, „CYBER DIPLOMACY VS. DIGITAL DIPLOMACY: A TERMINOLOGICAL DISTINCTION“. USC Center on Public Diplomacy, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/cyber-diplomacy-vs-digital-diplomacy-terminological-distinction> [žiūrėta 2022-12-17].

19 André Barrinha ir Thomas Renard, „Cyber-diplomacy: the making of an international society in the digital age“. *Global Affairs*, 3:4–5, 353–364.

ATRIBUCIJA

Kaip jau buvo minėta, atribucijos problema yra viena svarbiausių, kalbant apie kibernetinį saugumą. Taigi, iš kur šiuo atveju yra žinoma, kad už atakas yra atsakinga Irano vyriausybė? Po atakos Albanija kartu su partneriais JAV ir Jungtinėje Karalystėje atliko incidento tyrimą. Prie tyrimo taip pat prisidėjo ir privatus sektorius – JAV kibernetinio saugumo bendrovė *Mandiant* bei technologijų milžino *Microsoft* įkurta *Microsoft* aptikimo ir atsako komanda (angl. *Microsoft Detection and Response Team* (DART)). Tyrimo metu buvo nustatyta, kad veikėjai, įvykdę atakas, yra susiję su EUROPIUM – grupuote, kuri yra viešai siejama su Irano žvalgybos ir saugumo ministerija. Pateikiami ir papildomi įrodymai – buvo pastebėta, kad užpuolikai veikė iš Irano teritorijos, kibernetinei atakai naudoti įrankiai prieš tai buvo naudoti kitų žinomų su Iranu siejamų nusikaltėlių. Be to, ataka ir sektoriai, į kuriuos buvo taikomasi, atitinka Irano interesus. Dar vienas svarbus įrodymas – *wiper* tipo atakos (kurios tikslas – visiškai sunaikinti duomenis arba sistemą) kodas prieš tai jau buvo naudotas su Iranu siejamų veikėjų²⁰. Taigi, visi šie įrodymai ir tyrimo išvados leidžia gana užtikrintai teigti, jog už atakų vykdymą yra atsakinga Irano valstybė. O tai reiškia, jog yra aišku, kas turėtų sulaukti atsako už savo veiksmus.

NATO 5-ASIS STRAIPSNIS IR SĄJUNGININKIŲ ATSAKAS

Kaip jau minėta, Albanija yra visateisė NATO narė. Pats aljansas oficialiai skelbia, jog kiekviena sąjungininkė yra atsakinga už savo pačios kibernetinio saugumo užtikrinimą. Tačiau NATO jau kurį laiką yra tapusi platforma, kurioje galima konsultuotis, keistis in-

20 Microsoft Security Threat Intelligence.

formacija apie kibernetines grėsmes, keistis gerosiomis praktikomis bei bendradarbiauti²¹.

Kitas svarbus dalykas, kuris buvo dar kartą pakartotas visai neseniai – 2022 metų vasario pabaigoje, po Rusijos pradėto karo Ukrainoje – tai NATO generalinio sekretoriaus Jenso Stoltenbergo patvirtinimas, jog kibernetinė ataka gali aktyvuoti 5-ąjį straipsnį²². Jis taip pat pabrėžė, jog bent jau kol kas neturima planų atskleisti, kada kibernetinės atakos atveju 5-asis straipsnis būtų aktyvuotas. Galima daryti prielaidą, jog tokių konkrečių gairių galbūt iš viso nėra arba jos remiasi prieš tai minėtuose Talino vadovuose minima taisykle, jog kibernetinė operacija galėtų būti laikoma neteisėtu jėgos panaudojimu (taigi, kartu ir ginkluota ataka prieš vieną ar kelias NATO sąjungininkes), jeigu jos apimtis ir pasekmės galėtų būti prilyginamos toms, kurios kiltų neteisėtam jėgos panaudojimui pasitelkiant kinetines priemones²³. Kitais žodžiais tariant, pagrindiniai rodikliai, į kuriuos didesnės kibernetinės atakos atveju būtų žiūrima, yra žmonių aukos ir valstybės (ar valstybių) patirtų nuostolių dydis, t. y. sunaikinta infrastruktūra ar patirti ekonominiai nuostoliai, pavogti ir sunaikinti svarbūs duomenys. Tačiau vėl svarbu priminti tai, jog Talino vadovai yra tik patariamąjį pobūdžio – tai nėra teisiškai įpareigojantys dokumentai.

Albanijos premjeras Edi Rama pripažino, jog tuomet, kai Albanijos informacinės sistemos buvo atakuojamos, jo vyriausybė svarstė apie NATO 5-ojo straipsnio aktyvavimą. Tačiau šios idėjos vėliau buvo atsisakyta ir nuspręsta nerizikuoti dar didesne eskalacija ir sąjungininkų susipriešinimu²⁴. Žvelgiant į atakos padarinius pasitelkus

21 NATO Cyber Defence Factsheet, 2020.

22 „NATO Chief Says Cyberattacks Can Trigger Article 5“ C-SPAN, 2022-02-25, <https://www.c-span.org/video/?c5003322/nato-chief-cyberattacks-trigger-article-5> [žiūrėta 2022-12-17].

23 Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Operations. Cambridge University Press, 2017, 330.

24 Maggie Müller, „Albania weighed invoking NATO’s Article 5 over Iranian cyberattack“. *Politico*, 2022-10-05, <https://www.politico.com/news/2022/10/05/>

prieš tai pateiktus rodiklius, galima teigti, jog Albanija patyrė gin-
kluotą ataką – šalies infrastruktūra patyrė tam tikrą žalą, buvo nute-
kinta informacija ir dėl sistemų neveikimo šalis, be abejo, patyrė eko-
nominių nuostolių, tačiau žmonių aukų buvo išvengta. Todėl 5-ojo
straipsnio aktyvavimas iš tiesų būtų buvęs kiek perteklinis – ypač tu-
rint omenyje tai, jog jis buvo aktyvuotas tik vieną kartą istorijoje – po
Rugsėjo 11-osios atakų, kurių metu žuvo tūkstančiai žmonių.

Tačiau tai nereiškia, kad nebuvo jokios NATO valstybių reakci-
jos. NATO, kaip aljansas, oficialiai patvirtino savo paramą Albanijai
bei patvirtino, jog ir toliau remis jos siekį stiprinti savo kibernetinės
gynybos pajėgumus. Jungtinė Karalystė, nors ir priklauso NATO,
savo ruožtu išleido papildomą pranešimą, kuriuo griežtai smerkia
Irano įvykdytas atakas, ir patvirtino, jog toliau remis Albaniją. Taip
pat ji perspėjo dėl Irano elgesio kibernetinėje erdvėje, pabrėždama,
kad prieš Albaniją įvykdytos atakos atitinka jau prieš tai pastebėtas
tendencijas, ir teigė, jog Iranas yra agresyvi ir puolamųjų kiberneti-
nių pajėgumų turinti bei juos panaudoti galinti valstybė. JAV surea-
gavo stipriau – Iždo departamento atstovas paskelbė apie sankcijas
Irano žvalgybos ir saugumo ministerijai bei jos ministrui Esmailui
Khatibui. Į sankcijas įėjo sankcionuotų asmenų nuosavybės, esančios
JAV teritorijoje, blokavimas bei draudimas JAV veikiantiems asme-
nims (tiek juridiniams, tiek ir fiziniams) su jais prekiauti. Sankcijos
taip pat taikomos ne tik JAV asmenims – jog gali būti pritaikytos
bet kurioms organizacijoms ar institucijoms, kurios dirbs su prieš tai
minėta Irano ministerija ir / ar jos vadovu^{25, 26}.

why-albania-chose-not-to-pull-the-nato-trigger-after-cyberattack-00060347
[žiūrėta 2022-12-17].

- 25 US Department of the Treasury, „Treasury Sanctions Iranian Ministry of
Intelligence and Minister for Malign Cyber Activities“, 2022-09-09, [https://
home.treasury.gov/news/press-releases/jy0941](https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy0941) [žiūrėta 2022-12-17].
- 26 Fatima Hussein ir Frank Bajak, „U.S. sanctions Iran intelligence over Albania
cyberattack“, AP News, 2022-09-08. [https://apnews.com/article/nato-middle-
east-iran-albania-244d172eef8f4eb1bf7237e6f6045849](https://apnews.com/article/nato-middle-
east-iran-albania-244d172eef8f4eb1bf7237e6f6045849) [žiūrėta 2022-12-17].

Reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad pranešime apie sankcijas minima, jog Irano kibernetinės atakos parodo, kad Iranas kibernetinėje erdvėje nesilaiko normų, kurių turėtų laikytis valstybės taikos metu. Būtent šios normos buvo pristatytos anksčiau – nors normų pobūdis nėra privalomas, už jų nesilaikymą Iranas yra baudžiamas. Čia galima išvelgti ir JAV kibernetinės diplomatijos apraiškas – sankcijos, kaip priemonė, yra naudojama tam, kad būtų užtikrinti JAV interesai kibernetinėje erdvėje ir sprendžiamos šioje erdvėje kylančios problemos. Šiuo atveju tai vienos priešiška laikomos valstybės ataka prieš kitą, oficialią sąjungininkę.

Dar vienas svarbus žaidėjas, turintis itin įtemptus santykius su Iranu, yra Izraelis. Turbūt neatsitiktinis Albanijos ministro pirminko vizitas Irane spalio mėnesį²⁷, kurio metu tuometinis Izraelio premjeras Yairas Lapidas Iraną įvardijo kaip bendrą priešą, o pagalbą Albanijai pavadino nacionaliniu interesu ir istorine pareiga. Izraelio ir Irano santykiai, kaip žinome, yra itin įtempti, ir ta įtampa jau kuri laiką yra perėjusi ir į kibernetinę erdvę. Žiūrint istoriškai, įtampos tarp Irano ir Izraelio kibernetinėje erdvėje toli gražu nėra naujos. Netgi atvirksčiai – viena pirmųjų kibernetinių atakų, įvykdyta daugiau nei prieš dešimtmetį, buvo nukreipta prieš Irano branduolinę programą, geriau žinomą kaip *Stuxnet*²⁸. Prisiminus prieš tai aptartą atribucijos problemą, užtikrintai teigti, kas buvo atsakingi už tą ataką, yra sudėtinga, tačiau šiuo metu vyrauja bendras sutarimas, kad *Stuxnet* buvo JAV ir Izraelio kibernetinių pajėgų operacija, kurios tikslas – sustabdyti Irano atominės bombos gamybos procesą.

27 Press Release, „PM Lapid meets with Albanian Prime Minister Edi Rama“, Ministry of Foreign Affairs of Israel, 2022-10-23, <https://www.gov.il/en/departments/news/pm-lapid-meets-with-albanian-pm-rama-23-oct-2022> [žiūrėta 2022-12-23].

28 Ellen Nakashima ir Joby Warrick, „Stuxnet was work of U.S. and Israeli experts, officials say“. Washington Post, 2012-06-02, https://www.washingtonpost.com/world/national-security/stuxnet-was-work-of-us-and-israeli-experts-officials-say/2012/06/01/gJQAlnEy6U_story.html [žiūrėta 2022-12-23].

Įtampa toje pačioje kibernetinėje erdvėje, ypač tarp Irano ir Izraelio, neblėsta iki šiol. Kai kurie ekspertai šią įtampą įvardija kaip kibernetinį karą²⁹. Pačios kibernetinio karo sąvokos vartojimas turbūt nėra pats teisingiausias, tikslingiau būtų vartoti kibernetinės karybos sąvoką, kuri reišia kibernetinių priemonių naudojimą kariniams tikslams³⁰. Ir tas kibernetinės karybos priemonių naudojimas pastaraisiais metais ypač padažnėjo. Gil Baram savo straipsnyje pastebi, jog kuo toliau, tuo labiau šalys nebando slėpti savo atakų ir apie jas praneša viešai – todėl ta pati atribucijos problema tarsi išnyksta. Autorė taip pat pastebi, kad kuo viešesnės šios atakos, tuo didesnė tikimybė, kad veiksmai kibernetinėje erdvėje persikels į kinetinę³¹. Todėl Izraelio išreikšta parama Albanijai neturėtų stebinti.

IŠVADOS

Albanijos ir Irano diplomatinių santykių nutraukimas dėl Irano įvykdytos kibernetinės atakos parodo, jog kibernetinio saugumo reikšmė tarptautiniuose santykiuose ir diplomatijoje tik didės. Ši diplomatinių santykių nutraukimą galima vertinti kaip pernelyg drastišką, ypač turint omenyje, jog kibernetinė ataka nelėmė realių žmonių aukų. Be to, santykiai tarp šalių dar iki santykių nutraukimo, akivaizdu, nebuvo patys geriausi. Tačiau svarbu paminėti ir tai, jog šis nutraukimas sukūrė tam tikrą tarptautinės viešosios teisės precedentą. Todėl reguliavimo ir aiškių taisyklių nebuvimas ateityje tikriausiai bus pakeistas.

29 Gil Baram, „How the cyberwar between Iran and Israel has intensified“. Washington Post, 2022-07-25, <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/07/25/iran-israel-cyber-war/> [žiūrėta 2022-12-23].

30 Michael Robinson, Kevin Jones ir Helge Janicke, „Cyber warfare: Issues and challenges“. *Computers & Security* 49, 2015, 75.

31 Gil Baram, Washington Post.

Kibernetinės erdvės reguliavimas būtų itin svarbus ir dabartinio Rusijos pradėto karo prieš Ukrainą kontekste. Kaip žinome, Ukraina su sąjungininkų pagalba atlaikė ne vieną didelio masto kibernetinę ataką, todėl galima svarstyti, jog šiuolaikiniame konflikte kibernetinis dėmuo yra ne toks jau svarbus. Tai yra tiesa tik iš dalies – karas, be abejo, yra laimimas kinetiniame mūšio lauke, tačiau, jeigu būtų pavykusios visos Rusijos vykdytos kibernetinės atakos, ypač karo pradžioje, galima teigti, kad situacija mūšio lauke atrodytų visai kitaip³². Taigi kibernetinės erdvės nuvertinimas gali būti pavojingas. Be to, karo kontekste savo kibernetinę erdvę priverstos buvo ginti ir kitos valstybės – tarp jų ir NATO narės. Todėl čia labai svarbus ir prieš tai aptartas 5-ojo straipsnio aktyvavimo klausimas. Kadangi šiuo metu yra neatskleidžiama, kokia kibernetinė ataka turėtų įvykti, jog šis straipsnis būtų aktyvuotas, ta pilkoji zona gali pasitarnauti dvejopai – tiek kaip įrankis sumažinti įtampą, tiek ir kaip įrankis padidinti eskalavimą.

Dar viena svarbi pamoka – tai valstybių kibernetinio saugumo gebėjimų stiprinimo svarba. Iki atakų Albanija kibernetinio saugumo srityje nebuvo itin pajėgi – tą rodo ne tik Tarptautinės telekomunikacijų sąjungos (angl. ITU) skelbiamas Globalus kibernetinio saugumo indeksas, pagal kurį 2020 metais Albanija buvo 80-oje vietoje pasaulyje (Baltijos šalys patenka į stipriausiųjų 15-tuką)³³, tačiau ir pačios atakos įvykimas bei vyriausybės sistemų paralyžiavimas. Nepaisant to, iš pačios Albanijos vyriausybės reakcijos (tų pačių diplomatinėlių santykių nutraukimo bei viešo pripažinimo, jog buvo svarstyta aktyvuoti 5-ąjį NATO straipsnį) bei JAV ir Izraelio pažadų bendradarbiauti panašu, jog situacija greitai metu turėtų pasikeisti ir kibernetinio saugumo gebėjimams bus skiriama gerokai daugiau lėšų ir dėmesio.

32 Digital Security Unit, „Special Report: Ukraine. An overview of Russia’s cyberattack activity in Ukraine“. Microsoft, 2022-04-27, <https://query.prod.cms.rt.microsoft.com/cms/api/am/binary/RE4Vwwd> p. 6 [žiūrėta 2022-12-21].

33 International Telecommunication Union „Global Cybersecurity Index 2020“ 2021, https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-GCI.01-2021-PDF-E.pdf (p.26) [žiūrėta 2022-12-23].

Agonizmas ir vyriškumo krizė: *incels* atvejis

Silvija Ancutaitė

Dr. Ginto Karaliaus komentaras:

Silvijos Ancutaitės rašto darbas „Agonizmas ir vyriškumo krizė: incels atvejis“ išsiskiria tuo, kad į kultūrinius karus eskaluojančių socialinių tinklų reiškinį siūlo žvelgti skoningu analitiško ir polemienio žvilgsnių deriniu. Sujungdama politinės filosofijos ir medijų teorijos prieigas autorė parodo būdą racionaliai suprasti šiuolaikinę vyriškumo sampratą, kuri balsingai daliai ekraninės visuomenės yra tapusi neišsenkamos melodramos, o kartu ir represyvaus pasitenkinimo šaltiniu. Rašto darbas yra vertas skaitytojų dėmesio, nes jame nemėginama standartiškai išbarti polemikos objektu pasirinktos ekraninės grupuotės, bet siekiama apginti racionalios diskusijos viešojoje erdvėje galimumą. Silvijos Ancutaitės rašymo maniera leidžia viename darniame peizaže pamatyti praktinį fenomeną, politinės filosofijos koncepcijas ir racionaliai politikai neišvengiamą normatyvumą. Dėl šios priežasties darbas bus įdomus tiek teorinį-konceptualų, tiek taikomąjį žanrą mėgstantiems skaitytojams.

ĮVADAS

Internetas ir įvairios socialinės medijos mums suteikė galimybę rasti bendruomenes, bendraminčius net ir tuomet, kada fiziškai mums jie nepasiekiami. Viena iš tokių erdvių – visame pasaulyje populiarus vaizdo įrašų dalijimosi platforma „YouTube“. Šis socialinių medijų tinklas egzistuoja jau beveik du dešimtmečius ir per šį laiką nuėjo ilgą kelią nuo kačiukų vaizdo įrašų dalijimosi iki tapimo erdve, kurioje gausiai kuriasi ekstremistinės bendruomenės¹.

1 Kevin Roose, „The making of a YouTube radical“. *The New York Times* 8 (2019), 1.

„YouTube“ platforma sukuria erdvę, kurioje bet kas gali dalintis savo nuomone, išvalgomis, kūryba, visgi racionaliai (remiantis kapitalistine logika) veikiantis algoritmas dirba turėdamas tikslą mus svetainėje išlaikyti kiek įmanoma ilgiau – taip dažnai nukreipdamas į provokuojančius, aršias diskusijas ar aktyvų palaikymą skatinančius vaizdo įrašus, kurie dažnai išsiskiria provokacijomis.

„YouTube“ platformoje randamame alternatyviosios dešinės (angl. *alt right*) vertybes atspindinčiame turinyje sąmoningai taikomasi į jaunos, baltaodžius vaikus, kurie jaučiasi vieniši, pasimetę savo vyriškume²², o „YouTube“ algoritmas baigia šį darbą siūlydamas vis radikalesnį, rasistiškesnį ir dažnai kupiną nevilties ir mizoginijos turinį, taip prisidedamas ne tik prie politinių pokyčių, bet ir prie mirtinių išpuolių³³. Visgi tas pats „YouTube“ sukuria erdvę ir tokiems kūrėjams kaip Natalie Wynn (geriau žinoma kaip Contrapoints), kurią mėgstama įvardyti kaip „deradikalizuojančią“⁴⁴ tuos pačius alternatyviosios dešinės retorikos užburtus jaunuolius. Pasitelkdama humorą, empatiją, filosofinį išsilavinimą ir savo pačios kaip transmoters patirtį, Wynn kuria tokį turinį, kuris ne tik skatina kraštutinės dešinės atstovus ją išklausti, bet ir išklausiui – persigalvoti.

Apie Natalie Wynn veiklą „YouTube“ platformoje yra rašę Jessica Maddox, Brian Creech, Alena Wolfink, Leika Keys, Kyle Humphreys, Florian Cramer ir kiti autoriai.

Wynn kuriamas turinys apima temas ir visuomenės problemas, kurias labai sunku (o gal net ir neįmanoma) racionaliai išspręsti. Viena iš tokių temų yra *incels* – jaunų vienišų vyrų internetinė bendruomenė, kuri pasižymi savidestrukcija ir mizoginišku požiūriu į moteris. *Incels* atspindi platesnes visuomenės prob-

2 *Ibid.*, 2.

3 Catharina O'Donnell ir Eran Shor, „This is a political movement, friend“: Why “incels” support violence“. *The British Journal of Sociology*, 73, (2022), 338.

4 Jessica Maddox ir Brian Creech, „Interrogating LeftTube: ContraPoints and the possibilities of critical mediapraxis on YouTube“. *Television & New Media* 22.6 (2021), 596.

lemas – masinį vienišumą, susiskaldymą ir diskusijos trūkumą. Išanalizavus Natalie Wynn turinį, kalbantį apie *incels*, galima teigti, jog empatija ir agonistinis (kaip į priešininkus, kurie turi teisę dalyvauti politiniame pokalbyje) požiūris į politinius priešininkus yra vieni pagrindinių elementų, padedančių šiai kūrėjai sėkmingai kovoti „YouTube“ sukurtoje viešojoje erdvėje. Į internetinėje erdvėje matomą vyriškumo krizę Wynn žvelgia su smalsumu, be siekio rasti racionalias priežastis ar racionalų sprendimą, taip išsiskirdama iš aršiai tarpusavyje kovojančių „YouTube“ turinio kūrėjų. Gretindama savo, kaip transmoters, ir jaunų vienišų vyrų patirtis, Wynn parodo, kokie svarbūs yra afektai ir aistros politiniame pokalbyje. Empatiškas ir atviras pokalbis nereiškia „mes“ ir „jie“ skirties išnykimo – Wynn tapatybė išlieka kuriamo turinio ašimi, tačiau ne kaip griežta riba, ties kuria pokalbis baigiasi, bet kaip atspirties taškas link geresnio vienas kito supratimo.

AGONIZMAS KAIP TAKTIKA

Vyriškumo krizės, mizoginijos, *incels* (liet. nesavanoriškai besilaukiantys celibato) temomis kurianti Natalie Wynn (geriau žinoma kaip Contrapoints) yra viena iš vadinamojo „BreadTube“ (arba „LeftTube“) atstovių, aktyviai kurianti nuo 2017-ųjų. „LeftTube“ galima apibūdinti kaip „YouTube“ kūrėjų bendruomenę, kuri dažnai analizuoja feministinę, antirasistinę, antikapitalistinę ir *queer* politiką ir naudoja vaizdo įrašų ese formatą, kur kalbėjimas į kamerą susipina su filmuota ir naujienų medžiaga, memais ir eskizais⁵. Kaip ir nemažai kitų „YouTube“ vaizdo įrašų eseistų, Wynn kuriamas turinys pasižymi ilga trukme (kartais prilygstančia ir ilgo metro filmui), įspūdinga scenografija ir sudėtingomis temomis, kurias nagrinėdama pasitelkia ne tik savo nuomonę ir patirtis, bet ir filosofus, moks-

5 Marina Watanabe, *The unbearable Whiteness of leftist YouTube*, (2019).

lininkus ar tiesiog internetą. *Deradikalizavimo* aspektas kalbant apie Natalie Wynn kūrybą yra labai svarbus ją supančiam diskursui – tiek po jos vaizdo įrašų esančiuose komentaruose, tiek apie ją rašantys autoriai pamini jos išskirtinį gebėjimą įtraukti ir išlaikyti prie ekranų ne tik su ja sutinkančius, bet ir kardinaliai kitokios nuomonės (dažnai turinčius ir transfobiškus įsitikinimus) žmones^{6, 7, 8}. Taip yra būtent dėl Wynn gebėjimo empatiškai pažvelgti į radikalią dešinės bendruomenės atstovų problemas, dėl jos nuoširdaus noro suprasti, kodėl žmonės galvoja ir elgiasi būtent taip, net jeigu politinių pažiūrų spektre jie yra visiškai priešingose pusėse. Tokį požiūrį į politinį varžovą galime įvardyti kaip agonistinį.

Belgų politikos teoretikės Chantal Mouffe išskirtą agonizmo⁹ sąvoką Maddox ir Creechas savo darbe įvardija kaip Contrapoints darbų ir sėkmingumo šerdį: „Natalie Wynn darbo pagrindas – agonistinės diskusijos, nes jos vaizdo įrašai reaguoja į esamą dešiniųjų turinį ir meta iššūkį idėjoms jas griaudami, strategiškai naudodamiesi „YouTube“ teikiamomis galimybėmis.“¹⁰ Mouffe agonistinė kova yra „kova tarp priešingų hegemoninių projektų, kurių niekada neįmanoma racionaliai suderinti“¹¹. Sprendžiant konfliktus, kurie neturi racionalaus sprendimo galimybės, Mouffe siūlo vadovautis agonistiniu požiūriu, kuris išsiskiria tuo, jog neigia demokratinės politikos be priešpriešos galimybę ir kritiškai žiūri į tuos, kurie politinius klausimus ir politiką susiaurina iki neutralių procedūrų ir techninių spren-

6 Maddox ir Creech, „Interrogating LeftTube“ (2021), 598–602.

7 Kyle Humphreys ir Kim Jin, „Transgender Microcelebrity Activists: Self-Broadcasting as Politics“. *Journal of Student Research* 10.3 (2021), 9–11.

8 Roose, „The making of a YouTube radical“ (2019), 6.

9 Chantal Mouffe, „The affects of democracy“, Eurozine, žiūrėta 2022 m. gruodžio 29 d., https://www.eurozine.com/the-affects-of-democracy/?fbclid=IwAR3D1B-KbRe-Dla_oNlfoR6DdSN3HjNyJecZUpZWgqgnlwGOWsIDFu-kmFo.

10 Maddox ir Creech, „Interrogating LeftTube“ (2021), 601.

11 Chantal Mouffe, „Art and democracy: Art as an agonistic intervention in public space“. *Open* 14 (2008), 3.

dimų¹². Svarbu pabrėžti, kad agonistinė konfrontacija nuo antagonistinės skiriasi būtent santykiu su politiniu oponentu – jis yra laikomas priešininku, kuris turi teisę dalyvauti kovoje, be kurio pliuralistinė demokratija negalėtų egzistuoti, o ne priešu, kurį reikia sunaikinti¹³. Būtent tokiu santykiu su „priešininkais“ ir išsiskiria Natalie Wynn – savo vaizdo įrašuose ji bando suprasti, kodėl tam tikros internetinės bendruomenės (pavyzdžiui, *incels*) vienaip ar kitaip mąsto, siekia pažvelgti į jų problemas empatiškai, bet visgi griežtai nubrėždama ribas, kur susitarimo būti negali.

Agonistinis požiūris į hegemoninį konfliktą aiškiai pastebimas Contrapoints vaizdo įrašė pavadinimu „Incels“¹⁴ – Wynn atstovauja liberalaus požiūrio į lyčių vaidmenis hegemoniniam projektui, o *incels* bendruomenė – konservatyviam, tačiau išgyvenančiam vyriško identiteto krizę. Contrapoints pristato šią interneto bendruomenę labai nuodugnai – nuo vartojamų sąvokų (*Chads*, *Stacys*, „red pill“, „black pill“) iki konkrečių pavyzdžių, kaip apie save ir juos supantį pasaulį kalba *incels* bendruomenės nariai. Catharina O'Donnell ir Eranas Shoras savo darbe „This is a political movement, friend“: Why “incels support violence“ (2021) *incels* bendruomenę apibūdino taip: „internetinė bendruomenė, kurioje tūkstančiai vyrų apgailestauja, kad negali gauti sekso dėl to, kad jų nepastebi *Stacys* (patrauklios moterys), o renkasi *Chads'us* (patrauklius vyrus)“¹⁵. *Incels* tema „YouTube“ platformoje vis dar labai populiarė – daugybė „LeftTube“ kūrėjų kuria šia tema, bet Wynn analizė labai išsiskiria. Maddox ir Creechas pabrėžia, jog Contrapoints, „laikydamosi agonistinių diskusijų strategijų, vaizdo įrašuose remiasi ekstremistiniu požiūriu, jį paneigdamas, tačiau jo

12 Mouffe, „Art and democracy“, (2008), 2–3.

13 Mouffe, „The affects of democracy“.

14 „Incels“, *You Tube* vaizdo įrašas, paskelbta Contrapoints 2018 m. rugpjūčio 18 d., <https://www.youtube.com/watch?v=fD2briZ6fBo>.

15 O'Donnell ir Shor, „This is a political movement, friend“, 337.

neatmesdama kaip rasistinio, seksistinio ar transfobinio¹⁶, būtent šis aspektas išskiria jos turinį iš kitų „LeftTube“ kūrėjų.

Kalbant apie *incels* bendruomenę svarbu pabrėžti ne tik jos paguojamą mizoginiją, bet ir tam tikrą deterministinę mąstymą – tikima, kad dėl savo įgimtų bruožų (ypač svarbi yra kaukolės forma) jokia moteris niekada nenorės su jais mylėtis, o šios realybės suvokimas – tai „red pill“ („raudonoji piliulė“)¹⁷. Panašų procesą apibūdina Herbertas Marcuse’as, kalbėdamas apie šiuolaikinėje visuomenėje vykstantį seksualumo (tuo pat metu ir agresyvumo) išlaisvinimą. Jis pastebi ir didėjančią nelaimingumą, kas gali tapti „instinktų rezervuaru naujam fašistiniam gyvenimo ir mirties būdui“¹⁸. Vaizdo įrašė „Incels“ Contrapoints, kalbėdama apie vyriškumo krizę ir *incels*, pabrėžia psichologinį aspektą – jai svarbu, kodėl žmonės būtent taip jaučiasi, nes būtent emocijos ir psichologinės priežastys lemia, kad žmonės turi vienokius ar kitokius įsitikinimus¹⁹. Šis empatiškas požiūris ypač pasimato Wynn paaikškinime, kodėl *incels* bendruomenės nariai taip dažnai atlieka masinius išpuolius:

jei norite suprasti, kodėl *incels* bendruomenėje atsiranda tiek daug masinių žudikų, turite suprasti, kad „black pill“ (juodoji piliulė) – tai daugiau nei dogma, kad negalite susirasti lytinių santykių. Tai taip pat dogma, kad dėl to, jog negalite pasimylėti, niekada negalėsite būti laimingi. Taigi, tai, ką mes matome, yra daugiau nei krūva piktų interneto mizoginistų. Blogiausiu atveju tai yra savotiškas mirties kultas su amžinuoju pragaru ir visagaliu priešu.²⁰

16 Maddox ir Creech, „Interrogating LeftTube“ (2021), 602.

17 „Incels“, *YouTube* vaizdo įrašas, 10:20–11:00 paskelbta Contrapoints 2018 m. rugpjūčio 18 d., <https://www.youtube.com/watch?v=fD2briZ6fBo>.

18 Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, (1964), 54–55.

19 Jake Hall ir Billie Browstein, „ContraPoints Is the Opposite of the Internet“, *Vice*, žiūrėta 2023 m. sausio 4 d., <https://www.vice.com/en/article/qvygkv/contrapoints-interview-2019-natalie-wynn>.

20 „Incels“, *YouTube* vaizdo įrašas, paskelbta Contrapoints 2018 m. rugpjūčio 18 d., <https://www.youtube.com/watch?v=fD2briZ6fBo>.

Šios bendruomenės narių jaučiamą nemeilę sau Contrapoints palygina su savo ir kitų translyčių žmonių patirtimis, nes kaip kitaip translytė moteris žinos, ką reiškia būti apsėtam dėl kaulų milimetrų²¹. Taip pat kitame vaizdo įrašė pavadinimu „Men“²² Wynn sugretina dvi skirtingas savo gyvenimo patirtis – kuo skiriasi socialinis gyvenimas būnant vyru ir moterimi. Būtent vyriško gyvenimo patirtyje ji išskyrė nematomumo jausmą, o būdama moterimi pastebėjo, kokios gilesnės ir šiltesnės yra moteriškos bendruomenės²³. Analizuodama šių laikų vyrų išgyvenamą identiteto krizę ji teigia, jog dažnai JAV pasitaikantys masiniai išpuoliai yra tam tikras noras atliepti „kažkokią siaubingą senovinės vyriškos šlovės parodiją“²⁴. Panašią problemą išvelgia ir Harvey Mansfieldas teigdamas, jog šiais laikais vyriškumas yra neįdarbintas, nes jis labiau vertina karo herojus bei riziką²⁵, ir jog „vyriškumui reikia dėmesio ir jis siekia įrodyti save prieš publiką“²⁶. Šiuo „neįdarbinto vyriškumo“ klausimu Wynn siūlo sukurti alternatyvų vyriškumo idealą, o tam praverstų naujas vyrų judėjimas, kurio pagrindinis diskursas nesisuktų apie antifeminizmą ir mizoginiją²⁷. Harvey siūlomas sprendimas būtų leisti moterims laisvai siekti karjeros, bet iš jų tikėtis, kad jos bus moterimis, o vyrai turėtų būti ne tik laisvi, bet ir vyriški, nes, pasak Harvey, „laisva visuomenė negali išgyventi, jei esame tokie laisvi, kad iš mūsų nieko nesitikima“²⁸. Wynn siūlo vyrams susikurti alternatyvą, Harvey – keisti aplinką,

21 *Ibid.*

22 „Men“, *YouTube* vaizdo įrašas, 12:00–13:45, paskelbta Contrapoints 2019 m. rugpjūčio 19 d., <https://www.youtube.com/watch?v=S1xxcKCGlJY>.

23 „Men“, *YouTube* vaizdo įrašas, 12:00–13:45.

24 *Ibid.*, 23:15–23:30.

25 Harvey Clafin Mansfield, *Manliness* (New Haven, Connecticut: Yale University Press 2006), 229–233.

26 *Ibid.*, 233.

27 „Men“, *YouTube* vaizdo įrašas, 27:08–28:15.

28 Mansfield, *Manliness*, (2006), 244.

kurioje reiškiasi vyriškumas, sukurti tam reiškimuisi erdvę. Nors požiūris į vyriškumo krizės įveikimą iš esmės skiriasi, tiek Wynn, tiek Harvey nubrėžia ribą ties atvira neapykanta moterims, kuri bet koku atveju nėra pateisinama. Wynn tai padaro ir „Incels“ vaizdo įrašė sakydama: „Aš neatsakysiu į jūsų pasaulėžiūrą, lyg tai būtų racionalūs debatai.“²⁹

Tam tikra prasme Contrapoints yra agonistinėje kovoje ne tik prieš *incels* bendruomenę (empatiški vaizdo įrašai yra šios subtilios kovos dalis), bet ir prieš savo (liberalios, LGBTQ+) bendruomenės kuriamą diskursą. Kai kalbame apie „LeftTube“ kontekstą, Wynn turinys labai išsiskiria, nes dauguma *incels* bendruomenę kritikuojančių kūrėjų užsiima aršia kritika ir pasipiktinimu (tai, žinoma, yra suprantama, bet neefektyvu), kas dažnai pasiekia ir dehumanizavimo lygį. Taip tam tikra prasme Contrapoints veikia „YouTube“ atspindi Mouffe išskirtą agonistinį požiūrį į kritinį meną, kuris „skatina nesutarimą, kuris daro matomą tai, kas dominuoja, ką vyraujantis konsensusas yra linkęs užgožti ir ištrinti“³⁰. Viena interviu Wynn save įvardijo kaip „kairiosios imuninę sistemą“³¹, kurią galima interpretuoti ne tik kaip saugančią nuo išorės kenksmingo poveikio, bet ir palaikančią *organizmo* sveikatą apskritai. Wynn savo kuriamu turiniu skatina savo internetinę bendruomenę į radikalios dešinės atstovus žiūrėti su tam tikra empatija arba bent jau kaip į priešininkus, kurie turi teisę egzistuoti.

Agonistinio požiūrio veiksmingumą Contrapoints kūryboje matome ne tik iš mokslinio diskurso, supančio ją, bet ir iš gausybės komentarų iš buvusių *incels* bendruomenės narių, teigiančių, jog žiūrėdami jos turinį nesijautė puolami, jiems patiko jos humoro jausmas, kas galiausiai paskatino politinių pažiūrų pokyčio arba

29 „Incels“, *YouTube* vaizdo įrašas, Contrapoints 2018 m. rugpjūčio 18 d., <https://www.youtube.com/watch?v=fD2briZ6fBo>.

30 Mouffe, „Art and democracy“, (2008), 5.

31 Hall ir Browstein, „Contrapoints is the opposite“.

kitaip – *deradikalizavimo* – procesą³². Tokių patirčių gausa yra tokia didelė, kad pati Wynn ją įvardija kaip klišę ir nors džiaugiasi rezultatais, visgi pastebi, jog kartais įvyksta ne *deradikalizavimo*, o *reradikalizavimo* procesas³³. Visgi jos siekis kurti agonistinį turinį nelieka be kritikos – nemažai translyčių (ar kitų LGBTQ+) žmonių jaučia išdavystę ir pavojų, kad bendruomenėms, kurios pasižymi neapykanta ir smurtu, yra tarsi suteikiama dar daugiau erdvės skleisti savo ideologiją³⁴. Ši situacija pabrėžia ne tik agonistinio požiūrio į konfliktą trūkumą „LeftTube“ bendruomenėje, bet ir gana ryškių tapatybių „mes“ ir „jie“ skirtį, kas, Mouffe manymu, yra būtina funkcionuojančiai demokratijai³⁵. Agonistinis požiūris į politinį konfliktą Contrapoints rankose tampa ginklu hegemoniniame konflikte ir, nors yra plačiai suvokiamas kaip veiksmingas, neretai yra suprantamas kaip savosios tapatybės išdavystė.

Apibendrinus galima būtų teigti, jog Chantal Mouffe agonizmo teorija pasitvirtina Natalie Wynn veikloje kaip funkcionalus įrankis politiniuose interneto karuose. Contrapoints kelia iššūkius ne tik savo politiniams priešininkams, bet ir savos bendruomenės nusistovėjusioms normoms, taip dažnai susilaukdama ir nepritarimo. Wynn empatiškai žvelgia į *incels* bendruomenės išgyvenimus, nemeilę sau ir neveltį, tačiau griežtai nubrėžia ribas ties mizoginija ir smurtu. Agonistinis požiūris į politinį varžovą nereiškia „mes“ ir „jie“ skirties išnykimo – Wynn kaip transmoters tapatybė išlieka svarbi jos kuriamam turiniui ir politinei tapatybei.

32 Maddox ir Creech, „Interrogating LeftTube“, (2021), 603.

33 „Men“, *YouTube* vaizdo įrašas, 24:15–25:02.

34 Maddox ir Creech, „Interrogating LeftTube“ (2021), 607–609.

35 Mouffe, „The affects of democracy“.

AISTROS IR RACIONALUMO IDĖJOS

Contrapoints dalyvavimas vadinamuosiuose *culture wars*³⁶ (kultūros karuose) pabrėžia ir Mouffe suformuluotą *aistrų* idėją – jos yra suvokiamos kaip tam tikri bendri afektai ir yra labai svarbus politinės tapatybės („mes“, „jie“) formavimo veiksnys³⁷. Panašiai kaip ir Mouffe, viename interviu Contrapoints teigia netikinti racionalaus susitarimo ir aiškaus priežastingumo idėja³⁸, taip atkreipdama dėmesį ne tik į Mouffe pabrėžiamą agonistinio demokratijos modelio svarbą, bet ir į aistrų vaidmenį demokratijoje³⁹. Mouffe taip pat teigia siekianti mesti iššūkį racionalistiniam požiūriui, kuris vyrauja demokratinės politikos teorijoje⁴⁰. Racionalumo idėja netiki ir Marcuse'as teigdamas, jog „primesti racionalumą visai visuomenei yra paradoksali ir skandalinga idėja“⁴¹.

Būtent racionalumo idėjų svarba dažnai pervertinama net ir internetinėse bendruomenėse, ypač tokiose kaip „LeftTube“, kuri iš esmės yra politiška ir tam tikra prasme siekianti pokyčio. Wynn požiūrio ne tik į *incels* bendruomenę, bet ir į savo pačios lytinę tapatybę priežastingumu Keys laiko tai, jog kai kurių dalykų neįmanoma paaiškinti objektyviais racionalumo ir logikos būdais, bet jie gali būti suprasti ir išreikšti tik per emocijas⁴². Ne veltui Contra-

36 Leika Keys, „Concepts with Compassion: How ContraPoints Uses the Video Essay Format to Promote Intellectualism and Catharsis“. *Aleph, UCLA Undergraduate Research Journal for the Humanities and Social Sciences*, 19(1), (2022), 61.

37 Mouffe, „The affects of democracy“.

38 „ContraPoints Talks Internet Fascism and Cancel Culture | Offline podcast“, *YouTube* vaizdo įrašas, 17:52–18:17, paskelbta „Pod Save America“, 2022 m. rugpjūčio 28 d., https://www.youtube.com/watch?v=f7yco_wZvPk&t=2721s.

39 Mouffe, „The affects of democracy“.

40 *Ibid.*

41 Marcuse, *One-Dimensional Man* (1964), 54–55.

42 Keys, „Concepts with Compassion“, (2022), 61–67.

points savo vaizdo įrašuose gretina savo, kaip transmoters, patirtį su *incels* išgyvenimais, taip tarsi sakydama, kad nors racionaliai ir logiškai jų patirtys yra itin skirtingos – visgi jausmų, afektų ar aistrų lygmenyje panašumų begalė. Gretindama save su radikaliomis dešinės atstovais ji kelia iššūkį visai *incels* politinei tapatybei.

Nors *incels* savo kuriamame diskurse mėgsta pabrėžti logikos ir racionalumo svarbą (dažnai kaip vyriškas savybes, kurių trūksta moterims), Mansfieldas kalbėdamas apie vyriškumo problemas įvardija būtent racionalią kontrolę – ji, jo teigimu, yra priešinga vyriškumui su visa savo atsarga, planavimu ir taisyklėmis⁴³. Mansfieldas taip pat teigia, kad būtent racionali kontrolė siekia vyriškumą išstumti ir palikti be darbo⁴⁴, taip tapdama ne tik, Mouffe suvokimu, grėsme šiuolaikinei demokratijai, bet ir kliuviniu vyriškam identitetui. Mansfieldas racionali kontrolės įsigalėjimo su feminizmu nesieja⁴⁵, tačiau *incels* bendruomenė kaltina feminizmą dėl jų „teisės“ į seksą praradimo⁴⁶.

Kad ir kaip nepatraukliai skamba pykčio ir neapykantos kupina *incels* ideologija, ji pritraukia labai daug jaunų žmonių – šis sėkmingumas yra būtent dėl afektų mobilizavimo – strategijos, kuria naudotis kairiesiems siūlo ir Mouffe⁴⁷. Žinoma, kalbėdama apie kairiųjų politikų nesuvokimą, kokie svarbūs yra afektai, Mouffe kalba apie politinių jėgų ir partijų veiklą. O Contrapoints galėtų priskirti prie kritinio meno ar pilietinių iniciatyvų kategorijų, kurioms Mouffe irgi išvelgia funkciją demokratijoje. Ji teigia, kad kritinis menas gali padėti griauti dominuojančią hegemoniją ir sutrikdyti sklandų korporacinio kapitalizmo kuriamą įvaizdį, išryški-

43 Mansfield, *Manliness*, (2006), 232–233.

44 *Ibid.*

45 *Ibid.*, 239–242.

46 Stephane J. Baele, Lewys Brace ir Travis G. Coan, „From “Incel” to “Saint”: Analyzing the violent worldview behind the 2018 Toronto attack“. *Terrorism and Political Violence*, 33(8), (2021), 1667–1691, 1679.

47 Mouffe, „The affects of democracy“.

nant jo represinį pobūdį⁴⁸. Visgi, kalbėdama apie socialinius judėjimus, ji kritiškai žiūri į jų nenorą prisijungti prie politinių partijų ar institucijų, teigdama, jog, norint pasiekti realaus pokyčio, reikia įsitraukti į egzistuojančių institucijų veiklas⁴⁹. Visgi Contrapoints veiklą būčiau linkusi laikyti kritiniu menu, o ne socialiniu judėjimu – nors jos veikloje aktyviai dalyvauja žiūrovai rašydami komentarus, kurdami analizės, visgi „YouTube“ vaizdo įrašų kūrimas – labiau individualistinė, artimesnė menininkui veikla.

IŠVADOS

Nors Contrapoints kanalo kūrėja Natalie Wynn atsisako į *incels* ideologiją reaguoti lyg į racionalius debatus, visgi neatmeta jų požiūrio į pasaulį kaip tik vien seksistinio, rasistinio ar homofobiško. Jaunų ir vienišų vyrų bendruomenėse ji pastebi didelį skausmą ir tam tikrą „mirties kultą“ – spąstus, į kuriuos patekę jauni vyrai savo baimę ir pyktį nukreipia arba į save, arba į juos supančią aplinką. Šie išgyvenimai ir „neįdarbintas vyriškumas“ kartais tampa masinių išpuolių priežastimi, taip išeidamas iš nerimto internetinio diskurso rėmų. Wynn gretina *incels* bendruomenės narių patirtis su savo asmenine patirtimi – taip priartindama politinį pokalbį prie žmogiškų išgyvenimų lygmens.

Natalie Wynn veikla atspindi tai, ko, Chantal Mouffe teigimu, trūksta šiuolaikinėje demokratijoje – agonistinį santykį į politinius priešininkus. Nors, Mouffe teigimu, konfliktas demokratijoje yra būtinas, Wynn parodo, jog labai svarbu išskirti, dėl ko tas konfliktas iš tiesų vyksta. Tai, jog Contrapoints pavyksta perkalbėti politinius priešininkus, rodo, jog empatiškas, racionalaus atsakymo

48 Mouffe, „Art and democracy“, (2008), 6.

49 Martin Oppelt, „Thinking the World Politically“. An interview with Chantal Mouffe. *ZPTh-Zeitschrift für Politische Theorie*, 5(2), (2014), 17–18, 273.

neieškantis žvilgsnis yra veiksmingas būdas žvelgti į tokius sudėtingus ir aistras visuomenėje keliančius klausimus kaip translyčių žmonių tapatybė, vyriškumo krizė ar tapatybių politika apskritai. Jos pačios kaip transmoters tapatybė nėra vien argumentas politinėse diskusijose, o verčiau įrankis, leidžiantis jai pažvelgti už hegeemoninės kovos nubrėžtą liniją. Visgi svarbu pabrėžti, jog agonistinis požiūris nereiškia „mes“ ir „jie“ skirties išnykimo – tai verčiau būdas išjudinti iš mirties taško stipriai susiskaldžiusią visuomenę dialogo link. Natalie Wynn pavyksta būti išgirstai be galo karštose politinėse diskusijose su alternatyviosios dešinės atstovais – taip ji parodo, jog net ir esant tokiems dideliems įsitikinimų skirtumams dialogas yra įmanomas.

Migrantų krizė Lietuvoje. Savivaldybių ir centrinės valdžios sąveika

Austėja Šataitė

Rasos Bortkevičiūtės komentaras:

Skirtingiems sektoriams, institucijoms ar viešosios politikos sritims atstovaujančių veikėjų bendradarbiavimas ir jų veiklos koordinavimas pastaraisiais metais sulaukia vis didesnio mokslininkų bei sprendimų priėmėjų dėmesio. A. Šataitė įsitraukia į šią diskusiją, pateikdama išvalgas apie teigiamą ir neigiamą veiklos koordinavimą krizių valdymo metu. Nagrinėjant aktualų ir sąlyginai menkai tyrinėtą neregulios migracijos krizės valdymo Lietuvoje atvejį, darbe analizuojamas veiksmų koordinavimas, teikiant apgyvendinimo paslaugas. Autorė pateikia išsamią literatūros apžvalgą bei apibrėžia darbo teorinį pagrindą, kurio kintamieji aiškiai operacionalizuojami metodologijos dalyje. Šis darbas atskleidžia, kaip šiandieninės aktualijos gali būti pasitelkiamos formuluojant teorijai reikšmingas išvadas.

ĮVADAS

Po 2020 m. vasarą įvykusių neteisėtų prezidento rinkimų Baltarusijoje, kuomet dar vienai kadencijai buvo perrinktas Aleksandras Lukašenka, bei Lietuvai pareiškus palaikymą šalies opozicijai, šios valstybės valdžios struktūros pradėjo grasinti Lietuvai, kad „užlies“ valstybę nelegaliais narkotikais ir migrantais. Jau nuo 2020 m. pabaigos buvo stebimi smarkiai padidėję nelegalių rūkalų skaičiai¹, o

¹ „Muitinė muša cigarečių kontrabandos sulaikymų rekordus: per 9 mėnesius jau dvigubai viršytas pernai sulaikytos kontrabandos kiekis“, *Jonavos žinios*,

2021 m. pradėjo augti nelegalių migrantų srautai. Per pirmąjį metų ketvirtį pasienio postuose buvo sulaikyti 178 migrantai, o, anot atsakingų asmenų, situacija keitėsi ne dienomis, bet valandomis². Birželio mėnesį per parą šalį pasiekdavo keliasdešimt, o liepą jau daugiau kaip šimtas migrantų, todėl 2021-07-02 Vyriausybė valstybės mastu paskelbė ekstremaliąją padėtį. Vidaus reikalų ministrės Agnės Bilotaitės teigimu, migrantų srautus reikėtų vertinti kaip Baltarusijos režimo vykdomą ataką ne tik prieš Lietuvą, bet ir visą Europos Sąjungą³. Kadangi į Lietuvą jau iki liepos mėnesio pateko 10 kartų daugiau neteisėtų migrantų negu per visus 2020-uosius⁴, valstybės institucijos susidūrė su netikėtu iššūkiu, kaip priimti ir apgyvendinti migrantus, suteikti jiems būtinas gyvenimo sąlygas.

Pagrindinė užduotis kovojant su krize buvo koordinuoti bendrą atsaką bei jį sukontroliuoti, už ką atsakomybę dalinosi dvi ministerijos – Vidaus reikalų bei Socialinės apsaugos ir darbo. Vidaus reikalų ministrė A. Bilotaitė viešojoje erdvėje buvo matomiausias asmuo, kadangi VRM atsakomybė yra Valstybės sienos apsaugos tarnyba bei pati sienos apsauga, savivaldybių problemos, o SADM ir ministrė Monika Navickienė labiau užsiėmė socialinių paslaugų užtikrinimu migrantams. Kovojant su krize taip pat buvo pasitelk-

žiūrėta 2022-12-27, <https://www.jonavoszinios.lt/naujiena/muitine-musa-cigareciu-kontrabandos-sulaikymu-rekordus-per-9-menesius-jau-dvigubai-virsytas-pernai-sulaikytos-kontrabandos-kiekius>.

2 Ugnė Paulauskaitė, „Bilotaitė: padaugėjo migrantų iš Baltarusijos, stiprinama sienos apsauga“, *Tv3.lt*, žiūrėta 2022-12-27, <https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/bilotaite-padaugejo-migrantu-is-baltarusijos-stiprinama-sienos-apsauga-n1098018>.

3 „Bilotaitė: prieš Lietuvą pradėtas hibridinis karas, bet situacija valdoma“, *Delfi.lt*, žiūrėta 2022-12-27, <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/bilotaite-pries-lietuva-pradetas-hibridinis-karas-bet-situacija-valdoma.d?id=87389401>.

4 Milena Andrukaitytė, „Dėl migrantų srauto valstybės mastu paskelbta ekstremali situacija“, *LRT.lt*, žiūrėta 2022-12-27, <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1444209/del-migrantu-srauto-valstybes-mastu-paskelbta-ekstremali-situacija>.

tos pasienio savivaldybės ir su jų pagalba pradėta valdyti migrantų srautus, jie buvo apgyvendinti savivaldybėms priklausančiuose nenaudojamuose pastatuose, o savivaldybėms pažadėta atlyginti išlaidas. Savivaldybėms teko didelė našta organizuojant apgyvendinimą savo patalpose, užtikrinant vietos gyventojų ir migrantų saugumą, viešąją tvarką⁵. Veiklos koordinavimas ir iš to išplaukiantis tarpinstitucinis bendradarbiavimas krizės akivaizdoje yra ypač svarbus norint ne tik suvaldyti krizę, bet ir išlaikyti visuomenės pasitikėjimą institucijomis, ruošti naujoms krizėms, kurti tinklinį bendradarbiavimą tarp suinteresuotų šalių.

Kalbant apie migrantų priėmimą ir apgyvendinimą, svarbu žiūrėti, kaip tarpusavyje veikė institucijos, kaip buvo koordinuojama veikla, kaip tai gali veikti institucijų ateities bendradarbiavimą. Literatūroje koordinavimas išskiriamas į teigiamą ir neigiamą. Neigiamas koordinavimas vyksta tuomet, kai priimant sprendimus vienoje programoje ar organizacijoje atsižvelgiama į priimtus kitose ir stengiamasi išvengti konfliktų. O štai teigiamas koordinavimas reikalauja, kad organizacijos neapsiribotų tik konfliktų vengimu ir ieškotų būdų bendradarbiauti kartu ieškant sprendimų, kurie būtų naudingi visoms dalyvaujančioms organizacijoms ir jų klientams⁶. Taip galimas krizių valdymas ir iš jo išplaukiantis koordinavimas skyla į dvi dalis – tik į vienos krizės suvaldymą orientuotą neigiamą koordinavimą bei į tolesnį bendradarbiavimą ir tinklų kūrimą orientuotą teigiamą koordinavimą. Iš to išplaukia pagrindinis darbo tikslas – **išsiaiškinti, kaip vyko veiklos koordinavimas migrantų priėmimo ir apgyvendinimo klausimais krizės metu.**

5 Ramūnas Jakubauskas, „Savivaldybių patalpose apgyvendinta per pusę tūkstančio migrantų, Lazdijų merė pratrūko – veiksmų plano nėra“, *LRT.lt*, žiūrėta 2022-12-27, <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1447025/savivaldybiu-patalpose-apgyvendinta-per-puse-tukstancio-migrantu-lazdiju-mer-pratruko-veiksmu-plano-nera>.

6 B. Guy Peters, „The challenge of policy coordination“, *Policy design and practice* 1, No. 1, (2018): 1–11.

Tikslui pasiekti išsikeliama šie uždaviniai:

- Išnagrinėti akademinę literatūrą, orientuotą į tarpinstitucinį atsaką valdant krizes;
- Operacionalizuoti neigiamą ir teigiamą koordinavimą, išskirti kriterijus, pagal kuriuos situacija bus priskiriama vienam iš jų;
- Pagal išskirtus kriterijus nustatyti, koks koordinavimas vyko nelegalios migracijos krizės metu Lietuvoje 2021 metais.

Pagal šiuos uždavinius toliau bus konstruojamas rašto darbas. Pirma, bus apžvelgta akademinė literatūra šia tema, vėliau pristatomas teorinis pagrindas ir išskiriami nepriklausomi kintamieji. Tuomet bus aptariama darbo metodologija ir galiausiai pereinama prie empirinės darbo dalies.

1. LITERATŪROS APŽVALGA

Kalbant apie tarpinstitucinį bendradarbiavimą krizių metu, yra nemažai tyrimų, nagrinėjančių migrantų krizes ir įvairių institucijų atsaką. Micinski ir Weissas (2017) tyrime nagrinėja pasaulinės migracijos koordinavimą po 2015–2016 m. Sirijos pabėgėlių krizės Europoje. Darbe teigiama, kad dėl daugybės skirtingų valstybių, jų nuomonių ir pozicijų gausos tarptautinis koordinavimas yra beveik neįmanomas. Vis dėlto dėl tarptautinių forumų, regioninių ir dvišalių iniciatyvų migrantų krizių valdysena nuolat plečiama ir auga, jos veiklos tampa vis sėkmingesnės. Vis daugėjant migrantų ir pabėgėlių, steigiant naujas agentūras kovai su tokiomis problemomis, tikimasi, kad Jungtinių Tautų koordinuojama valdysena ateityje leis įveikti migrantų krizes⁷. Šis tekstas rodo, kaip galima tvarkytis su migrantų krizėmis į jų koordinavimą žiūrint per val-

7 Nicholas R. Micinski ir Thomas G. Weiss, „Global migration governance: beyond coordination and crises“, *The Global Community Yearbook of International Law and Jurisprudence* (2017).

dysenos prieigą, ją taikant spręsti pasaulinio masto problemas. Tyrimas nušviečia, kad agentūrų steigimas turėtų teigiamai atsiliepti veiklos koordinavimui. Tačiau svarbu pastebėti, kad šiame darbe tirama problema yra nacionalinio pobūdžio, kas apsunkina aptarimo straipsnio patirčių perkėlimą į tyrimą. Štai Garb tyrimas apie tai, kaip Slovėnija suvaldė migrantų krizę 2015–2016 metais, rodo, kaip valstybės institucijos koordinavo veiklą tarp nevyriausybinių organizacijų (NVO), valstybės institucijų ir kariuomenės. Pastebima, jog kariuomenės ir NVO bendradarbiavimas dažnai sukelia problemų dėl to, kad tai yra visiškai skirtingos institucijos ne tik veikimo principais, bet ir idėjiškai, kas reiškia, kad reikia didelio vyriausybės ištraukimo suvaldant krizę ir jos atsaką. Slovėnijos vidaus reikalų ministerija koordinavo atsaką į krizę, tačiau pažymima, kad mažose valstybėse dėl išteklių trūkumo reikia imtis visų įmanomų priemonių ir įtraukti visas įmanomas šalis. Tyrimas parodė, kad norint suvaldyti krizes yra būtinas išankstinis pasiruošimas, aiškus koordinavimas ir įtraukimas, bendradarbiavimas tarp institucijų⁸. Darbas naudingas norint pamatyti, kaip su krizėmis tvarkėsi kitos valstybės, kokios institucijos ištraukė, kam teko koordinuoti atsaką į krizę, tačiau sunku tai pritaikyti migrantų krizei Lietuvoje ir ypač kalbant apie migrantų apgyvendinimą ir priėmimą, kadangi Slovėnijoje veikė kitos institucijos, daug dėmesio skiriama kariuomenės vaidmeniui, kurios veikimas apgyvendinimo klausimu labai ribotas.

2021 m. migrantų krizė jau nagrinėta akademinėje literatūroje. Stoškus (2022) nagrinėjo VRM ir Krašto apsaugos ministerijos bendradarbiavimą sprendžiant migrantų krizę bei veiksnius, lemiančius sėkmingą atsako koordinavimą. Tyrimo metu išsiaiškinta, jog nesėkmingas veiksmų koordinavimas yra viena dažniausiai pasitaikančių nesėkmingo krizių valdymo priežasčių. O koordina-

8 Maja Garb, „Coping with the refugee and migrant crisis in Slovenia: the role of the military“, *Defense & Security Analysis* 34, No. 1, (2018): 3–15.

vimo sėkmei užtikrinti reikia nuolat vykstančio tarpinstitucinio bendradarbiavimo, keitimosi informacija, bendrų pratybų, kurti atsako į krizes planus bei juos nuolat atnaujinti, naudoti įgytą patirtį, mokytis iš kitų šalių pavyzdžių. Vertinant pačią migrantų krizę ir saugumą užtikrinančių institucijų bendradarbiavimą pastebima, kad koordinavimas buvo nelankstus, nes dauguma sprendimų buvo priimami politiniame lygmenyje. Taip pat trūksta žinių, įgytų tvarkantis su praėjusiomis krizėmis, taikymo praktikoje, kas lemia, kad su kiekviena krize stengiamasi dorotis kaip su unikaliu nutikimu, neturint aiškaus veiksmų algoritmo⁹. Šis darbas parodo, kaip veikia Lietuvos viešojo valdymo sistema krizės akivaizdoje, kai centrinės valdžios institucijos priverstos koordinuoti savo veiksmus. Vis dėlto kalbant apie koordinavimą yra tik užsimenama apie tai, koks tas koordinavimas turi būti, kad jis būtų sėkmingas, o sėkmės lygiai bei institucijų tarpusavio sąveikos ilgaamžiškumas liko nepaliesta. Taip pat šiuo atveju buvo nagrinėjama, kaip veiksmus koordinavo dvi ministerijos ir joms pavaldžios institucijos, o ne skirtingo lygmens institucijos, tad yra įdomu, ar pasikeistų koordinavimo sėkmė, jeigu tyrimas apimtų ir kitus objektus (nevyriausybines organizacijas, savivaldybes). Urbonas (2022) tyrė vyriausybės ir kitų institucijų strateginę komunikaciją kaip nekoordinuoto atsako dalį. Tyrime teigiama, kad neaiškios, dažnai viena kitai prieštaraujantios žinutės, neskaidri komunikacija su savivaldybėmis parodė, jog krizės akivaizdoje Vyriausybė negebėjo pasitelkti strateginės komunikacijos jai suvaldyti, o bendros komunikacijos nebuvimas tik parodė, kad koordinuoto atsako į problemą nebuvo¹⁰. Šis darbas jau kalba apie Vyriausybės ir savivaldybių sąveiką, bendros ko-

9 Egidijus Stoškus, „Tarpinstitucinio atsako nelegalaus sienos kirtimo krizės Lietuvos–Baltarusijos pasienyje 2021 m. metu koordinavimas“, (Magistro darbas, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2022), 68.

10 Edvinas Urbonas, „Strateginės komunikacijos įgyvendinimo problemos 2021 m. migrantų krizės Lietuvoje atveju“, (Magistro darbas, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2022), 48.

munikacijos problemas ir nekoordinuotumą. Vis dėlto problema tiriama tik iš strateginės komunikacijos pusės, kas parodo tik vieną jos pusę, todėl reikia daugiau tyrimų, kurie paaiškintų, kaip veikė krizės atsako koordinavimas.

Iš aptartos literatūros matome, kad svarbu kalbėti apie savi-valdybių ir centrinės valdžios sąveiką migrantų apgyvendinimo klausimais. Pirma, jau yra aptartas bendradarbiavimas tarp įvairių valstybės lygmens institucijų ar strateginės komunikacijos koordinavimas, bet dar nėra darbų, kurie nagrinėtų koordinavimą, kai įtraukiamos skirtingo lygmens (valstybės ir vietos) institucijos. Taip pat dažnai kalbama apie agentūras, kariuomenės vaidmenį valdant migrantų krizes, bet pats koordinavimas paliečiamas paviršutiniškai, neišskiriami gero koordinavimo kriterijai. Todėl šis darbas bus svarbus mokslinei bendruomenei toliau nagrinėjant krizių valdymą – bus kalbama apie gerą ir blogą (teigiamą ir neigiamą) koordinavimą gana ribotame lauke (apgyvendinimo klausimais), kas leis daryti konkretesnes išvagas ir padės geriau suprasti koordinavimo mechanizmą šioje situacijoje. Tolesnėje dalyje bus pristatomas teorinis pagrindas ir teigiamo bei neigiamo koordinavimo kriterijai.

2. TEORINIS PAGRINDAS

Veiklos koordinavimas dažnai vertinamas kaip pozityvus reiškinys. Charlesas Lindblomas apibrėžė koordinavimą kaip veiksmų rinkinį, kur, vienam veikėjui padarius kažkokį veiksmą, neigiamas poveikis kitiems veikėjams yra kontroliuojamas arba jo išvis išvengiama, jis sumažinamas, kompensuojamas¹¹. Vis dėlto koordinavimas nėra tik neigiamų pasekmių vengimas. Kad koordinavimas vyktų efektyviai, reikalinga aiški lyderystė, atsako tinklų val-

11 Charles E. Lindblom, *The Intelligence of Democracy. Decision Making through Mutual Adjustment*, (New York: Free Press, 1965): 154.

dymas¹². Taip pat pastebima, jog koordinavimas vyksta tuomet, kai mobilizuojami jau egzistuojančio tinklo veikėjai, nes tikslui pasiekti vienos institucijos nepakanka¹³. Koordinavimas svarbus, kad būtų išvengta funkcijų dubliavimo, vienos politikos prieštaravimo kitai, politikos netikėtumų, kad būtų prisitaikyta prie kintančių poreikių, adresuojamos tarpinstitucinės problemos, galiausiai, dėl to, kad būtų didesnis pasitikėjimas valdžia¹⁴. Tačiau galima pastebėti dvi koordinavimo tendencijas – vienu atveju koordinavimas vyksta vangiai, tik siekiant išvengti konflikto tarp suinteresuotų šalių, o kitu – siekiama kurti ilgalaikį santykį, koordinuoti veiksmus ir ateityje, ne tik vengti konflikto dabartinėje situacijoje. Petersas tai išskiria kaip neigiamą ir teigiamą koordinavimą¹⁵, tai ir bus pagrindinė šio darbo skirtis. Toliau bus kalbama apie pagrindinius neigiamo ir teigiamo koordinavimo bruožus.

2.1. Neigiamas koordinavimas

Neigiamą koordinavimą galima apibrėžti kaip konflikto vengimą. Toks koordinavimas vyksta tuomet, kai visos pusės supranta turinčios kartu siekti tikslo, bet nenorima turėti bendros veiklos, todėl tiesiog stengiamasi vienoje sferoje išvengti konflikto ir išspręsti esamą situaciją¹⁶. Buvo laikoma, kad tai yra standartinis veikimas

12 Charles Baubion, „OECD risk management: Strategic crisis management“, (2013).

13 Madeleine McNamara, „Starting to untangle the web of cooperation, coordination, and collaboration: A framework for public managers“, *International Journal of Public Administration* 35, No. 6, (2012): 389–401.

14 B. Guy Peters, „The challenge of policy coordination“.

15 *Ibid.*

16 Fritz W. Scharpf, „Games real actors could play: Positive and negative coordination in embedded negotiations“, *Journal of theoretical politics* 6, No. 1, (1994): 27–53.

tarp institucijų, nieko kito iš jų nesitikint. Tokiu metodu tarpinstituciniai sprendimai priimami pagal pagrindinę atsakomybę turinčios institucijos pasiūlymą, jį taisant ir koreguojant¹⁷. Remiantis McNamaros darbu, kuriame santykiai ir veikimas tarp institucijų išskiriami į tris dalis – kooperaciją, koordinavimą ir kolaboravimą, galima pastebėti, jog kooperacija apibrėžiama kaip sąveika tarp dalyvių, galinčių atlikti užduotis savarankiškai, bet dėl efektyvumo pasirinkusių veikti drauge, nors ir siekiant individualių tikslų¹⁸. Toks apibrėžimas iš dalies atitinka neigiamo koordinavimo esmę – individualių tikslų siekimą, neentuziastingą veikimą drauge, todėl kooperacija kaip reiškinys irgi svarbus šiam darbui. 1 lentelėje galima matyti, kad neigiamas koordinavimas turi dvi dimensijas – organizacinės struktūros ir derybų meto. Kalbant apie organizacinę struktūrą, galima pastebėti, jog vykstant neigiamam koordinavimui veikla yra centralizuota – yra aiškus atsakingas organas, kuris priima pagrindinius sprendimus ir nurodo veiklos kryptis kitoms įsitraukusioms šalims. Tokiu būdu vadovaujantis organas turi teisę primesti savo pažiūras pavaldžioms institucijoms, jeigu nesulaukia aiškios opozicijos, ir įgalioti jas veikti pagal priimtą planą. Tačiau kitos suinteresuotos šalys formuojant politiką nedalyvauja. Sprendimo paliestos šalys iš esmės dalinai koreguoja pasiūlymą, tikrina, kiek joms reikės įsitraukti ir ar pasiūlymas netrukdytų jų veiklai.

Sprendimo priėmimo metu diskusijos pasižymi savo įtakos zonos nuo išorės įsikišimo saugojimu, vengimu įsitraukti į situaciją. Įtakos sferos saugojimas pasižymi veto naudojimu, todėl čia svarbiausia yra ne kartu spręsti krizę, o ginti savo interesus ir siekti individualiam veikėjui (ar vienai organizacijai) naudingų tikslų¹⁹.

17 Ina Radtke, Thuriid Hustedt ir Anne Klinnert, „Inter-Ministerial Working Groups as a Panacea for Coordination Problems?“, *dms-der moderne staats-Zeitschrift für Public Policy, Recht und Management* 9, No. 1, (2016): 65–81.

18 McNamara, „Starting to untangle the web of cooperation“.

19 Ina Radtke, Thuriid Hustedt ir Anne Klinnert, „Inter-Ministerial Working Groups“.

Todėl neigiamas koordinavimas ir laikomas vienkartinio sprendimu – šalis nesukuria ilgalaikiam bendradarbiavimui reikalingo santykio, nėra veikimo tinkluose²⁰. Taigi, galima pastebėti, kad neigiamas koordinavimas referuoja į centralizuotą galios šaltinį, kuris priima sprendimus bei juos nurodo suinteresuotoms šalims, kurios siekia savo tikslų. Čia svarbu pastebėti, kad visos įsitraukusios šalys nesiekia tolesnio bendradarbiavimo – joms svarbu pasiekti savo tikslų, apsaugoti savo įtakos sferą bei kad priimti sprendimai joms nekenktų (arba kad neigiami padariniai būtų kompensuoti).

1 LENTELĖ. Teigiamas ir neigiamas koordinavimas

	Neigiamas koordinavimas	Teigiamas koordinavimas
Organizacinė struktūra	Lyderiaujanti koordinuojanti jėga centralizuota (viename asmenyje / institucijoje)	Per kelis veikėjus paskirstytos koordinavimo kompetencijos
Derybų metu	Derybų vengimas	Daug diskusijų ir derybų tarp suinteresuotų šalių

Sudaryta autorės pagal Radtke, Hustedt ir Klinnert (2016).

2.2. Teigiamas koordinavimas

Kita vertus, priešingai nei neigiamo koordinavimo metu, vykstant teigiamam koordinavimui jau nuo pirmųjų sprendimo paieškų svarbu įtraukti visas suinteresuotas šalis. Tai vyksta darbo grupių metu, šalys daro kompromisus, derina strategijas ir bando pasiekti bendrą tikslą, kuris būtų naudingas visoms šalims. McNamaros darbe išskirta kolaboracija kalba apie jau žymiai glaudesnę bendradarbiavimą nei paprastas koordinavimas – kalbama apie bendro tikslo siekimą, glaudų bendradarbiavimą, dalijimąsi resursais, kartais net ribų tarp

20 B. Guy Peters, „The challenge of policy coordination“.

atskirų organizacijų nykimą²¹. Šiuo atveju teigiamą koordinavimą galima laikyti kolaboracijos forma, kuomet vyksta aktyvus bendradarbiavimas tarp institucijų, išlaikomi glaudūs ryšiai. Vėlgi, 1 lentelėje matoma, kad teigiamą koordinavimą reikia skirti į dvi dimensijas. Organizacinė struktūra yra decentralizuota – sprendimų ieškoma darbo grupėse įtraukiant visas problemas paliestas ir į jos sprendimą turimas įtraukti šalis. Tokiu būdu visos pusės gali išsakyti savo poziciją jau sprendimo svarstymo, o ne priėmimo stadijoje, kas lemia, kad į pateikiamus siūlymus galima atsižvelgti ir adaptuoti problemos sprendimo strategiją greičiau ir paprasčiau²². Šis metodas taip pat sukuria ryšius tarp institucijų, reikalingus tolesniam bendradarbiavimui, leidžia institucijoms lengviau keistis reikalinga informacija ir ne tik vengti konfliktų, bet ir tiesti kelią ateities bendradarbiavimui. Taigi, jeigu lyderystė ir veiklos koordinavimas yra decentralizuoti, galima manyti, kad tai yra teigiamo koordinavimo apraiška.

Kalbant apie sprendimų priėmimą ir derybas, teigiamas koordinavimas pasižymi horizontalumu – kadangi sprendimo paieškos decentralizuotos ir niekas nėra nuleidžiama „iš viršaus“, visos pusės yra suinteresuotos įsitraukti²³. Čia yra susiduriama su derybininko dilema – kaip, turint ekspertizę vienoje srityje ir norint daryti daugiau (kartu gaunant daugiausia naudos), išvengti išnaudojimo iš kitų šalių²⁴? Tokia dilema sprendžiama daugiašalėmis vienu metu vykstančiomis derybomis, kurių rezultatas – suderintas bendradarbiavimo projektas, kuriame būtų išreikštas bendras požiūris į nagrinėjamą klausimą ir kaip jį spręsti įgyvendinant vyriausybės politiką. Dažnai manoma, kad tokio koordinavimo pasekmė yra kūrybiškesnis ir

21 McNamara (2012).

22 Radtke, Hustedt ir Klinnert (2016).

23 *Ibid.*

24 „Managing the “Negotiator’s Dilemma” with Multiple Equivalent Simultaneous Offers“, *Harvard Law School. Program on Negotiation*, žiūrėta 2022-12-30, <https://www.pon.harvard.edu/daily/negotiation-skills-daily/managing-the-negotiators-dilemma-nb/>.

lankstesnis problemos sprendimas, tačiau tai taip pat užima daugiau laiko ir reikalauja daugiau žmogiškųjų išteklių. Tai gali lemti, jog krizės akivaizdoje toks metodas būtų neefektyvus²⁵. Taigi, teigiamo koordinavimo metu aiškiai stengiamasi įtraukti visas suinteresuotas šalis jau projekto rengimo stadijoje, todėl yra parengiamas su visomis pusėmis suderintas projektas. Šalys ne tik vengia konflikto, bet ir kuria santykį, reikalingą tolesniam bendradarbiavimui, informacijos kaitai. Vis dėlto toks sprendimų priėmimas ir krizių valdymas gali pasirodyti kaip atimantis per daug žmogiškųjų ir laiko išteklių.

Aptarus, kas yra teigiamas ir neigiamas koordinavimas, kuomet jie skiriasi ir kokie yra pagrindiniai jų bruožai, galima teigti, kad ši teorinė prieiga bus naudojama darbe. Bus žiūrima į migrantų krizės metu kilusią migrantų priėmimo ir apgyvendinimo problemą ir kaip ji buvo sprendžiama: kaip vyko sprendimo paieškos, kokia lyderystė paaikškėjo, kokias pozicijas derybose užėmė visos šalys. Taip bus galima nustatyti, koks koordinavimo būdas – teigiamas ar neigiamas – buvo pasirinktas. Tačiau svarbu paminėti, kad teigiamas ir neigiamas koordinavimas laikomi idealiaisiais tipais, kurie retai pasitaiko realybėje²⁶. Todėl darbe nesitikima rasti atsakymo, tobulai atitinkančio apibrėžimą, verčiau bus nagrinėjama situacija ir žiūrima, kurio koordinavimo tipo požymių galima rasti daugiau. Toliau tyrime bus konceptualizuoti kriterijai ir pristatoma darbo metodologija.

3. METODOLOGIJA

Tyrimo tikslas – išsiaiškinti, kaip vyko veiklos koordinavimas sprendžiant migrantų priėmimo ir apgyvendinimo klausimą migrantų krizės metu. Bus nagrinėjamas sprendimų priėmimo procesas, kuomet buvo sprendžiama, kaip priimti ir kur apgyvendinti neteisėtai

25 Radtke, Hustedt ir Klinnert (2016).

26 *Ibid.*

šalių pasiekusius migrantus. Bus atliekama atvejo studija, t. y. bus nagrinėjama, kaip vyko sprendimų priėmimas, kokių strategijų laikėsi suinteresuotos šalys. Bus nagrinėjama suinteresuotų šalių (VRM, SADM, pasienio savivaldybių) komunikacija ir pranešimai spaudai, vienos institucijos atstovų reakcijos į kitos institucijos veiksmus vietoje erdvėje. Svarbiausia darbe bus nagrinėti, kaip vyko komunikacija tarp centrinės valdžios ir savivaldybių. Iš nurodytų šaltinių bus galima susidaryti vaizdą apie tai, kaip ir kokie procesai vyko, kaip buvo priimti sprendimai, kaip sklandžiai (ar ne) vyko komunikacija ir krizės koordinavimo procesas, kas leis nustatyti, koks koordinavimo būdas, neigiamas ar teigiamas, buvo pasirinktas krizei valdyti. Visų šalių komunikacijoje bus ieškoma kriterijų, kurie leis nusakyti, ar tai teigiamo, ar neigiamo koordinavimo apraška. Dabar svarbu aptarti tuos kriterijus, kurie leis tai nustatyti.

Neigiamas koordinavimas pasižymi vienasmene (ar sutelkta vienos institucijos rankose) lyderyste bei įsitraukimo vengimu²⁷. Tai reiškia, kad neigiamo koordinavimo apraiškomis tyrime bus galima laikyti procesus, kurie pasižymės aiškia hierarchine struktūra („iš viršaus į apačią“), sprendimų pateikimu su galimybe tik juos peržiūrėti ir teikti siūlymus, aiškia vienos institucijos lyderio figūra, prasta komunikacija tarp šalių, bandymais glaistyti konfliktą. Derybų fazėje svarbu matyti aiškius konfliktus tarp suinteresuotų šalių – vengiama prisiimti atsakomybę, svarbu visuomet vengti galimų neigiamų padarinių, galimi veto²⁸. Taigi, visi šie kriterijai ir jų apraiškos nagrinėjamuose šaltiniuose reikš, jog krizės valdymo metu buvo pasirinkta laikytis neigiamo koordinavimo.

2 lentelėje pateikta informacija rodo, kaip plačiau operacionalizuojami šie kintamieji: kadangi bus nagrinėjama viešai prieinama informacija, veikėjų komunikacija, krizių valdymo grupių parengti dokumentai, planai, jų turinyje bus fokusuojamasi į anksčiau išskirtus kriterijus, juos aptikus, bus galima daryti išvadą, kad pasirinktas

27 Peters (2018).

28 Radtke, Hustedt ir Klinnert (2016).

neigiamas koordinavimas. Taip pat svarbu kalbėti ir apie krizės pabaigą – neigiamo koordinavimo atveju pasibaigus kriziniam laikotarpiui būtų grįžta į prieškrizinį bendradarbiavimo lygį. Svarbu pažymėti, kad koordinavimas neturi atitikti visų kriterijų, kad būtų klasifikuojamas kaip neigiamas ar teigiamas – šioje situacijoje svarbiau, ar situacija atitinka daugiau neigiamo ar teigiamo koordinavimo kriterijų, pagal tai galima susidaryti platesnį vaizdą apie krizės valdymą.

2 LENTELĖ. Neigiamo koordinavimo kriterijai ir jų matavimas

Neigiamo koordinavimo kriterijai	Kaip matuojami?
Aiški hierarchinė struktūra krizės valdymo metu	Aiški komunikacija apie hierarchiją, pavaldumo ryšių svarba krizės akivaizdoje
Šalys su krizės valdymo planu supažindinamos priėmimo stadijoje	Neveikia darbo grupės
Vienos institucijos lyderio figūra krizės valdymo metu	Apie krizę ir jos valdymą daugiausia komunikuoja vienas asmuo, jam viešojoje erdvėje priskiriama atsakomybė už krizę
Prasta komunikacija tarp šalių	Viešojoje erdvėje matoma prieštaringa informacija iš skirtingų veikėjų
Vengiama prisiimti atsakomybę	Aiški komunikacija, kad atskiros institucijos nori kuo mažesnio vaidmens krizės valdyme, atsakomybės permetimas kitoms institucijoms, jų kaltinimas
Vengiama galimų neigiamų padarinių institucijai	Viešojoje erdvėje dėmesys skiriamas galimiems neigiamiems padariniams institucijai
Sukurti bendradarbiavimo ryšiai nutrūksta pasibaigus krizei	Tinklo dalyviai nebendradarbiauja krizei pasibaigus, santykiai grįžta į prieškrizinį lygį

Sudaryta autorės pagal Peters (2018), Radtke, Hustedt ir Klinnert (2016).

Teigiamas koordinavimas pasižymi išskaidytais atsakomybėmis ir lyderyste, čia svarbus įvairių grupių įsitraukimas nuo pat pirmųjų sprendimo paieškų fazių²⁹. Tai reiškia, kad pagrindiniai kriterijai kalbant apie pozityvų koordinavimą bus išskaidytos atsakomybės, šalių įtraukimas visose krizės valdymo fazėse, koordinuota komunikacija, aiškus funkcijų pasidalijimas. Derybos tarp šalių vyksta vienu metu, funkcijos pasidalijamos, vyksta aiškus dalijimasis informacija, svarbus aiškumas ir kad visi tinklo dalyviai turėtų vienodą informaciją³⁰. Taigi, jeigu bus pastebima, kad valdant migrantų priėmimo ir apgyvendinimo klausimą į sprendimo paieškas buvo įtraukiamos visos suinteresuotos šalys, koordinavimas buvo išskaidytas, komunikacija vyko koordinuotai, buvo dalijamasi informacija, buvo aiškiai nustatytos kompetencijos ir jų laikomasi, funkcijos nebuvo dubliuojamos, sprendimo priėmimo metu vyko daugiašalės derybos, kurių metu buvo svarstomi jau anksčiau visų šalių aptarti konceptai, tai reikš, kad krizei suvaldyti buvo pasitelktas teigiamas koordinavimas.

3 lentelės informacija rodo, kaip bus matuojami teigiamo koordinavimo kriterijai. Nagrinėjant viešą informaciją, teisės aktus, ministerijų ir savivaldybių pranešimus spaudai, kitus krizės sprendimo dokumentus, bus ieškoma šių kriterijų apraiškų ir pagal juos sprendžiama, ar vyko teigiamas koordinavimas migrantų krizės sprendimo metu. Reikia nepamiršti, kad krizei pasibaigus turėtų būti išsaugomi sukurti ryšiai tarp institucijų, turėtų būti matomas tolesnis jų bendradarbiavimas kitais klausimais.

Taigi, darbe pastebėjus daugiau neigiamo koordinavimo apraiškų negu teigiamo koordinavimo bus galima daryti išvadą, kad krizės valdymo metu koordinavimas buvo neigiamas. Jeigu bus randama po lygiai neigiamų ir teigiamų kriterijų, bus galima teigti, kad krizės valdymas turėjo ir teigiamo, ir neigiamo koordinavimo bruožų.

29 Peters (2018).

30 Radtke, Hustedt ir Klinnert (2016).

3 LENTELĖ. Teigiamo koordinavimo kriterijai ir matavimas

Teigiamo koordinavimo kriterijai	Kaip matuojami?
Išskaidytos atsakomybės	Nėra aiškios lyderio figūros krizės valdyme. Viešojoje erdvėje atsakomybė už krizę nepaskiriama vienam asmeniui / institucijai
Suinteresuotos šalys į sprendimo paieškas įtraukiamos sprendimo svarstymo fazėje	Veikia darbo grupės
Koordinuota komunikacija	Viešosios erdvės nepasiekia prieštaringa informacija, komunikuojama aiškiai ir tikslingai
Aiškus funkcijų pasidalijimas	Kiekviena institucija turi aiškiai apibrėžtas kompetencijų ribas
Vyksta derybos tarp šalių	Šalys tarpusavyje ieško sprendimų, matoma, kad suinteresuoti veikėjai derasi dėl veikimo būdų
Veikėjai turi visą informaciją	Nematomi komunikacijos trikdžiai
Sukurti bendradarbiavimo ryšiai išlaikomi pasibaigus krizei	Tinklo dalyviai bendradarbiauja krizei pasibaigus, santykiai negrįžta į prieškrizinį lygį

Sudaryta autorės pagal Peters (2018), Radtke, Hustedt ir Klinnert (2016).

4. EMPIRINĖ ANALIZĖ

Jau 2021 metų pradžioje Vidaus reikalų ministerijoje kalbėta apie tai, kad reikia stiprinti sienos su Baltarusija apsaugą, modernizuoti stebėjimo sistemas dėl autoritarinio režimo grėsmės, nors tuomet

dar nebuvo kalbama apie migrantų krizę³¹. Tačiau jau birželio mėnesį imta vis dažniau kalbėti apie migrantų iš Baltarusijos keliamą grėsmę, nors migrantų apgyvendinimo klausimais vis dar užsiėmė Užsieniečių registracijos centras (URC), Valstybės sienos apsaugos tarnyba (VSAT)³². Tai rodo, jog situacija dar nebuvo pasiekusi krizės lygmens, esamų pajėgumų užteko tvarkytis su augančiais migrantų srautais. Jau birželio pabaigoje, migrantų srautams didėjant dideliu greičiu, Vidaus reikalų ministerija pradėjo komunikuoti, jog būtina bendradarbiauti su savivaldybėmis. Pasienio savivaldybių merai taip pat pradėjo teigti, jog yra pajėgūs tvarkytis su situacija, jeigu sulauks palaikymo iš centrinės valdžios institucijų³³. Čia galima pastebėti pirmąsias teigiamo krizės koordinavimo apraiškas – vyksta *koordinuota komunikacija* – tiek centrinės valdžios, tiek savivaldybių atstovai komunikuoja tą pačią žinutę, jog privaloma įtraukti visas šalis į krizės suvaldymą, migrantų apgyvendinimą spręsti bendradarbiaujant tarp institucijų.

Prasidėjus kalboms apie problemas dėl migrantų apgyvendinimo vietų trūkumo pradėta galvoti apie problemos sprendimą, ieškota efektyviausių būdų užtikrinti migrantams tinkamas apgyvendinimo sąlygas. Nors URC dar buvo pakankamai vietų (2021 m. liepos 2-ąją buvo užimta per 500 iš 835 vietų), vis dėlto situacijai keičiantis

31 „Valstybės sienos apsaugos tarnybos iššūkiai: neteisėta migracija, kontrabandos užkardymas, efektyvi sienų kontrolė“, *Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija*, žiūrėta 2023-01-07, <https://vrm.lrv.lt/lt/naujienos/valstybes-sienos-apsaugos-tarnybos-issukiai-neteiseta-migracija-kontrabandos-uzkardymas-efektyvi-sienu-kontrole>.

32 „Vidaus reikalų ministrė lankėsi atnaujinamame Užsieniečių registracijos centre“, *Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija*, žiūrėta 2023-01-07, <https://vrm.lrv.lt/lt/naujienos/vidaus-reikalu-ministre-lankesi-atnaujinamame-uzsienieciu-registracijos-centre>.

33 „Vidaus reikalų ministerija: dėl nelegalių migrantų būtina bendradarbiauti su savivaldybėmis“, *Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija*, žiūrėta 2023-01-07, <https://vrm.lrv.lt/lt/naujienos/vidaus-reikalu-ministerija-del-nelegaliu-migrantu-butina-bendradarbiauti-su-savivaldybemis>.

kiekvieną dieną pradėta ieškoti galimų sprendimo būdų, jeigu visos turimos vietos būtų užpildytos. Galima pastebėti, kad, matydamos migrantų antplūdį ir raginamos VSAT bei VRM, kai kurios savivaldybės ėmėsi spręsti migrantų apgyvendinimo klausimą, dalyvavo ekstremalių situacijų centro posėdžiuose, ieškojo visas puses tenkinančių sprendimų³⁴. Čia svarbu pastebėti, jog 2021 m. liepos 2 d. paskelbta valstybės lygmens ekstremalioji situacija (tos pačios dienos rytą savivaldybės lygmens ekstremalioji situacija paskelbta Lazdijų rajono savivaldybėje, kaip viena pagrindinių problemų išskirtas migrantų apgyvendinimas – nors savivaldybės ir ruošėsi, ėmėsi iniciatyvos apgyvendinant migrantus, joms tai kėlė itin daug rūpesčių³⁵), kas reiškė, jog nelegalių migrantų srautai pradėjo kelti pavojų daugiau nei 3 savivaldybių gyventojų saugumui, pavienės savivaldybės bei VSAT nebepajėgė susitvarkyti su prastėjančia situacija. Taigi, vėl pastebimi teigiamo koordinavimo požymiai – pirmiausia, matoma, kad aktyviai vyko darbo grupių, ekstremalių situacijų centro posėdžiai, *į sprendimo paieškas buvo įtraukiamos visos suinteresuotos pusės*, o ne tik supažindinamos su sprendimu priėmimo stadijose. Taip pat galima matyti, kad *krizės koordinavimas buvo išskaidytas* – savivaldybės pačios rūpinosi apgyvendinimo suteikimu, ėmėsi iniciatyvos, nepaisant to, kad joms tai buvo itin didelis iššūkis. Šie pavyzdžiai rodo, kad bent tuo metu, kai buvo matoma labai ryški problema, ministerijų agentūros nesusitvarkė su migrantų srautais, veiklos koordinavimas pasižymėjo teigiamam koordinavimui būdingais kriterijais.

34 „Dėl migrantų antplūdžio valstybės mastu paskelbta ekstremali situacija“, *Verslo žinios*, žiūrėta 2023-01-07, <https://www.vz.lt/verslo-aplinka/2021/07/02/vsat-siuolo-del-migrantu-skelbti-ekstremalia-situacija>.

35 „Dėl daugiau kaip 40 nelegalių migrantų, praėjusių naktį kirtusių valstybės sieną ties Kapčiamiesčiu, Lazdijų rajono savivaldybėje paskelbta ekstremali situacija“, *Lazdijų rajono savivaldybė*, žiūrėta 2023-01-07, <https://lazdijai.lt/gyventojams/naujienos/7/del-daugiau-kaip-40-nelegaliu-migrantu-praejusia-naktu-kirtusiu-valstybes-siena-ties-kapciamiesciu-lazdiju-rajono-savivaldybe-paskelbta-ekstremali-situacija:976>.

Vis dėlto krizei vystantis toliau, svarbu nuosekliai žiūrėti į žinutes, skelbiamas skirtingų tinklo dalyvių – tai padeda atspindėti, kokie santykiai tvyro tarp skirtingų krizės dalyvių. Pastebima, kad ir toliau buvo organizuojami *reguliarūs pasitarimai tarp pasienio savivaldybių ir VRM*, kuriuose būdavo svarstomi opiausi savivaldybėms klausimai, ieškoma bendrų sprendimo būdų³⁶. Tokie posėdžiai yra stiprus kriterijus, rodantis, kad buvo bandoma taikyti teigiamo koordinavimo strategiją. Tačiau toliau imama pastebėti, jog savivaldybių atstovų komunikacijoje buvo stengiamasi perkelti atsakomybę centrinės valdžios institucijoms. Anot Lazdijų rajono savivaldybės merės Ausmos Miškinienės, posėdžiuose pasienio savivaldybių merai klausė VRM ir VSAT atstovų, „kaip centrinė valdžia ketina užtikrinti pasienio gyventojų saugumą, kaip savivaldybėms bus kompensuojamos dėl nelegalių migrantų apgyvendinimo patirtos išlaidos, kaip toliau šalies valdžia ketina spręsti nelegalių migrantų problemą, kiek ilgai jie dar gyvens savivaldybių patalpose“³⁷. Čia matomas derybų su centrine valdžia aspektas, kuomet savivaldybių atstovai vengia prisiimti atsakomybę, bando kaip įmanoma sumažinti kaštus ir neigiamus padarinius savo įtakos sferoje. Tai galima laikyti *vengimu prisiimti atsakomybę* – neigiamo koordinavimo požymiu. Taip pat pastebima, jog tikimasi gauti atsakymus iš centrinės valdžios institucijų, į tokį bendradarbiavimą žiūrima kaip į laikiną reiškinį, nesitikint išlaikyti sukurtų ryšių krizei pasibaigus. Tai taip pat galima laikyti neigiamo koordinavimo kriterijumi, kuomet *atsakomybė už krizės valdymą perkeliama vienai institucijai*, šiuo atveju – VRM.

36 „Aktuali informacija apie nelegalius migrantus rajone: pabėgėliai sulaikyti, nelegalių migrantų problemas savivaldybės merė A. Miškinienė su kitų savivaldybių vadovais sprendė VRM surengtame pasitarime“, *Lazdijų rajono savivaldybė*, žiūrėta 2023-01-07, <https://lazdijai.lt/gyventojams/naujienos/7/aktuali-informacija-apie-nelegalius-migrantus-rajone-pabegeliai-sulaikyti-nelegaliu-migrantu-problemas-savivaldybes-mere-a.-miskiniene-su-kitu-savivaldybiu-vadovais-sprende-vm-surengtame-pasitarime:1009>.

37 *Ibid.*

2021-ųjų liepos viduryje A. Bilotaitė pristatė parengtą strategiją, kaip tvarkytis su migrantų krize³⁸. Kadangi nuolatos *vyko ekstremaliųjų situacijų komisijos posėdžiai, pasitarimai su savivaldybių atstovais*, galima teigti, jog suinteresuotos šalys buvo įtrauktos ne tik sprendimo priėmimo, bet ir svarstymo stadijose, tai jau aiškus teigiamo krizės koordinavimo požymis. Vis dėlto Šalčininkų rajono savivaldybės meras Zdzislavas Palevičius teigė nieko nežinojęs nei apie plano rengimą, nei apie tai, kad Dieveniškėse turėtų būti apgyvendinti neteisėti migrantai: „Praėjusio penktadienio popietę iš žiniasklaidos sužinojome apie netikėtai atsiradusį pabėgėlių krizės valdymo dokumentą, kuriame Dieveniškės įvardijami kaip planas A. Apie jį nieko nežino nei vietos valdžia, nei vietos gyventojai, kuriuos tai liečia pirmiausiai.“³⁹ Tokia mero komunikacija rodo vis didėjantį susipriešinimą tarp savivaldybių ir centrinės valdžios institucijų, kuomet visa atsakomybė už krizės valdymą permetama VRM – savivaldybių atstovai teigia, kad su jais nebuvo komunkuota ir pranešta, centrinė valdžia vienašališkai priima sprendimus. Tokia komunikacija ir susidariusi situacija viešojoje erdvėje atitinka net ne vieną neigiamo koordinavimo kriterijų: visų pirma matoma, kad *komunikacija tarp šalių yra prasta* – matome, kad komunikacija nekoordinuota, viešojoje erdvėje apstu nesutarimų tarp atskirų tinklo dalyvių. Dar vienas neigiamo koordinavimo pavyzdys – matoma, jog *atsakomybė už krizės valdymą permetama vienai institucijai* – iš šios komunikacijos galima pastebėti, jog VRM ir A. Bilotaitėi primetama atsakomybė už krizės valdymą, situaciją,

38 Gailė Jaruševičiūtė, „Ministrė apie migrantų apgyvendinimą: sunku rasti vietą, kuri visiems tiks“, *diena.lt*, žiūrėta 2023-01-07, diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/ministre-apie-migrantu-apgyvendinima-sunku-rasti-vieta-kuri-visiems-tiks-1034815.

39 „Rajono meras Zdzislav Palevič: kategoriškai prieš pabėgėlių centro steigimą Dieveniškėse“, *Šalčininkų rajono savivaldybė*, žiūrėta 2023-01-08, <https://salcininkai.lt/naujienos/394/rajono-meras-zdzislav-palevic-kategoriskai-pries-pabegeliu-centro-steigima-dieveniskese:12888>.

kuomet pasienio gyventojai jaučiasi nepatenkinti – įžvelgiama, jog merai užima poziciją, kaltinančią centrinės valdžios institucijas dėl ištikusių neigiamų padarinių, jie tarsi nusimeta atsakomybę, teigdami, jog su jais nebuvo tariamasi, nors visos krizės metu vyko darbo grupių, ekstremalių situacijų komisijos posėdžiai, kuomet ir buvo bandoma spręsti krizę ir ieškoti geriausių įmanomų sprendimų. Taigi, A. Bilotaitei pristačius planą, kaip bus sprendžiama migrantų apgyvendinimo problema, galima įžvelgti teigiamo koordinavimo bruožų, bet iš savivaldybių atėjusi komunikacija rodo, kad neigiamo koordinavimo apraiškų krizės valdyme buvo vis daugiau.

Nepraėjus nei mėnesiui po strategijos pristatymo, jau ir kitų savivaldybių atstovai teigė esantys neinformuoti apie situaciją, kiek laiko dar centrinei valdžiai reikės savivaldybių pagalbos, ar visa našta kris tik ant pasienio savivaldybių pečių. Lietuvos savivaldybių asociacijos prezidento Jonavos rajono savivaldybės mero Mindaugo Sinkevičiaus teigimu, savivaldybių atstovai pagrįstai nerimauja dėl susidariusios padėties ir negauna atsakymų iš centrinės valdžios institucijų, kurios turėtų koordinuoti bendrą atsaką į krizę: „todėl norisi iš pirmų lūpų išgirsti, kokia yra strategija, kaip mes čia dėliojam, ruduo netruks ateiti ir po rudens ir šaltasis laikotarpis, ir norėtūsi turėti daugiau aiškumo“⁴⁰. Čia matomas aiškus neigiamo koordinavimo pavyzdys – nors jau beveik prieš mėnesį buvo pristatyta nelegalių migrantų apgyvendinimo strategija, kurta kartu su visomis suinteresuotomis šalimis, vis dėlto po jos pristatymo savivaldybių atstovai jautėsi neinformuoti. Matoma, kad krizės valdymas ir *koordinavimas vis labiau telkėsi centrinės valdžios institucijų rankose*, iš savivaldybių buvo tikimasi tik atlikti patikėtas užduotis. *Komunikacija tarp šalių taip pat prarado koordinuotumą*, tai rodo

40 Milena Andrukaitytė, „Savivalda aiškinsis, kokie valdžios planai dėl migrantų apgyvendinimo“, *diena.lt*, žiūrėta 2023-01-07, <https://www.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/savivalda-aiskinsis-kokie-valdžios-planai-del-migrantu-apgyvendinimo-1037012>.

ir viešojoje erdvėje matomas didėjantis nepasitenkinimas centrine valdžia, koncentravimasis į individualias problemas, aiškinimas, jog savivaldybių merai negauna visos reikiamos informacijos krizei suvaldyti. Tai taip pat neigiamo koordinavimo požymis. Galima pastebėti, jog, krizei rutuliojantis, jos koordinavimas tapo padrieksnis, susitelkimo tarp suinteresuotų šalių mažėjo, todėl pastebimas perėjimas iš labiau teigiamo koordinavimo į labiau neigiamą.

Krizei vykstant toliau ir pereinant į rudenį, VRM toliau komunikavo apie sėkmingą bendradarbiavimą su savivaldybėmis, susitelkimą krizės akivaizdoje: „visi suprato, kad turime gintis bendromis jėgomis, ir prisiėmė atsakomybę. Džiaugiuosi, kad galėjome pasikliauti savivalda.“ Ministrė A. Bilotaitė taip pat minėjo, kad vykstantys kassavaitiniai susitikimai su savivaldos atstovais buvo nepakeičiama praktika, padėjo priimti tinkamus sprendimus ir koordinuoti keliolikos institucijų veiksmus⁴¹. Iš šios komunikacijos matoma, kad vis dar bandyta veikti *darbo grupėse*, ieškoti geriausių sprendimų dėl migrantų apgyvendinimo ir įsiklausyti į savivaldybių klausimus. Taip pat ministrė kalba apie susitelkimą ir pasitikėjimą tarp institucijų, kas tik parodo, jog krizės valdymo metu, nepaisant komunikacijos trikdžių, tarp institucijų *buvo pasidalinta funkcijomis, vyko aktyvios derybos dėl atsakomybių*. Šie veiksniai rodo, kad, net ir esant nemažai neigiamo koordinavimo pavyzdžių, pats bendradarbiavimas tarp skirtingo lygmens institucijų iš dalies atitiko teigiamo koordinavimo bruožus.

Kaip neteisėtų migrantų apgyvendinimo krizės koordinavimo ir bendradarbiavimo su savivaldybėmis pabaigą galima žymėti pranešimą apie atskiros institucijos, pavaldžios SADM, įkūrimą. Nauja institucija būtų atsakinga už migrantų priėmimą ir apgyvendinimą,

41 „Agnė Bilotaitė: savivaldybių pagalba įveikiant migracijos krizę – gyvybiškai svarbi“, *Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija*, žiūrėta 2023-01-08, <https://vrm.lrv.lt/lt/naujienos/agne-bilotaite-savivaldybiu-pagalba-iveikiant-migracijos-krize-gyvybiskai-svarbi>.

perimtų dalį VSAT funkcijų. A. Bilotaitės teigimu, „[p]atirtis valdant neteisėtos migracijos krizę atskleidė, jog migrantų apgyvendinimo ir aprūpinimo sistemą turėtų valdyti viena institucija <...>. Įvertinę visas galimybes manome, jog mūsų siūlomas modelis užtikrins efektyvią ir lanksčią migrantų priėmimo ir apgyvendinimo sistemą, kuri leis sustiprinti institucinį atsaką į migracijos iššūkius, veiksmingiau valdyti esamą situaciją bei pasirengti galimoms migracijos krizėms ateityje.“ Tokia agentūra turėtų koordinuoti institucinį atsaką, perimti migrantus jau kirtus Lietuvos sieną⁴². Toks sprendimas rodo, kad krizės metu sukurti tinklai veikė ne tik neefektyviai, bet nebuvo sukurtas tvarus ryšys tarp institucijų, kuriuo būtų galima remtis ateityje susidūrus su panašaus pobūdžio krizėmis. Tai puikus neigiamo koordinavimo pavyzdys – *pasibaigus krizei egzistavęs bendradarbiavimas tarp institucijų nutrūksta*. Praėjus pirmajai krizės bangai, kuomet šalį pasiekė daugiausiai nelegalių migrantų iš Baltarusijos, sukurti bendradarbiavimo tinklai tarp įvairaus lygmens institucijų buvo pripažinti kaip neefektyvūs, bendradarbiavimas nutrauktas ir nuspręsta steigti naują, su tokio pobūdžio problemomis turinčią tvarkytis agentūrą. Toks veiksmas tik parodo, kad centrinė valdžia bendradarbiavimą su savivaldybėmis matė kaip laikiną sprendimą norint pasiekti individualių tikslų – išspręsti „degančią“ krizę – ir toliau nepuoseleti sukurtų ryšių.

Taigi, nelegalių migrantų apgyvendinimo klausimais bendradarbiavo VRM, SADM, joms pavaldžios institucijos ir pasienio savivaldybės. Veiklos koordinavimas krizės sąlygomis nebuvo lengvas, tačiau pasitelkus savivaldybes migrantai buvo apgyvendinti efektyviai ir greitai, kol valstybės pajėgumai buvo plečiami, o pati valstybės strategija pasikeitė į migrantų išstūmimą, o ne priėmimą. Iš matomų pavyzdžių, tinklo dalyvių komunikacijos galima pasa-

42 „Migrantų priėmimu ir apgyvendinimu rūpinsis viena įstaiga“, *Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija*, žiūrėta 2023-01-07, <https://vrm.lrv.lt/lt/naujienos/migrantu-priemimu-ir-apygvenadinimu-rupinsis-viena-istaiga/>.

kyti, jog koordinavimas turėjo tiek teigiamo, tiek neigiamo koordinavimo bruožų. Matoma, kad krizės pradžioje, kuomet nebuvo institucinės patirties sprendžiant tokio pobūdžio krizę, jos koordinavimas labiau atitiko teigiamo koordinavimo bruožus. Vis dėlto krizei vystantis buvo gaunama vis daugiau neigiamo grįžtamojo ryšio iš savivaldos atstovų ir krizei pasibaigus galima teigti, kad jos koordinavimas tapo neigiamas.

IŠVADOS

Nelegalių migrantų krizė sukėlė iki šiol nematytų iššūkių Lietuvos institucijoms. Šalis, iki šiol per metus sulaukdavusi iki šimto neteisėtų migrantų, vien per pirmąjį 2021-ųjų pusmetį jų sulaukė daugiau kaip 800. Toks migrantų skaičius parodė, jog centrinės valdžios institucijos ir joms pavaldžios agentūros nėra pasiruošusios priimti ir apgyvendinti tiek žmonių, aprūpinti jų būtiniausiomis paslaugomis. Todėl krizei vystantis buvo kreiptasi į pasienio savivaldybes, kad šios padėtų apgyvendinti migrantus savo patalpose. Norint suvaldyti tokią krizę reikėjo koordinuoti veiklą tarp bendradarbiaujančių institucijų, todėl šiame darbe buvo tiriama, kaip vyko veiklos koordinavimas krizės metu.

Koordinavimas buvo skirstomas į du polius, idealiuosius tipus: neigiamą ir teigiamą koordinavimą. Neigiamu koordinavimu laikomas toks bendradarbiavimas, kuomet suinteresuotos šalys veikia kartu tik todėl, kad vienos negali išspręsti problemos arba vienašališkas sprendimas sukeltų neigiamų padarinių kitai organizacijai. Ši koordinavimo rūšis pasižymi aiškia hierarchine struktūra krizės valdymo metu, vienos institucijos lyderio atsakomybe, prasta komunikacija tarp šalių, vengimu prisiimti atsakomybę, neigiamų padarinių vengimu ir tuo, kad šalys supažindinamos su sprendimų planu tik priėmimo stadijoje. Kita vertus, teigiamu koordinavimu laikomas bendradarbiavimas, kuomet tinklo dalyviai ne tik vengia konfliktų,

bet ir aktyviai sprendžia iškilusią krizę, kartu ieško geriausio sprendimo, kuria ryšius ir bendradarbiauja net krizei pasibaigus. Tokį koordinavimą galima atpažinti pagal išskaidytas atsakomybes ir aiškų funkcijų pasidalijimą, koordinuotą komunikaciją. Jeigu koordinavimas teigiamas, tuomet visi dalyviai įtraukiami į sprendimo paieškas, vyksta aktyvios derybos, o veikėjai turi visą informaciją. Tačiau šias dvi koordinavimo rūšis reikėtų laikyti idealiaisiais tipais, o konkrečių krizių koordinavimas dažniausiai atsiduria kažkur per vidurį.

Kalbant apie nelegalių migrantų krizės koordinavimą apgyvendinimo sferoje, galima teigti, kad jis vyko su trikdžiais – matoma, kad komunikacija nebuvo koordinuota, ne visi tinklo dalyviai turėjo išsamią informaciją, kas reiškė, jog į viešumą pasklisdavo prieštaringa informacija, kuri mažino vietos gyventojų pasitikėjimą institucijomis. Pats koordinavimas buvo gana išskaidytas, kiekvienas tinklo dalyvis turėjo savo funkcijas ir jas vykdė, dažnai pačios savivaldybės imdavosi iniciatyvos, tačiau atsakomybė, ypač sunkiausiais periodais ar sulaukus vietos gyventojų pasipiktinimo, būdavo perkeliama vienai institucijai – Vidaus reikalų ministerijai. Pačios derybos tarp suinteresuotų šalių vyko dažnai ir įvairiais formatais, visi dalyviai buvo įtraukiami į sprendimo paieškas (tačiau kai kurie tinklo dalyviai matydami priimtų sprendimų nepopuliarumą tai neigė). Tačiau derybų metu savivaldybių atstovai norėjo kaip įmanoma labiau sumažinti neigiamus padarinius savo savivaldybėms, buvo vengiama prisiimti bet kokią atsakomybę prieš tai neišsiaiškinus, ar tikrai neigiami padariniai bus kompensuoti. Galiausiai, krizės ir bendradarbiavimo pabaigą šiuo aspektu geriausiai pažymi atskiros agentūros, skirtos migrantų priėmimui ir apgyvendinimui, sukūrimas – tai rodo, jog per krizę sukurti ryšiai nutrūko, neketinama jų toliau puoselėti jai pasibaigus, kas yra ryškus neigiamo koordinavimo bruožas.

Taigi, atlikus chronologinę nelegalių migrantų krizės analizę ir fokusuojantis į migrantų priėmimo ir apgyvendinimo klausimą,

galima pastebėti, jog veiklos koordinavimas buvo labiau neigiamas negu teigiamas. Krizės pradžioje veikėjai patys imdavosi iniciatyvų, komunikacija veikė koordinuotai, visos krizės metu atsakomybės buvo išskaidytos ir veikė darbo grupės, todėl galima teigti, kad koordinavimas buvo labiau teigiamas negu neigiamas. Tačiau krizei vystantis komunikacija buvo vis padrikesnė, atsakomybė buvo perkeliama vienai institucijai, derybų metu buvo vengiama prisiimti atsakomybę. Galiausiai naujai kuriama agentūra parodo, jog krizės metu sukurti ryšiai yra nutraukiami ir bendradarbiavimas tarp savivaldybių ir centrinės valdžios institucijų grįš į prieškrizinį lygį. Nors nei vieno koordinavimo tipo krizės koordinavimas neatitinka visiškai, vis dėlto, ypač krizės pabaigoje, daugiau kriterijų atitinka neigiamo koordinavimo požymius.

Reikia išskirti, kad toks krizės koordinavimas nėra tvarus – teigiamo koordinavimo metu sukuriama ilgalaikiai tinklai, kurie padeda sprendžiant vėlesnes krizes ar ieškant sprendimo kitoms problemoms. Todėl vyravęs neigiamas koordinavimas reiškia, kad iškilus kitai krizei tinklus reikės kurti iš naujo ir nebus reaguojama taip greitai, kaip būtų galima, jeigu ši krizė būtų buvusi koordinuojama teigiamai.

Vis dėlto tyrimas nėra baigtinis ir ateities tyrimuose svarbu žiūrėti ne tik į komunikaciją ir viešai prieinamą informaciją, tačiau ir kalbėti su sprendimų priėmėjais, savivaldybių atstovais, kas šiame darbe dėl laiko ir apimties reikalavimų nebuvo daroma. Taip pat ateityje bus svarbu žiūrėti, kaip veiks naujai steigiamas agentūra, kaip bus tvarkomasi su ateities krizėmis ir ar bus tęsiamas bendradarbiavimas su savivaldybėmis. Kalbant apie teorines išvagas, svarbu paminėti, kad nagrinėjant krizių koordinavimą svarbu žiūrėti, kaip koordinavimas vyksta laiko kontekste, ar laikas, praėjęs nuo krizės pradžios, daro jam įtaką.

Postatminties konstravimas ir reprezentavimas dokumentinėje animacijoje: filmo „Souvenir Souvenir“ atvejis

Indrė Bručkutė

Prof. dr. Natalijos Arlauskaitės komentaras:

Autorė analizuoja gana netipiską šios srities medžiagą (animaciją) ir daro tai kelis kartus performuluodama klausimą, kurį prasminga tokiu atveju kelti. Be kita ko, šis darbas aktualus karo ir pabėgėlių kontekste.

ĮVADAS

Dokumentika dažnai suvokiama kaip referencija į tiesą, tiksli ir objektyvi įvykių reprezentacija. Nepaisant kūrėjų vaidmens ir įtakos istorijos konstravimui, tokio tipo kinematografijos galia yra jos pretenzija į autentiškumą. Šis autentiškumas ir dokumentikos specifiškumas susijęs su idėja, jog rodomi vaizdai yra įvykių įrodymai, egzistuoja tiesioginis ryšys tarp vaizdo ir realybės¹. Dėl šios sąsajos tarp dokumentikos žanro ir tikslios įvykio reprezentacijos vaizduose, animacinės dokumentikos, itin išpopuliarėjusios per paskutiniuosius kelis dešimtmečius, tapo aktyvios diskusijos pagrindu. Ankstyvieji teoretikai bandė priskirti animacinę dokumentiką prie vieno iš Billo Nicholso pateiktų dokumentikos režimų². Šiam dar-

1 Annabelle Honess Roe, „Absence, Excess and Epistemological Expansion: Towards a Framework for the Study of Animated Documentary“, *Animation: An Interdisciplinary Journal*, 6(3), (2011), 216.

2 *Ibid.*, 223.

bui svarbus Annabelle Honess Roe minimas DelGaudio klasifikavimas. Ji priskiria animacinę dokumentiką prie refleksyvios dokumentikos režimų, nes pati animacija veikia kaip „metakomentaras“. Ji mini, jog reprezentacijos metu animacija taip pat reflektuoja ir komentuoja fotografinės ar filmuotos medžiagos nepakankamumą reprezentuoti realybę³. Animacinė dokumentika gali vaizduoti įvykius, kuriems fotografinių įrodymų nėra ar kurių žiūrovas negalėtų suvokti, kurių vien stebėjimu negalima būtų patirti⁴, ji padeda spręsti ir analizuoti dokumentikos pretenziją į objektyvią tiesą ir reprezentuoja subjektyvų patyrimą.

Tokia animacinės dokumentikos savybė gali įsiterpti į nereprezentuojamumo diskursą. Audronė Žukauskaitė straipsnyje „Politinis įvykis kaip nereprezentuojama meno dimensija“ reflektuoja prieštarą tarp Jeano Francois Lyotard'o reprezentacijos kaip represijos sampratos⁵ bei Giorgio Agambeno ir Georges'o Didi-Hubermano mąstymo apie būtinybę reprezentuoti sudėtingą realybę⁶. Šiuo atžvilgiu animacinė dokumentika, turėdama savo arsenale žymiai platesnę kinematografinių įrankių amplitudę, gali apimti abi mąstymo kryptis. Savo menine išraiška ji gali pateikti prezentaciją be reprezentacijos⁷, atvaizduoti patį nereprezentuojamumą arba sudėtingą žinojimą, nevengdama ir nemistifikuodama įvykio, apie kurį pasakojama.

Sudėtingą žinojimą bei istorijos refleksiją apmąsto ir Mariannne Hirsch, aptardama *postatminties* sąvoką. Ji analizuoja „antros kartos“ atmintį, kurioje susiduria ir kultūrinė atmintis, ir kritiška dimensija. Kartos, kurios kolektyvinės atminties ar traumos pa-

3 *Ibid.*

4 *Ibid.*, 229.

5 Audronė Žukauskaitė, „Politinis įvykis kaip nereprezentuojama meno dimensija“, *Religija ir kultūra*, 110, (2011), 21.

6 *Ibid.*, 25.

7 *Ibid.*, 19.

tirtys yra medijuotos, perduotos kolektyvo istorijomis, vaizdais ar veiksmis⁸.

Postatmintis yra reikšminga sąvoka šiame darbe analizuojamam filmui – Bastieno Dubois „Souvenir Souvenir“⁹. Filmas išleistas 2020 metais, apdovanotas kaip geriausias animacinis trumpo metro filmas *Sundance* festivalyje¹⁰, pripažintas geriausiu *Annie* apdovanojimuose. Filmas nominuotas bei rodytas įvairiuose – ir dokumentikos, ir animacijos – festivaliuose. Tai autobiografinė dokumentika, kurioje Dubois reflektuoja ir bando „susikurti“ atmintį apie savo senelį, Alžyro karo veteraną. Režisierius ilgai kūrė šį filmą, iš pradžių planuodamas šią istoriją pavaizduoti vaidybiniame kine¹¹, vėliau – animaciniame. Šis filmas ne tik apie pačią senelio atmintį, bet ir apie postatmintį, apie kūrėjo refleksiją, kodėl jis nori ar vengia šį filmą daryti. Dėl šio filmo temos ir raiškos kompleksiskumo jis bus analizuojamas šiame darbe, bandant atskleisti animacinės raiškos galimybę vaizduoti ir reprezentuoti sudėtingą žinojimą bei konstruoti postatmintį antrosios kartos pasakojimuose.

POSTATMINTIES KOMPLEKSIŠKUMAS

„Souvenir Souvenir“ filmo pradžioje berniukas, reprezentuojantis patį Bastieną Dubois, varsto įvairias spinteles namuose, kol at-randa stiklainį su skorpionu. Smalsumo vedamas, jis pasiteirauja

8 Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today*, 29:1 (2008), 106.

9 „Memories of the Algerian War | “ Souvenir Souvenir ” - Short film by Bastien Dubois“, 2020 m. filmas, *YouTube* vaizdo įrašas, <https://www.youtube.com/watch?v=C67BJoVLU9w&vl=en>.

10 Alex Dudok De Wit, „From Family Secrecy to Sundance success: The unusual production of „Souvenir Souvenir“, *Cartoon Brew*, žiūrėta 2022 m. lapkričio 12 d., <https://www.cartoonbrew.com/interviews/from-family-secrecy-to-sundance-success-the-unusual-production-of-souvenir-souvenir-202092.html>.

11 *Ibid.*

močiutės, kas tai. Gautas atsakymas įveda postatminties temą – skorpionas yra suvenyras, kurį senelis parsivežė iš karo Alžyre. Postatmintis yra kompleksiška atminties forma, nes ji skiriasi nuo įvykių liudytojų atminties¹². Postatmintis apibūdina atmintį, kuri tarpgeneraciniuose santykiuose perduodama vaizdais, istorijomis ir veiksmais. Ji ne atkuriamą atmintyje, o „sukuriamą“, įsivaizduojama¹³. Atminties įsivaizduojamąbę stebime tolesniuose kadruose, kuriuose vaizdas, tarsi vaidybiniame, fikciniame filme, persikelia į 1956 m., į Marselio miestą, kuriame į karinį laivą žengia animuoti kareiviai ir į toli žiūri jaunas vyras, reprezentuojantis jo senelį. Šiame trumpame įsivaizduojamame epizode siužetas abstraktus, pasigirsta muzika, tačiau nematome karo vaizdų ar paties Alžyro. Tai vaiko, kurio atmintyje dar neįsiterpusi kultūrinė atmintis, vaizduotė. Bandymas konstruoti ar įsivaizduoti atmintį apie Alžyro karą prasidėjo ir tokia menine raiška, kuri, tikėtina, buvo prieinama tokio amžiaus vaikui – karikatūriška, šiek tiek ankstyvąją *Disney* produkuojamą primenančia animacija. Gelsvų, žalsvų, blankių spalvų paletė populiariojoje Vakarų animacijoje dažnai pasirenkama reprezentuoti „egzotišką“ šalį Pietų Amerikoje ar Afrikoje. Vaizduotės įtaka bandant sukurti ar konstruoti atmintį „antrojoje kartoje“ šiame filme stipri ne tik dėl to, jog jame įsiterpia trumpi „karo siužetai“. Svarbu ir tai, jog juose nėra tęstinumo, iki pat pabaigos šie siužetai nesukuria bendro naratyvo, nesukuria vientisos atminties. Kaip mini Marianne Hirsch, postatmintis, kaip ir kitos „post“ sąvokos, nurodo į nuolatinį svyravimą tarp tęstinumo ir įtrūkio¹⁴. Šis konstravimas filme nesukuria vientiso pasakojimo, o yra nuolat inspiruojamas kitų atminties formų – fotografijų, komunikacinės atminties, pastebimos senelio elgsenos ar numanomoms traumoms.

12 Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today* 29:1 (2008), 106.

13 *Ibid.*, 107.

14 *Ibid.*, 106.

„Antros kartos“ trauma nujaučiama ne tik dėl nuolatinio senelio stebėjimo ar jo sudėtingos, neįprastos elgsenos vaizdavimo. Filme autorius garsiai reflektuoja tai, jog jis pats vengia kalbėti ar daryti filmą apie šiuos įvykius – jis nesusisiekia su kitais veteranais, neina į jų susitikimus, nors tai būtų paprasta. Tai, jog tarpgeneracinis santykis filme apima traumą, pyktį, gėdą ir kaltę, nurodo filmo pabaiga, kurioje į „karo siužetą“ įžengia ir pagrindinis herojus, vis dar vaikas, laikantis rankoje akmenį. Jis išsigąsta artėjančio senelio šešėlio, tačiau, išvydęs jį svyruojantį, apspangusį, akmenį paleidžia iš rankų. Kadangi filmo pabaigoje įvedama ir senelio mirtis, toks autoriaus savęs įvedimas į jo konstruotą atmintį apie senelio traumą nurodo į postatminties subjektyvumą, tai, jog ji visada bus medijuota, subjektyvi, susijusi su tarpusavio santykiais, kultūrine atmintimi, vaizdiniais.

ATMINTIES FORMOS POSTATMINTIES KONSTRAVIME

Kaip mini Maurice'as Halbwachsas, tiek senosiose, tiek modernioje visuomenėse seni žmonės turi tam tikrą statusą bei autoritetą būtent dėl to, jog jie turi daug patirties bei saugo galybę prisiminti¹⁵. Jie tampa svarbia komunikacinės atminties dalimi, kuri ypač problemiška filme „Souvenir Souvenir“. Senelis, dalyvavęs kare, atsisako apie jį kalbėti, jo atmintis – selektyvi, fragmentiška. Užkadri-
nis balsas mums papasakoja, jog senelis yra minėjęs tik tuos karo aspektus, kurie yra užfiksuoti fotografijose – jaunuolis, jodinėjantis ant asilo, medžiojantis, grojantis orkestre.

Šio pasakojimo metu pirmą kartą animacijoje atsiranda archyvinės nuotraukos. Rearchyvavimo praktikos dokumentiniame kine

15 Maurice Halbwachs, „On collective memory“, kn. *The Heritage of sociology*, ed. Donald N. Levine, (The University of Chicago, 1922), 48.

gali pakeisti patį fotografinį dokumentą¹⁶. Vaizduojamos nuotraukos (1 pav.) yra akivaizdūs karo kasdienybės fotosuvenyrai. Galima būtų teigti, jog šiuo atveju jie tampa fotografiniais įkalčiais. Filmas, reflektuojantis postatmintį ir vaizduojantis karto Alžyre žiaurumus, persmelktas postkolonialistinės kaltės. Užkadrinis balsas tai artikuliuoja spekuliuodamas, kodėl nenori kurti šio filmo, kodėl nenori apie tai šnekėti, su tuo susidurti. Vis dėlto šioje kadru serijoje, kurioje stebime archyvinę fotografiją, įsiterpia reikšminga animacija. Nuotraukos yra laikomos, liečiamos ir stumdomos senelio rankų. Tai nurodo ir į fotografijų privatumą¹⁷ – jos yra senelio atminties dalis – ir šios atminties nestabilumą. Fotografijos išmėtytos netvarkingai, viena kitą dengiančios, nesuteikiančios vientiso pasakojimo. Tokia archyvo panaudojimo menine raiška akcentuojama, jog ši fotopasakojimą konstruoja senelis.

Kitos naudojamos archyvinės nuotraukos animacinėje dokumentikoje pasirodo itin greitai. Šias scenas sujungia užkadrinis balsas, pakartojantis, jog senelis nieko kito jam nepasakojo, tik „vakarėlis... medžioklė... draugai...“. Balsu pateikiama informacija ir ankstesnis archyvas pastatomas į akistatą su visai kitu dokumentiniu archyvu – kultūrine atmintimi¹⁸. Veikėjas šioje scenoje įveda į naršyklę vaizdų paieškoje „Karas Alžyre“ ir greitai judesiu juda per archyvą, kuriame kolonijinio užkariavimo vaizdai, opresyvaus, naikinančio žvilgsnio įkrautos karo fotografijos tampa fotografinių įkalčių archyvu¹⁹. Politinė ir kultūrinė atmintis visada turi savo il-

16 Natalija Arlauskaitė, *Nuožmi taika: žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine*, (Vilniaus universiteto leidykla, 2020), 33.

17 *Ibid.*, 35.

18 Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“; kn. *Cultural Memory Studies. An International And Interdisciplinary Handbook*, (Berlin, New York, 2008), 109–118.

19 Natalija Arlauskaitė, *Nuožmi taika: žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine*, (Vilniaus universiteto leidykla, 2020), 34.

gaamžiškus nešėjus. Tam, jog socialinė atmintis taptų kultūrinė, ji turi būti organizuojama įvairiomis formomis, tarp kurių ir švietimo sistema bei žiniasklaidos priemonės²⁰. Nors kitų kultūrinės atminties formų, formuojančių atmintį apie Alžyro karą, šiame filme nėra daug, ši archyvinės dokumentikos scena akcentuoja, jog „antrosios kartos“ atminties konstravimo metu simboliai ir vaizdai, reprezentuojantys šį karą, jau yra įdiegti. Naršyklės rezultatai nurodo į vaizdų naudojimo dažnumą bei paplitimą populiariojoje medijoje. Ši scena tampa pirma akistata tarp komunikacinės ir kultūrinės atminties.

Šio susipriešinimo tiesioginė akistata ar išvada pateikiama gerokai vėliau – šeimyninių pietų scenoje, kurioje pasakojimas atkreipia dėmesį į neverbalinę komunikacinę atmintį. Marianne Hirsch tarp kitų postatminties konstravimo formų pamini ir elgseną (*behavior*)²¹. Trumpoje šeimyninių pietų scenoje jaunosios kartos Dubois stebi neįprastai besielgiantį senelį, kuris staiga pradeda pasakoti apie plieninį strypą, kurį sukonstravo kitas karininkas. Senelis pradeda verkti ir strypas filme „materializuojasi“, nukrenta ant pietų stalo (2 pav.). Reikšminga ne tik istorinės, komunikacinės atminties „materializacija“, tačiau ir meninė raiška, kuria ji atsiranda scenoje. Plieninis strypas piešiamas ta pačia stilistika, kuria prieš tai buvo reprezentuojama Dubois Alžyro karo įsivaizduojamybė. Stilistika, kuri reprezentavo kultūrinės atminties bei subjektyvios vaizduotės įtaką atminties formavimuisi. Tai pirmasis ir vienintelis momentas filme, kuriame persidengia selektyvi kultūrinė atmintis ir selektyvi komunikacinė atmintis.

20 Aleida Assmann, „Transformations between History and Memory“, *Social research*, vol. 75, No 1, Spring 2008, 55.

21 Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today*, 29:1 (2008), 106.

ANIMACIJA KAIP RAIŠKA ATMINTIES REFLEKSIJAI

Bastienas Dubois interviu minėjo, jog iš pradžių planavo kurti animacinį, vaidybinį filmą apie senelį kare²². Po daugiau nei 10 metų šiame filme figūruoja du visiškai skirtingi animaciniai stiliai. Pirmasis, kurį matome, – tai 2D animacija – pieštinė, abstrakti, blankių spalvų, nuolat „plaukiojanti“ kadre. Kaip pats režisierius mini, tai jo „dienoraštis“ – kasdienybės vaizdavimas, kuriame jis reflektuoja filmo gamybos eigą, ima interviu, kalba su liudininkais.

Antroji stilistika, trumpai minėta anksčiau, tai 3D animacija, kuri „suspausta“ iki 2D – fantastinius, vaikiškus filmus primenanti stilistika. Šiose scenose konstruojamas Alžyro karo vaizdas, joms persidengiant su „dienoraščiu“ atskleidžiamas postatminties konstravimas. Nors filmą būtų galimas priskirti metakino kategorijai, vizualiai režisierių, „konstruojantį“ pasakojimą, t. y. piešiantį, animuojantį, matome tik vieną kartą, tačiau šioje kadru sekroje atskleidžiama specifinės animacijos stilistikos ir vaizdų, siužetų kilmė. Veikėjas – Bastienas Dubois – pirmą ir vienintelį kartą pradeda kurti senelio karikatūrą šia „fantastine“, „šaržine“ stilistika iškart po to, kai yra supažindinamas su kultūrinėje atmintyje įspaustu archyvu. Archyve matome dehumanizuotas aukas, sumaitotus kūnus, kurių vaizdai tiesiogiai siejasi su toliau animacijoje rodomu kankinimų, sprogimų, kūnų žalojimų siužetu. Dėl tarp generacijų perduodamos atminties trūkumo, nutrūkimo anūko atmintis yra medijuota. Šiuo atžvilgiu tapati Marianne Hirsch aprašomam „Maus“ atvejui²³, kuomet vieši vaizdai bei simboliai yra adaptuojami asmeniniam identitetui kurti.

22 <https://www.rotoscopers.com/2021/01/28/sundance-animator-spotlight-interview-3-bastien-dubois-souvenir-souvenir/>.

23 Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today*, 29:1 (2008), 112–113.

Kompleksiškas tarpgeneracinis santykis ir santykis su atmintimi atskleidžiamas analizuojamos scenos pabaigoje, kurioje „dienoraščio“ animacinis pagrindinis veikėjas įžengia į karikatūrinį siužetą. Iliustruojamoje scenoje vaizduojami kariškiai pykčio iškreiptais veidais, sustoję ratu, skatinantys, švenčiantys moters prievartavimą, vykstantį rato centre (3 pav.). Nors save vaizduodamas Dubois žvilgsniu ir emocija atskiria nuo šalia vaizduojamų karininkų, prieš kamerą jis stovi tuo pačiu rakursu, palinkęs į žiūrovą, karininkas ant jo peties padėjęs ranką. Taip animacijos ir iliustracijos įrankiais sukuriama ir kaltės, susitapatinimo su represyviu žvilgsniu įspūdis, ir distancija bei jaučiama kaltė.

Annabelle Honess Roe mini substitucinę animacijos funkciją²⁴, kuri leidžia trūkstantą dokumentinę medžiagą pakeisti „atkurta“ ar „sukurta“ animacija. Šiose scenose atsiskleidžia ne tik galimybė atkurti karo archyvą, tačiau ir animacijos suteikiama refleksijos galimybė. Vaizduojamas smurtas nurodomas kaip medijuota, kultūrinė atmintis, kuri reprezentuojama fantastine, karikatūrine stilistika. Taip nepaneigiamas kultūrinės atminties „autentiškumas“, tačiau jis dekonstruojamas. Pasirinkta fantastinė stilistika medijuotai atminčiai kritiškai reflektuoja kultūrinės atminties limitus – tai, jog ji visada bus selektyvi, pretenduos į aiškumą ir vientisą pasakojimą. Gerokai abstraktesnė „dienoraščiu“, kasdieniniam gyvenimui, liudijimui iliustruoti naudojama animacija atskleidžia kompleksiškesnę realybę ir vientiso, aiškaus naratyvo neįmanomybę. Taip pat ji padeda išspręsti etinę problematiką, kylančią iš dehumanizuojančių vaizdų reprezentacijos, represyvaus žvilgsnio atkartojimo. Jos analizuojamuose filmuose „Hidden“ ar „Backseat Bingo“²⁵ animacija duoda liudytojams anonimiškumą. Šiais būdais

24 Annabelle Honess Roe, „Absence, Excess and Epistemological Expansion: Towards a Framework for the Study of Animated Documentary“, *Animation: An Interdisciplinary Journal*, 6(3), (2011), 226.

25 *Ibid.*, 227.

animacinė dokumentika atsisako archyvinės dokumentikos referencijos ar pretenzijos į tiesą ir autentiškumą, sukurdamą galimybę kompleksiskam, nevientisam pasakojimui atsiverti.

„Souvenir Souvenir“ kuriama animacinė raiška leidžia reflektuoti atminties santykį su savo identiteto kūrimu, medijuotos ir komunikacinės atminties persidengimą ir sąveiką. Kaip rašo Janas Assmannas, atmintis mums padeda formuoti savivoką asmeniniame ir kolektyviniame lygmenyje²⁶. Atmintis mums leidžia gyventi grupėse ir bendruomenėse. Norėdamas būti tokios bendruomenės, kaip tauta, dalimi, žmogus turi priimti bendruomenės istoriją, kolektyvinę atmintį, kuri yra už jo gyvenimo ribų²⁷. Dviejų animacinių stilistikų sandūra šiame filme nurodo ir į Bastieno Dubois atitolimą nuo bendruomenės, kurioje jis yra (4 pav.). Kaip mini Natalija Arlauskaitė, postatminties karta bando atrasti vizualiuosius režimus, kad į pasakojimą įtrauktų netolydumus, nutylėjimus, įvairias savicenzūros formas²⁸. Trūkinėjančiame animaciniame pasakojime, kuriame pasitelkiamas fotografinis archyvas, liudijimas, skirtingos animacinės technikos, galima išvelgti bandymą per- ir rekonstruoti atmintį ar jos nutrūkimą tarp kartų.

ANIMACINĖ DOKUMENTIKA IR NEREPREZENTUOJAMUMAS

Natalija Arlauskaitė ginčą dėl reprezentuojamumo iliustruoja dviejų filmų – Claude'o Lanzmanno „Šoa“ ir Steveno Spielbergo „Šind-

26 Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, kn. *Cultural Memory Studies. An International And Interdisciplinary Handbook*, (Berlin, New York, 2008), 109.

27 Aleida Assmann, „Transformations between History and Memory“, *Social research*, vol. 75, No 1 (2008), 52.

28 Natalija Arlauskaitė, *Nuožmi taika: žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine*, (Vilniaus universiteto leidykla, 2020), 81.

lerio sąrašo“ priešprieša²⁹. Pirmasis akcentuoja tai, jog naikinimo ir siaubo pavaizduoti neįmanoma, jo „inscenizacija“ naikina atmintį, todėl archyvinę medžiagą keičia į liudijimus. Antrasis individualizuoja pasakojimą, kuriame „vadinama“ dujų kameros scena. Antruoju atveju problemiškas kyla iš prezumpcijos, kad individuali patirtis gali kalbėti ar atstovauti įvykiui ar bendruomenei. Tokiu atveju pateikta vientisa, simplifikuota įvykio versija paneigia reprezentuojamo įvykio kompleksumą, kalba už liudytojus, jų patirtį supaprastindama iki konkrečių simbolių, situacijų, santykių. Kaip mini Lyotard’as, „[r]eprezentuoti Aušvicą vaizdais ir žodžiais yra būdas, priverčiantis jį užmiršti“. Simplifikuotas, vientisas pasakojimas susiaurina galimas prasmes ir netolydumus, imituoja, jog tokio masto įvykį galima „suprasti“. Šiuo atveju „suprasti“ reiškia supaprastinti iki žodžio ar vaizdo, kuris, kaip ir kiti simboliai, gali pasikeisti arba dingti užmarštyje. Kalboje apie praeitį vartojama „atminties“ sąvoka būtent dėl šios savybės – selektyvumo. Atmintis susijusi su užmarštimi, pamiršdami arba nusprendę pamiršti tam tikrus įvykius, mes formuojame savo identitetą³⁰. Christine Quinan, analizuodama Alaino Resnais filmą „Muriel“, kuriame reflektuojamas Alžyro karas, mini Prancūzijos pokario amneziją, kurios metu tauta bandė kolonialistinę kaltę ir istoriją palikti užmarštyje³¹. Bastieno Dubois filme „Souvenir Souvenir“ galime stebėti šią atminties savybę senelio ir močiutės linijose. Močiutė mini, jog šalyje Alžyro karas buvo žinomas kaip „taikos palaikymo operacija“, ji vis dar prisimena ir yra internalizavusi, išmokusi tokį karo apibūdinimą, kuris neabejotinai kilęs iš kultūrinės atminties formų – medijų.

29 Natalija Arlauskaitė, „Dokumentas ir / ar prisijaukintas valdžios žvilgsnis: „Blokados“ archyvas“, *Politologija*, 69(1) (2013), 94.

30 Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, kn. *Cultural Memory Studies. An International And Interdisciplinary Handbook*, (Berlin, New York, 2008), 113.

31 Christine Quinan, „Postcolonial Memory and Masculinity in Algeria“, *Interventions*, 19:1 (2017), 17–23.

Senelio pasakojime viso filmo metu matoma selektyvi atmintis – kelios situacijos, kurias jis yra nusprendęs pateikti kaip reprezentuojančias visą jo karo patirtį.

Be to, kad šis filmas reflektuoja ir vaizduoja postatmintį Alžyro karo kontekste, jis, kaip ir pats animacinės dokumentikos žanras, įsiterpia į reprezentuojamumo diskursą. „Souvenir Souvenir“ savo menine raiška primena Alaino Resnais „Night and Fog“, kuriame naudojami poetiniai, metaforiniai tekstai, padedantys „disorientuoti“ žiūrovą, sukuriantys subjektyvų pasakojimą ir refleksiją, neleidžiančią imituoti vientiso naratyvo ar objektyvumo. Animacija, kaip vizuali raiška, nuolat nurodo į subjektyvumą. Atvirksčiai nei archyvinė medžiaga, ji negali būti pateikta masinei produkcijai, ji neturi pretenzijos į realybės vaizdavimą, nes žiūrovas, stebėdamas iliustraciją, suvokia, jog tai, ką jis mato, yra kūryba, meninis „filtras“, per kurį yra kuriamas pasakojimas. Animacija nuolat primena žiūrovui apie jos kūrėją, šiame filme pasirodžius archyvinei medžiagai, ją supanti animacija pabrėžia tai, jog vyksta rearchyvavimas; tai, kad atmintis yra „dėliojama“, „apiešiamama“, „stumdoma“. „Souvenir Souvenir“ nevengiama iliustruoti siaubo ar žiaurumų, tačiau Alžyro karas nėra sutapatinamas su konkrečiais vaizdais ar žodžiais, nes iliustruojami žiaurumai nurodo į veikėjo, kūrėjo vaizduotę, ne į pačius įvykius. Aptariamame filme Dubois jaučia, kuria, išvaizduoja atmintį ar Alžyro karą, tačiau pirmame plane visuomet yra jis – režisierius, veikėjas, anūkas, trečioji karta. Filmas nepretenduoja reprezentuoti Alžyro karo, jis reprezentuoja Dubois, apmąstantį ir konstruojantį atmintį apie Alžyro karą. Toks meninis, subjektyvus „filtras“ nerizikuoja ištrinti sudėtingo žinojimo, liudininkų ar paralelių pasakojimų. Kino „akis“ šiuo atveju nėra reprezentuojantis žvilgsnis, nes kiekviename vaizdavimo ir reprezentavimo žingsnyje ji stebi save.

IŠVADOS

Postatminties santykis su praeitimi yra kompleksiškas. Kadangi „antroji karta“ nebuvo praeities trauminių įvykių liudytoja, jos atmintis yra visada medijuota. *Postatminties* santykis su praeitimi reikalauja vaizduotės, projekcijos, kūrybos³² ir tokių *postatminties* kūrimą ir konstravimą vaizduoja Bastieno Dubois „Souvenir Souvenir“. Pasitelkdamas archyvinę medžiagą – kultūrinę atmintį, šeimos traumą, elgseną, komunikacinę atmintį bei vaizduotę, režisierius reflektuoja tokios atminties konstravimo kompleksškumą. Žiūrovui nuolat priešpriešinama animacija, kaip meninė raiška, suteikia įrankius reprezentuoti ir reflektuoti atmintį, kartu ir kritikuojant konvencinės, archyvinės dokumentikos negalimybę, neįmanomybę tiksliai, objektyviai, etiškai reprezentuoti kolektyvinių traumų, jų nepaneigiant ar nesupaprastinant. Karo vaizdavimo problematiką „Souvenir Souvenir“ animacinė dokumentika sprendžia vaizduodama santykį su atmintimi ir įvykiu, ne patį įvykį. Tokia nuolat išlaikoma psichologinė, meninė distancija turi nesuvoikiamumo ir didingumo įspūdį žiauraus karo kontekste.

32 Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today*, 29:1 (2008), 107.

PRIEDAI

1 PAV. Bastieno Dubois „Souvenir Souvenir“

2 PAV. Bastieno Dubois „Souvenir Souvenir“

3 PAV. Bastieno Dubois „Souvenir Souvenir“

4 PAV. Bastieno Dubois „Souvenir Souvenir“

Kiemo galerija: archyvinė dabartis veidrodžių karalystėje

Dalia Jadvyga Lee-Lewis

Dr. Jelenos Šalaj komentaras:

Gražus akademinis darbas. Aiškios struktūros, nuoseklus, gerai argumentuotas Kiemo galerijos kaip analizės objekto pasirinkimas. Autorė dėmesinga detalėms, justi ankstesnių studijų metu įgytos dailėtyros žinios. Darbo kalba sklandi, žaisminga (įžanga / įženga), gausios iliustracijos gerokai palengvina darbo skaitymą. Džiugina savitas autorės balsas ir pasirinktas darbo formatas. Tekstas parašytas kaip vizito į V. Jako Kiemo galeriją aprašymas, gyvai nupasakojantis pačios autorės patirtį. Analizei pasirinkta vizuali medžiaga turtinga, daugiasluoksnė, funkcionuojanti viešosios ir privačios erdvių sankirtoje. Nors šiuolaikinių Europos miestų erdvėse galime rasti nemažai panašių objektų, šis rašto darbas yra įdomus pastanga pamatyti Kiemo galerijos projektą kaip visumą, rasti projekto suvokimą įrėminantį interpretacinį tinklėlį. Įžvalga apie Kiemo galeriją kaip daugiabalsį, besiformuojantį, skirtingus laikmečius jungiantį archyvą – produktyvi ir prasminga. Autorė korektiškai operuoja kurso metu skaityta literatūra – laisvai ir kūrybiškai taiko kelių autorių (R. Bathes'o, J. Bergerio, A. Sekulos ir kitų) prieigas. Jungtys tarp teorijos ir pasitelktų pavyzdžių – prasmingos, pagrįstos.

ĮVADAS

Kiemo galerija – tai Kauno centre menininko Vytauto Jako iniciatyva įkurta erdvė, virtusi kauniečių ir miesto svečių traukos objektu. Oficialiai įkurta 2016 m. galerija veikia kasdien ištikus metus, yra nuolat pildoma naujais kūriniais. E. Ožėškienės g. 21 adresu žymima galerija po atviru dangumi išties yra gyvenamųjų namų

kiemas, todėl lankytojai užrašais ant sienų prašomi laikytis tylos ir gerbti vietinių žmonių privatumą.

Prasidėjusi nuo asmeninės menininko iniciatyvos, Kiemo galerija išaugo į kiemo gyventojus, menininkus ir miestiečius vienijantį reiškinį. V. Jakas užčiuopė skaudžią, tačiau ir aktualią miesto žmogui kaimynų susvetimėjimo temą. Bandydamas kaimynus suartinti, menininkas pasakoja pamirštas, nutylėtas ar niekada negirdėtas kiemo – privačios, bet kartu ir bendros erdvės – istorijas. Nors Kiemo galerijos įkūrėjas ją vadina tiesiog gyvenimu grįsta menine veikla, šiame rašto darbe bandysiu argumentuoti savo nuojautą, kad tai ne tik vizualiai prisotinta erdvė, bet ir **kiemo archyvas** po atviru dangumi.

Kiemo galeriją kaip analizuojamą objektą pasirinkau dėl kelių priežasčių:

1. Pažįstamo miesto. Esu gimusi ir augusi Kaune, dabar šiame mieste po daugiau nei dešimtmečio pertraukos gyvenu vėl. Manau, gilesnis aplinkos pažinimas, jos kontekstualus matymas padeda geriau suprasti analizuojamą objektą, įvertinti jo reikšmę ir vertę.
2. Vizualinio turinio gausios erdvės. Kiemo galerija yra pripildyta skirtingų menininkų, aktyvistų ir kiemo kaimynų įvairiomis intencijomis bei technikomis kurtų atvaizdų. Nesuskaičiuojama gausybė mažesnių ir didesnių vizualų intriguoja ir suteikia laisvės kalbėti apie tai, kas atrodo įdomiausia bei svarbiausia. Galėti rinktis iš beveik neriboto meniu yra didi laimė.
3. Kurso metu nagrinėtų temų atitikimo. Po tokio plataus temų lauko, kurį spėjome, nors ir bėgte, perbristi šį pusmetį, turbūt būtų sunku rasti objektą, niekaip nesusijusį su nagrinėtu akademinio turiniu. Visgi vos įžengusi į Kiemo galeriją supratau, kad čia susipina bent kelios esminės kurse paliestos temos – archyvo bei šeimos archyvo, atminties, žvilgsnio ir žiūros bei vaizdinės komunikacijos plotmių.

Tekstą suskirsčiau į tris dalis, be įžangos (įžengos), kurios tematiškai ir yra Kiemo galeriją laikančios kolonos:

- Kaimynai. Arba kitaip – istorinis kiemo kontekstas, kaimynystėje gyvenę žydai ir su jais susijusi reikšminga kiemo istorijos dalis.
- Vaikystė. Svarbus galerijoje atsikartojantis laiko motyvas.
- Žaidimų erdvė. Didžioji kiemo dalis, kurioje anksčiau (tarpukariu) ir suaugusieji, ir vaikai smagiai leisdavo laiką drauge. Dabar ji virtusi labiau vizualaus meno žaidimų erdve ir po daugelio metų pertraukos vėl esanti gyvenimo ritualų bei bendros kaimynų būties erdvė.

ĮŽENGA

Gatvės galerija įsikūrusi Kauno centre, netoli Laisvės alėjos, priešais Kauno filharmoniją, šalia Kauno sinagogos Ožeškienės gatvėje. Nelengva praeiti pro šalį nepastebėjus ryškios rugiagėlių spalvos sienos su parimusiu Charlie Chaplinu ir virš įėjimo įkurdinta kėde. Akimis nulydintis kiekvieną gatve žingsniuojantį praeivį Charlie Chaplinas užmezga tylią intrigą – lyg ir sergėdamas įėjimą, lyg ir kviesdamas užeiti, lyg ir... rezgantis kažkokią išdaigą – toji kėdė tiesiai virš galvos ramybės neteikia. Sukaupusi ryžtą žengiu vidun. Įdomu, kad, nors ir nebe pirmą kart, niekada nežinau, ko tikėtis šį kart. Kartais, vos įžengus, pasitinka paroda – paveikslų, fotografijų, nėrinių, karpinių, būna, susiduriu su turistų ar darželinukų grupe, esu sutikusi ir menininkus bei jų pagalbininkus, dirbančius prie didesnių ant kiemo sienų eksponuojamų kūrinių. Šįkart ramu – darbo dienos rytas.

Vos įžengus, kairėje, su ryšulėliu ant kupros beišeinąs Levas Tolstojus. Mūsų žvilgsniai susitinka ir išgirstu: „Gyvendamas su žmonėmis, nepamiršk to, ko išmokai atsiskyres. Ir vienuomoje apmąstyk tai, ko išmokai bendraudamas su žmonėmis.“ Nors citata

paties rašytojo, ja pasidalino L. Tolstojų šioje vietoje įkurdinęs menininkas ir Kiemo galerijos sumanytojas Vytautas Jakas, paklaustas, kodėl ši asmenybė atsidūrė būtent čia. Mintis apie buvimą su žmonėmis yra įvadas į šią „Bendrą būtį“, kaip skelbia iškaba šališkai, tarp dviejų namų. O ir veidrodelis šalia L. Tolstojaus figūros pasirodo neatsitiktinis – lankytojas fiziškai kviečiamas pažvelgti į save. Tiesa, tokių kvietimų pilna Kiemo galerija. Veidrodis ir jo šukės – viena pagrindinių medžiagų galerijoje po atviru dangumi. Žinant, kad L. Tolstojus gyvenimo pabaigoje atsiskyręs nuo šeimos ir išėjęs į vienumą bei pasakęs, kad viską, ko žmogui reikia, ant nugaros galima neštis su savimi, užduodamas ir įvadas į kiek niūresnę, tačiau itin svarbią Kiemo galerijos temą – žydų gyvenimą, dažnu atveju ir žūtį Kaune.

Einant toliau poros metrų pločio tuneliu tarp namų sienų piešinius vienijanti ir į akis iškart krentanti detalė – Dovydo žvaigždės, vizualiniai simboliai, ženklai, kuriais buvo žymimi žydai nacių

okupacijos metu. Menininko V. Jako žodžiais, šiame kieme įvietinta istorija, kurios svarbi ir didelė dalis – žydų bendruomenės istorija. Šiame kieme, esančiame vos keliasdešimt metrų nuo Kauno choralinės sinagogos, gyveno nemažai žydų šeimų, kurių dauguma vėliau buvo žiauriai nužudytos.

KAIMYNAI

Keli žingsniai nuo įėjimo, ant kairiosios sienos – jaunos poros, seginčios Dovydo žvaigždes, portretas. Jie sėdi tamsiame kambaryje, mergina įsikibusi į vaikiną parankę. Veidai gana santūrūs, abu žvelgia į kamerą, dabar iš piešinio pagal archyvinę nuotrauką – į mane. Po vaikiną portretu pastebiu pieštinį akmenuką ir *perskaitau* šį žydų kultūros vizualų ženklą – žmogaus tarp gyvųjų nebėra. Nuo-

trauka, transformuota į sudužusio veidrodžio šukę su kraujo apva-
du, perša tragedijos nuojautą. Pasikartojantis veidrodžio motyvas
galerijoje bando trinti skirtį jie–mes, ragina išsižiūrėti į save – tie-
siogiai ar per kitus, fiziškai artimus, gyvenusius ar tebegyvenančius
šalia. Po piešiniu randu (pasirodo, merginos iš atvaizdo – Ditos)
ranka rašytą trumpą tekstą: „Čia 1939–1941 m. gyveno Dita ir Juda
Zupavičiai. Juda buvo vienas iš Kauno geto pagrindžio vadovų,
žiauriai nacistų kankintas neišdavė geto vaikų slėptuvių. Dita buvo
Kovos bendražygė.“

Nuotraukos piešinys byloja ne tik dviejų jaunų žmonių, šei-
mos istoriją, tačiau atskleidžia ir Lietuvos bei Europos laikmečio
kontekstą. Ši veidrodžio šukė – tik detalė didesniame paveiksle, į
kurį po truputį esu įvedama Kiamo galerijos kūrėjų.

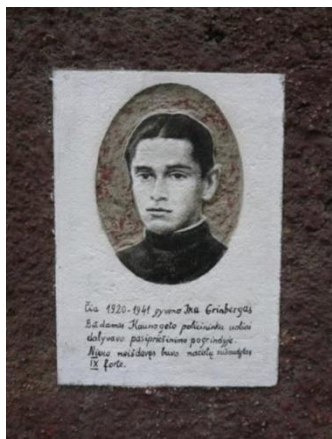
Su Juda Zupavičiumi Dita Kacaitė susipažino Kaune 1938 me-
tais. Jie susituokė 1941-ųjų vasarį ir kartu apsigyveno Ožėškienės
gatvėje Grinbergams priklausiusiame name (dabar – viename iš
Kiamo galerijos namų). Jehuda Zupavičius buvo kilęs iš Jonavos, į
Kauną persikėlė 1930-aisiais, buvo Lietuvos armijos atsargos kari-
ninkas. Studijuodamas jis susidraugavo su Zvi Kadushinu. Kai visi
Kauno žydai buvo perkelti į getą, Zvi Kadushinas, žydų policijos
viršininko pavaduotojui Jehudai Zupavičiui aktyviai palaikant, pa-
slapčia pradėjo fotografuoti kasdienį Kauno geto gyvenimą. Šios
fotografijos įgijo neįkainojamą vertę, demonstruojamos žymiau-
siuose Holokausto muziejuose. Tarp tokių neužmirštamų Zvi Ka-
dushino fotografijų mėnesį prieš lemtingąją Vaikų akciją ir Judos
suėmimą Zvi Kadushinas nufotografavo ir savo draugus – Ditą ir
Judą Zupavičius gete, jų kambarėlyje.

Atrasta vienos nuotraukos istorija primena amerikiečių foto-
grafo, kritiko ir teoretiko Allano Sekulos straipsnyje „The Body and
the Archive“ (liet. „Kūnas ir archyvas“) įvestą *kitu* sąvoką. Tekste
autorius daugiausia dėmesio skiria policijos fotografijai ir krimi-
naliniam archyvui, todėl fotografuojantis apibūdinamas kaip ga-
lią turintis asmuo. *Kitu* tampa visi tos galios neturintys, atsidūrę

atvaizde, aprašomu atveju nusikaltėliai, psichiniai ligoniai ir pan. Įdomu galvoti apie A. Sekulos siūlomą *kito* sąvoką aprašytos jaunos žydų poros fotografijos atveju. Šios nuotraukos fotografas, pats būdamas žydas ir gyvendamas Kauno gete, fotografavo *kitus*, bet juk iš tiesų – savo likimo brolius ir seseris. Ar jis turėjo galią, viršenybę prieš fotografuojamuosius? Šiek tiek nutoldama nuo A. Sekulos teksto galiu tik numanyti, kad fotografas Zvi Kadushinas, toks pat kaip ir visi Kauno geto gyventojai, pats save įgalino kaip žvilgsnio, galutinai ir neginčijamai užfiksuoto kadre, savininką, ne tik savomis akimis, bet ir per kameros objektyvą stebėjo jį supantį pasaulį. Kaip paaiškėjo vėliau, įgalinęs save, fotografas įgalino ir *kitus*, Kauno geto gyventojus bei visą žydų tautą – kasdienės nuotraukos tapo svarbiais vizualiniais Holokausto dokumentais.

A. Sekula straipsnio pabaigoje mini pavyzdį iš Pietų Afrikos fotografo Ernesto Cole'o knygos „The House of Bondage“. Juodaodžio fotografo įamžinti kadrai iš apartheido¹ meto, rodantys juodaodžių piliečių kasdienybę priespaudos sąlygomis, rezonuoja su Zvi Kadushino geto fotografijomis. „The House of Bondage“ – didžiausias vizualinių dokumentų apartheido archyvas. Svarbi atrodo A. Sekulos keliami problema apie archyvinio realizmo realumą. Tikrovė už Kauno geto ar Pietų Afrikos 1948–1993 m. sienų neatitiko tikrovės viduje, taigi, neatitiko ir archyvo standarto esamoje sistemoje. Ideologijos keičiasi, tačiau kasdienis žmogaus gyvenimas kinta ne tiek ir daug. Meilės istorijos, šeimos dramos, draugystės ir išdavystės, buitės ir linksmybės neturi sienų, todėl geto bei apartheido archyvai peržengia ideologines ribas, jungia į bendrą žmonių būtį. Tokie archyvai artina ir aktualina užfiksuotas neteisybes, trina ribą tarp *kito* ir manęs.

1 Apartheidas (afr. *apartheid* – *atskiras gyvenimas*) – Pietų Afrikos Respublikos baltųjų vyriausybės 1948–1993 metais vykdyta rasinės segregacijos, ekonominės, politinės diskriminacijos politika, kurios socialinės ir ekonominės pasekmės jūntamos ir XXI a.

Kiemo galerijoje, tiesiai priešais jau aptartą poros nuotrauką – neatsitiktinai jauno gimnazisto Iko Grinbergo, ankstesniojo namo šeimininko sūnaus, portretas. Su juo susijusi meilės istorija, kurią galerijos po atviru dangumi įkūrėjui papasakojo pati D. Zupavičienė. Būdama šešiolikmetė ji įsimylėjo I. Grinbergą, tačiau vėliau ištekėjo už kito, šeimos jai parinkto vyro. Jaunystės jausmai ir atsiminimai, palietę moters širdį, padiktavo kūrinio kompoziciją, todėl V. Jakas nupiešė juos vienas priešais kitą. Tokiu būdu menininkas sujungė jų sielas, užrašė jų trumpą, tačiau bendrą istoriją. Tikras meilės archyvas.

Kuo gilyn žengiu į kiemą, tuo labiau fiziškai slegia siaurėjantis sienų tunelis ir tuo sunkėja emocinis galerijos temų svoris. Ant sienos priešais mane du vienas kitą apsikabinę berniukai. Dovydo žvaigždės ir ant jų krūtinių. Šis piešinys ir jo istorija yra lūžis ne

tik šios erdvės istorijoje, tačiau ir slenkstis į kitą galerijos erdvę.

1944-ųjų kovo 27-oji – viena tragiškiausių dienų Kauno geto istorijoje. Tą dieną buvo įvykdytas vienas žiauriausių hitlerininkų nusikaltimų – Vaikų akcija. Visi vaikai iki 12 metų buvo atskirti nuo tėvų ir išvežti į Aušvicą. Ten dauguma jų žiauriai nužudyti.

VAIKYSTĖ

Vaikystės tema Kiemo galerijoje užima svarbią vietą. Iš kiemo senbuvių pasakojimų žinoma, kad ši erdvė kažkada buvusi susibūrimų vieta, čia virė aktyvus gyvenimas, kaimynai vieni kitus gerai pažinojo. Viena esminių gyventojų įvardijamų to priežasčių – jaunos šeimos. Kaip įsitikinęs galerijos įkūrėjas V. Jakas, kieme žaisdami vaikai skatina betarpišką bendravimą tarp suaugusiųjų. Būtent todėl Vaikų akcijos tragediją žymintis piešinys man pasirodė slenkstis iš fiziškai siauros ir temiška slegiančios ganėtinai griežtos archyviškos erdvės² į didesnę, atviresnę žaidimų su archyvu erdvę³.

I erdvėje užduotis prakalbinti archyvinės nuotraukos tenka lankytojiui. Kompoziciškai fotografijos kalbina tik viena kitą, neišeidamos iš panašaus laikmečio ir situacijos ribų. II erdvėje praeities ir dabarties šeimų, valstybių, kultūrų archyviniai vaizdai „kalbasi“ tarpusavyje. Į šį jaukų vizualinį klegesį įtrauktas lankytojas skatinamas ieškoti jungčių, siūlyti savas interpretacijas, ieškoti asmeninio sąlyčio taškų, Roland'o Barthes'o įvardytų *punctum* momentų – tai atviras kvietimas žaisti.

Iškaba *Bendra būtis* – vartai į spalvingą II erdvę. Kiemas iš visų pusių apsuptas triaukščių ir keturaukščių daugiabučių. Jaučiuosi ganėtinai izoliuota nuo išorinio pasaulio ir tiesiog kvieste kviečiama tyrinėti ryškiaspalvį, įvairiausių

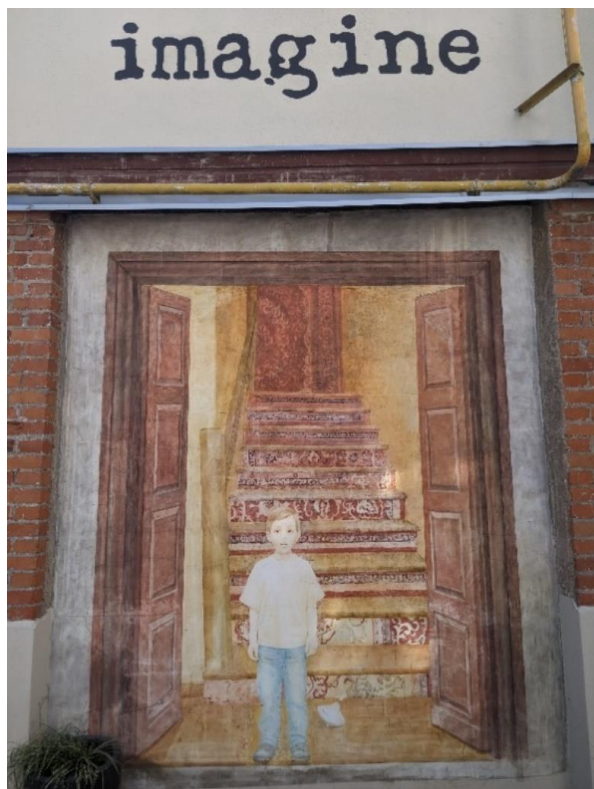

2 Vadinsiu ją I erdvė.

3 II erdvė.

objektų prisotintą erdvę – žaidimą. Pasiūlymą priimu. Stoviu kiemo viduryje, kur anksčiau, pasak senųjų gyventojų, būta fontano, žydėjo gėlės, buvo švenčiamos šventės.

Ant to paties namo, kaip ir Vaikų akcijos piešinio, kitos sienos – kūrinys *Imagine*. Vaikas, stovintis laiptų papėdėje tarpduryje, atrodo kiek suglumęs, žvelgia į gyventojus ir galerijos lankytojus. Šalia jo numestas suktukas-vilkelis. Piešinio viršuje užrašas *Imagine*. Taip, taikydama R. Barthes'o siūlomą analizės metodą, apibūdinčiau denotacinę šio kūrinio komunikacijos plotmę. Konotacinei plotmei suprasti apie piešinį reikėtų žinoti šiek tiek daugiau.

„Imagine“ – intertekstualaus įvietinto meno kūrinys, kuriame susilieja keli kultūriniai įkvėpimai: Johno Lennono daina „Imagine“, jau beveik keturis dešimtmečius įkvėpianti pasaulio taikos aktyvistus, bei Rembrandt'o paveikslas „Sūnaus paklydėlio sugrįžimas“, kuriame vaizduojama Biblijoje aprašyta turtus iššvaisčiusio, pas tėvą grįžusio, atleidimo prašančio sūnaus istorija. Naujai interpretuojamame paveiksle vaizduojamas gyvenimo kelią tik pradedantis sūnus, smalsus berniukas. Rembrandt'o paveikslas menininkui V. Jakui tapo atspirtimi plėtojant sugrįžimo į namus temą. „Norint sugrįžti, visų pirma reikia prisiminti, iš kur atėjai“, – sako menininkas.

Žodis *Imagine* yra tekstinė vaizdinės komunikacijos plotmė. Įdomu, kad šiuo atveju tekstas tampa bene esminiu vizualo motyvu. Kūrinio autorius siūlo įsivaizduoti kiemo kasdienybę su vaikais, kurie ir simboliškai, ir praktiškai reiškia betarpiškumą, tarpusavio pagalbą ir rūpestį.

R. Barthes'o pasiūlytu būdu dekonstravus paveikslą lengviau pastebėti kūrinio daugiasluoksniškumą, tačiau, vos žvilgsnį pakeliu aukštyn, suprantu, kad be Johno Bergerio pastabų apie kontekstą išsiversti nepavyks. Aptartas piešinys, pasirodo, nėra baigtinis vienetas, o tik namo-instaliacijos dalis, todėl svarbu šį vaizdą susieti su kitais matomais objektais. Virš užrašo *Imagine* kabo laikrodis be rodyklių. Žvilgsniu keliauju aukštyn – jas randu kaip vėjo malūnėlį pritaisytas pačiame namo viršuje. Beje, šis namas stovi Kie-
mo galerijos viduryje. Iš menotyrininko, meno kritiko ir teoretiko Johno Bergerio mokausi žvelgti platesniu žvilgsniu, kuriam vizualinio produkto kontekstas (erdvė, kultūra, laikas) itin svarbus. Taigi žvelgdama į bendrą Kie-
mo galerijos kontekstą ir jame vertindama šį namo fasadą pastebiu būties–nebūties, laiko–amžinybės, žaidimo–rimties susidūrimus – visi jie telpa šioje instaliacijoje.

ŽAIDIMŲ ERDVĖ

Kie-
mo galerijos II erdvėje dominuoja du didieji meniniai projek-
tai. Namas kairėje pavadintas baltuoju namu, dešinysis – juodoju.
Tokiomis spalvomis jų fasadai ir nudažyti. Baltasis namas atspindi
ir su spalva sietinas konotacijas – tyrumą, lengvumą, šventumą ir
švelnumą.

Namas iškljuotas veidrodinėmis detalėmis, kurios susijungia į
gėlynų visumą. Kie-
mo galerijoje nieko atsitiktinio nėra. Gėlių mo-
tyvas – seserų Dapkevičiūčių, kieme gyvenusių pokario laikotarpiu
ir auginusių gėles, įamžinimas. Stiklo menininkė, Kie-
mo galerijos
bendraautorė Ieva Voroneckytė kartu su savanoriais susodino veid-
rodines gėles, kurios primintų istoriją ir šių moterų kurtą grožį.
Atsikartojantis veidrodžio motyvas šiuo atveju kiekvieną galerijos
lankytoją ar vietinį kiemo gyventoją įtarpina į fragmentuotą gėlės
formą. Priimu tai kaip komplimentą, galbūt galerijos kūrėjai taip
išreiškia ir lūkestį toliau tęsti šiame name gyvenusių seserų tradici-

ją – kurti bendrą gėrį. Ant to paties fasado aukščiau ir veidrodinių trikampių tinklas, visa jungiantis, visus siejantis urbanistinis voratinklis. Baltojo namo fasado viduryje – kolona su Šv. Mato evangelijos citata apie bendrystę.

Virš kolonos – drįsčiau sakyti, kiemo ašimi ir visų kūrinių jungtimi tapęs Trejybės paveikslas, Andrejaus Rubliovo „Trejybės“ interpretacija su užrašu „Mano Tėvo namuose daug buveinių“. Buveines, šiuo atveju paveikslą, tapęs menininkas įvardijo kaip kiemo langus, kurių esi apsuptas iš visų pusių. Beje, figūruoja ir žaidimo motyvas – aliuzija į praeityje kieme stalo žaidimus žaidusius kaimynus. Piešinys yra vienintelis ir naktį matomas kūrinys, apšviesta kiemo ikona.

Juodojo namo fasadas papuoštas nėrinių piešiniiais – taip įvietintas vieno iš kiemo bendrabuvių pomėgis, matyti kabantis raudonas dviratis – kito kaimyno aistra.

Ypač įdomus pasirodė dar nebaigtas trečiasis didelio masto projektas „Juodieji ir baltieji kambariai“. Juose po truputį įkurdinami esami kaimynai – visada maišais nešina kaimynė Svieta, kaimynas Romas neįgaliojo vežimėlyje, šokėja kaimynė Julija, pats

menininkas Vytautas ir daug kitų. Projektas pasirodė įdomus kaip bandymas kurti vizualaus kaimynų archyvo sistemą, skirstant juos tam tikromis kategorijomis, t. y. grupelėmis apgyvendinant skirtinguose kambariuose. Tiesa, kadangi kūrinys dar nėra baigtas, kol kas sunku spręsti, kokiomis kategorijomis kaimynai grupuojami.

Monumentalūs didieji meno projektai traukia akį, tačiau gera rasti ir savadarbes kaimynų iniciatyvas – vaiko pieštus mamos ir tėčio portretus, menine instaliacija tapusį paprasčiausią žaislinį policijos automobiliuką, sekretą sienoje – apdovanojimą ir kažkokį jau sunkiai įžiūrimą apdulkėjusį kaspiniu perristą daiktą (lyg sienos gabalą). Šios labai asmeniškios detalės ne tik suteikia autentiškumo, savitumo ir privatumo pojūtį, tačiau ir primena kurso metu skaitytą Noros Krug grafinę romaną⁴. Iš monumentalių gatvės meno luitų ir mažyčių vizualių nuotrupų sulipdyta Kiemo galerija kalba apie žmogaus (at)minties srautą, atsiminimų fragmentiškumą, miglotumą ar net užmirštas detales, nuo kurių atminties dulkes valyti nebūtinai kada ir beprireiks...

4 Nora Krug, *Heimat: vokiečių apmąsto istoriją ir kilmę*, vertė Gabrielė Gailiūtė-Bernotienė, Vilnius: Aukso žuvis, 2020.

Koja už kojos vaikštinėdama ir tyrinėdama Kiamo galerijos kampelius, viename jų pastebiu kabančių baltos kostiumo ir baltos suknelės piešinį, prieinu arčiau. Spalva ir pasirinktos drabužių formos iškart pristato žinutę – vestuvės. Tai kiemo kaimynų Sauliaus ir Ritmos portretai. Artėjančios jų sūnaus vestuvės paskatino V. Jaką prisiminti vedybų ritualus, kurie vykdavo Ožėškienės gatvės kieme. Sūnaus vestuvių dieną visa šeima ir giminės įsiamžino prie jų šeimos istoriją vaizduojančio piešinio. Po ilgų metų pertraukos kieme vėl vyko tuoktuvių šventė. Šeimos istorija ir net šeimos nuotraukų archyvas Kiamo galerijoje tampa bendruomenės, miesto ir net praėjusio laikmečio ženklais.

Jau išeinant iš Kiemo galerijos, vos įsukus į siaurą sienų tunelį, mimas su senoviniu fotoaparatu, atrodo, lyg čia dirbtų – įamžina kiekvieną lankytoją ir pamodamas atsisveikina. Negaliu nepastebėti ir paskutiniojo veidrodžio – fotoaparate. Šis veidrodys nebeleidžia kūnui judėti, statiškai, nors ir menamai, jį archyvuoja, o atvaizdą gali rasti nebent savo atmintyje.

Visai prie vartų į judrią E. Ožeškienės gatvę pastebiu gerai ap-
rūdijusią lentą. Nuo 1 iki 18 sunumeruoti vardai ir sunkiai įskaito-
mas užrašas viršuje, lyg namo adresas „Stalino pr. Ožeškienės g. 15“.
Pasidomėjusi suprantu, kad tai viena iš išlikusių informacinių lentų,
kurios tarpukariu, prasidėjus Stalino režimui, kabėdavo kiekviena-
me didesniame kieme. Informacinės lentos buvo kabamos tam,
kad palengvintų ieškomų gyventojų paieškas. Represijų metu siek-
ta greitai surasti žmones, kuriuos nurodyta suimti ir išvežti. Tačiau,
padažnęjus žmonių dingimui, tokios lentos nebepadėjo, atvirkščiai –
demaskuodavo režimo veiklą. Lentas liepta nukabinti, tačiau
šiam kieme ji išlikusi. Matomi vardai – dabartinių kiemo gyvento-
jų. Dr. Natalija Arlauskaitė knygoje „Nuožmi taika“ tokį archyvinės
dokumentikos rearchyvavimą vadina deteritorizacija, diskursiniu

išvietinimu. Totalitarinių ir autoritarinių režimų fotografavimo procesą, knygoje apibrėžtą kaip optinę pilietybės technologiją, laisvai galima taikyti ir šios informacinės lentos atveju. *Išjudinę* represinį archyvą, kiemo gyventojai įsteigė naują optinę pilietybės tvarką, savo dabartį sujungė su ne tik kiemo, miesto, bet ir valstybės praeitimi bei su šypsena pažvelgė į buvusio režimo liekanas.

IŠVADOS

Pradėdama analizuoti Kiemo galeriją turėjau nuojautą, kad tai ne tik meninė iniciatyva ar projektas kaimynų bendravimui atgaivinti. Rašto darbo tikslu išsikėliau įrodyti Kiemo galeriją esant kiemo archyvu. Nemanau, kad po objekto analizės galėčiau teigti jį esant neginčijamam kiemo archyvu. Visgi, prisiminusi kurso metu skaitytus autorius ir ieškodama rašto darbui reikalingos informacijos, manau, praplėčiau archyvo sąvokos suvokimą. Kiemo galerijos fenomenas leido pažvelgti į archyvą dar laisviau nei, pavyzdžiui, prieiga stebinęs N. Krog grafinis romanas.

- Archyvas – nebūtinai monolitinė realybės apibrėžtis, tačiau gyvas, nuo konteksto besikeičiantis objektas.
- Fotografijų archyvą būtina analizuoti per galios turėtojo (dažniausiai – sistemos, valdžios) ir *kito* prizmę, tačiau kartais, kaip ir Kiemo galerijoje eksponuojamų žydų nuotraukų atveju, žvilgsnio hierarchija tampa komplikuota.
- Archyviniai duomenys – pamatas, stiprinantis bendruomenę. Siejami praeities kiemo gyventojai jaučiasi labiau saistomi ir dabarties, savanoriškai įsipareigoję vienas kitam.
- Kiemo galerija **nėra** ištisas klasikinis **archyvas**, tačiau turi archyvo elementų bei užmojų išsaugoti kiemo atmintį, įamžinti dabartį tam tikroje – laiko ir erdvės – sistemoje.
- Kiemo galerija – vizualus žaidimas šeimos, bendruomenės archyvu.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Allan Sekula, „The Body and the Archive“, *October*, 1986, vol. 39, p. 3–64.
2. *Apartheidas*, Visuotinė lietuvių enciklopedija, [žiūrėta 2023-06-03]. Prieiga internetu: <<https://www.vle.lt/straipsnis/apartheidas/>>.
3. Ernest Cole, *House oOf Bondage: A South African Black Man Exposes In His Own Pictures aAnd Words The Bitter Life oOf His Homeland Today*, New York: Random House, 1996.
4. John Berger, *Kaip menas moko matyti*, vertė Paulius Jevsejevas, Vilnius: Kitos knygos, 2019.
5. Menininko Vytauto Jako Kiemo galerijos pristatymas, [žiūrėta 2023-06-03]. Prieiga internetu: <<https://visit.kaunas.lt/assets/Uploads/Kiemo-galerijaprezentacija2022-01-04.pdf>>.
6. Natalija Arlauskaitė, *Nuožmi taika*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020.
7. Nora Krug, *Heimat: vokietė apmąsto istoriją ir kilmę*, vertė Gabrielė Gailiūtė-Bernotienė, Vilnius: Aukso žuvis, 2020.
8. Roland Barthes, „Atvaizdo retorika“, *Baltos lankos*, 2003, Nr. 17, p. 55–74.

Korektūrinį redagavimą atliko *Dalia Blažinskaitė*
Maketuotoja *Vida Vaidakavičienė*

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Knygos internete: www.knygynas.vu.lt
Mokslo periodikos žurnalai: www.zurnalai.vu.lt
12,3 aut. l.

2003 m. balandžio 2 d. įkurta Studentų mokslinė draugija (SMD) yra akademinė organizacija, vienijanti mokslinę veiklą besidominčius Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto studentus ir kelianti šiuos tikslus:

- gilinti politikos mokslų žinias, ugdyti studentų kritinį mąstymą, skatinti jų mokslines ambicijas ir formuoti mokslinio darbo įgūdžius;
- plėtoti TSPMI dėstytojų ir studentų dialogą;
- puoselėti tarpinstitucinius ir tarptautinius akademinius studentų ryšius;
- populiarinti politikos mokslą ir ugdyti jo svarbos suvokimą visuomenėje.

Siekdama įgyvendinti išsikeltus tikslus, SMD rengia metines studentų mokslinių darbų konferencijas, diskusijas, atlieka politinių įvykių analizę, mokslo tiriamuosius darbus, organizuoja mokslinius seminarus, viešąsias kviestinių lektorių paskaitas.

Geriausių 2022–2023 m. rašto darbų almanachas yra vienas iš Draugijos projektų.